

Дырмит Гәлиә

КАМАҘЫҘ

А р о м а н

Апхәынтшәкәтыжырта
Аҕәә 2011

ББК 84 (5Абх) 6-44

Гә 52

Атекст кыпцхьуп

Д.И.Гәлиа. «Ифымтақәа реизга». Ф-томкны, афбатәи атом.
Ашәкәтыжьырта «Алашара». Ақәа, 1982
ақынтә

Азгәатақәа: А.Аншба

Гәлиа, Д.И.

Гә 52 Камачыч : ароман / Дырмит Гәлиа –
Апцхәынтшәкәтыжьырта. Ақәа, 2011. – 256 д.

Дырмит Гәлиа ироман «Камачыч» (1940) ацсуа ли-
тературафы, иааизакны хкультурафы иааннакыло атып
даара акратцанакуеит. Уи иахьаггы анырра гәгәа кәзцо,
цсра зкәым афымтақәа иреиуоуп.

ББК 84 (5Абх) 6-44

© Апцхәынтшәкәтыжьырта, 2011

I

АУАҘЫ ДИИТ

А апнын.

Шарпаззак Алиас Төрканраа рҕы дааит. Төркангы доагылан, ажәжәахәа аеилахәара даҕын, шыжымтан арахә тижьразы.

— Уаа шыжьбзиа! — ихәан, Алиас абартца днытцалт.

— Уаа бзиала уаабеит! — ихәан, Төркан даайдгылт, ихәымжәкьяҕ хәычы ахәынтцәрақәа еибаркуа. — Уабаказ, шәеибгоума? — ихәан, днаиазтцааит.

— Хәибгоуп, хар хәмам, аха иахеижьтеи ахәсақәа хархаргалан, агәгәахәа еилоуп, срылтцын, абрахь сааит ишаацәылашаз еипш, — ихәеит Алиас.

— Ируазеи ахәсақәа, иабатәиу? — ихәеит Төркан, ихтарца цәыш ихы иакәыршо.

Алиас дыцхашьяпхатцо атак ажәа ихәаанза, арт еибырхәоз злымха итасыз, Төркан иан атакәажә Шьарифа, лыхцәышла касы еицарса шкәакәала итцакны, аценцъыр лхы аакыллырхәхәан:

— Хәи, анцәа иныс, Есма хшара длуозар акәхап!. Иаха ахәылпаз хәычык сгәы бзиамшәа схы збоит лхәон, — лхәеит.

— Ааи, убри азы акәхап ахәсақәа ззеизарыз, — ихәан, Төркан дналбааны длеин, арахә аатижьт. Арахә аацын

хаскынға, азаза зқәыхәхәы иназлагылаз, ажәжәахәә инаха-нахеит.

— Ахәарақәа рхәы шәымфан! — ихәан, афаха рымта-кәа, арахә днарытцакьан, акәара ахыкә шыказ илтеитцеит. Уа амрагы абз аатнахуа ацәыртца иафын.

Рапхьаза амра, ашьхарпы инахыпшшәа, латыхәала иназхәапшыз атла махәқәеи ашьацқәеи ухәа ирыкәтәаз азаза шәпақәа акы шкәакәаза ула ихыччалон, даеакых ицырцыруа ула хнакуан, егыи ахәапштәы псахуа, зны икапшхәо, зны иазқажхәо иуфаччон, зных — ақаруа хәапштәы псахуа ихыпштәны икәалкәацьон, зных алмастас ицырцыруан.

Торқан артқәа шзазаз идыруан, аха ила агәра имгазт, — Уи схәеит хәа, абарт ссирк иалакамзааит, — ихәан, акыки-қбаки днарымтаст, аха зазан, инапы инақәтәеит.

Игәаныла дааччан, ус игәахәт: «Хәацья Шьардын¹ изы ирхәо мцымзаап: ахәычқәа жьаны, ацлоу ршоит хәа агафәхь ианирә, издыруада итцабыргытцәкьазар хәа, иаргы дыфны, ахәычқәа дрылагыланы агафәхь дцон», — хәа.

Абри аамтазы акәара нырцә ахәафәы игылаз Алиас ифны абартцафынтә агәылапцхәыс Селхә Торқан иахь лнапы кьо акы лхәон. Торқан ибжыы ргәгәаны инаиргеит, цоу, пхау хәа.

Пхауп хәа лыбжыы аалырган, нақ афныка дныфналт, аха убасқан алахуа ду, ара амта итәаз, арт нырцә-аарцә еиқәфьртүа ианалага, иара ацхыраарагы абра цьара

¹ Хәацья Шьардын — апсуа фольклор афәы еицырдыруа персонажуп. Хылтшьтрала дзыдхәалоу Тьрқәтәылеи Ацьамтәылеи роуп, аха уи иахьа атәылақәа акыр деицырдыруа дкалеит. Иара идхәалоу алафқәа рдыруеит хтәылафәы Абжьаратәи Азиет Кавкази (Нхытци Аахытци), ахәаанырцәка Испания инаркны Китаинза. Апсуаагы ихафсахьа атырқәцәеи ацьамқәеи рахьынтә иааргазаргы, уи изку алафқәа ргырак Апсны иит, ашьтахь иара идырхәалеит акәымзар.

иатахыз цынашыан, ашра иалагеит; аха ақәцә иқәтәаз ардәынагы, ари реикәҕытразы аҕыннамкылазеит, ашәахәара ишаҕыз иаҕын. Гәыбғанс иоутозеи, тагала-нижътеи ашәа амхәацыт, игәыткыа-цсыткыаха идәыкәын, уажәы азынра иангытчыс, аңхара анахъза, ақяф кыдлан, ашәахәара иаҕуп. Торкани Селхаи ирхәозеишь хәа аҕааннакылозма, абжы ырпшзаны, иныхта-аахто, акәара нырцә ашәа зхәоз ардәынеи иа-реи еицлабны ашәахәара иаҕын.

Абарт алашыбжы, ардәына ашәахәабжы, насгы атаркәа рычырчырбжы ухәа неилалан, убарт ирылфны Торкан цкыа имахаит Селха илхәаз, «цоуп» лхәазшәа иахаит.

II

«ЦОУ, ЦХАУ?»

Торкан дааццакны аоны дааин, — Агәырҕаҕәхәаша сышәт Есма ца длоут, — ихәан, ишәақь аакнихын, — Хажәла иазырха! — ихәан, атқықхәа дхыст.

Аха ақәцә иқәтәаз, зхашәах зымбоз, цытрак ашәахәара ақәытра згәы итамыз, ардәына рхан, хараза абна агәахы иприт.

Торкан иашъеитцбы, Қәаблыхә, сгәы бзиам хәа ашыжъ хәычык зәышьтазкрацы зтахыз, икалаз ажәабжъ анеили-каа, убригь ишәақь аакницаан, — Анцәа хзырха! — ихәан, атқықхәа дхыст.

Ашьтахь абарт аишьцәа афыцагы, насгы убри аам-тазы иаарыхъаз агәылацкәын Қысқынцыи ааицәа-жәан, Алиас дышьтагәа дырkit, уаргы ухысроуп хәа. Мап-чап ихәеит, аха дымхысыр рымуит, аб иқәнагомызт ахысра, аха...

— Уара, сара сшәырхысит, шәаргы шәхысит, аха ма-
кьана ихәуз цоу, пхаугы цкъа еилырганы ихаздыруаеи,
— ихәеит, ибжы нытцакшәа, Шьарифа илмахартә еипш.

Аха Шьарифа уеизгы ари ллымха итасын:

— Закәызеи иухәо, Алиас? Дыпхазаргы ухысзаа-
ит, иабаргузеи. Иумаҳаци ажәаны ирхәо: «апха бзиа
фыца апацәа баапцкәа дрыцсоуп» — хәа, абри мыцзам,
итцабыргуп. Ажәытә хабацәа кырздыруаз уаан, аха абри
еипш ағы егырзымдырит: апа дроур ихысуа, апха дро-
ур имхысуа, — лхәан, җаалтит.

Торқан дахьгылаз:

— Уи цабыргуп, саб ихәоны исахахьеит, ажәытә
хабацәа азә дир, дпазар — ихысуан, пхәыс диҳәар — ихы-
суан, дыпсыр — ихысуан хәа. Уажәы аакьыскьа иакәытцит
ауафы данцсуа ахысра. Шәааи, абри атцас иапырхыз
ацынхәрас азғаб диргы, ихысуа тцасс иапахтцап иахьар-
нахыс, избан шәхәозар, апхагы дуафыми, Шьарифа
ишылхәаз еипш, апха бзиа апа иатцкыс дызлеицәоузеи?
— ихәеит.

Уака игылаз самыркәыл ажәакәак нацыртцан, иааи-
барччақәеит. Алиас дыпхашьаны, җымтцакәа дкыцкы-
цәуа, дгыланы дырзызырцуан, атак хәа акы мхәазакәа.

Убри аамтазы агәылара иааикәҗыртқәан, икалаз еи-
лыркааит, нас ипшыхуазма уи ауешьара, акәара нырцә-
аарцә ахә икәынхақәоз, акәкәахәа инеишьтаргыланы
ашәакьбжькәа аагеит.

Алақәагы, аухантәарак, дара ишыруалыз еипш, лацәа
еиқәыпсарак музакәа ичапшьоз, ашьыжь иаакәпшыз
амырхәага рыенаташәа ицәаз, хацәапсымтазы митәык
калеит, убо, рхәан, цюуку амзырхағы акгы аны-
рымба, ишуа, акәара атцалашырахь интәкәкәа ицеит.
Убрахь акәызаарын ирықәло гыгшәыгк аныпхарцалак,
хытцәахыртас иахьцалоз, уажәыгь крааизар, ианшәа,
убрахь ицазар акәхап, рхәан, ишуа уахь итоуп, даҗа

цъоукых — акэчарақәа рзы ахышь ахышьтаслоз шыказ, рхы рханы абна иасны, идэықәылт ишуа, аха акгы анырымба, рышьтаһька ихынхэит ихакъ-цсықыуа, икара-псараха. Урт рахь акы кутцэуоит акэарақы, амыгра ахы мшатақәа игъежыуа абна иахыылаз, акэыц ицэнабгызаап. Ускан, ишны ианыказ, уи агэалашэазомызт, уажэы иантэа, ахьаа азтысит. Егьырт цъоукы рыварақәа дырбзоит, амыг ицэнапызаап, даеа цъоукых рыбзқәа тхэаны, итэоуп ихашхашуа.

Ажэакала, иахьа абри ахабла шуеит, еилафынтуеит, ицэкэырцоит, гэыргъароуп самыркэыл хэароуп. Хшара дызмоуаз Есма хшара данлоу, Алиас ачара ду идырурацы иакэыркит.

Уажэы абрака ирхэо, изынцэажэало иара убри ауп, иахьазы уаха хэатэ рымамызт.

Абри аамтазы абрака еиднагалаз алафхэацэа Уазамат, Хазарат ухэа, нас ахэсақәа рахь Такэына, Хауида, Мкыд, Харихан ухэа ажэақәа ааилартан, — Уажэытцэкьа ачкэын ииз ахьз иахтароуп, — рхэеит.

III

«КАМАЧЫЧ ИХЪЗЗААИТ!»

Уажэы егьырт алафқәа иркэатцын, ахэычы ииз ихь-захттарызеи хэа, аилацэажэара иалагеит.

Алиас иихэац еитеихэеит: зны шэаанфас ахьзтара, дпоу, дыпхауггы цкьа ихаздырам хэа.

Уазамат дахьтэаз:

— Ус анакэха, дпазарггы дыпхазарггы, иазыбзиахаша хьзык иахтап, сара сгэаныла, — шэааи, Камачыч ихь-захтпап. Камачыч захьзу ахатцаггы дыкоуп, адхэысггы, — ихэеит.

Ҳазарат дахьтөз:

— Шөөаи, Гәәгәә ихьзаҳтап. Гәәгәә захьзу апҳәысгыы дыкоуп, ахатцагыы дыкоуп, — ихәеит.

Ари еипш ажәа еимақы, ахәычы ииз ахьз итара ахәсақәа рлымҳафы инамгакәа ирзышьақәмыргылт, егышпакалоз урт рлымҳафы инамгакәа ари еипш аус ашьтыхра!

Ахәсақәа неилацәажәеит.

Такәына дахьтөз:

— Урт ахьызқәа афбагыы егыхатца хьзуп, егыпцхәыс хьзуп, аха Гәәгәә хәа ахьз хәычык еилагәәгәашәа икоуп, уи атқыс Камачыч ихьззааит, — лхәеит.

Торқани Узамати абри иақәшахатхеит. Торқан убасгыы нацитцеит:

— Камачыч еигьымкәа, ацсуа фы цьбара «Качыч» аипш иґацазоуп ишыкоу ари ахьз.

— Ииашоуп, ииашоуп, — рхәан, зегы абри инақәшахатхеит.

Арт, абрака еизаз, инеицәажәан, Мкыди Ҳарихани рышьтит Алиас ифныка, икоу ажәабжь еилыркаарц: Есма илоуз ахшара цоу, цхау еилдыргарц, илыдырныҳәаларц, насгыы Алиас ипцхәыс Есма ахшара илоуз Торқанраа рґы ашьжымтан иааизаз еилацәажәаны хьзыс иртаз лархәаразы.

Идәықәлеит Мкыди Ҳарихани Алиасраа рахь.

Ҳазарат доагылан, абартца днытытцын, илабашья ааитциргәан, иаргья напала ипатца днаха-ааханы, Мкыди Ҳарихани ибжыы нарықәиргеит:

— Ижәуазеи, шәара, Ацыни Кәәцыни² реипш, шәнеишьтахауа! Шөымццакынишь, ажәәқәак шәасхәашт. — Мкыди Ҳарихани аатгылеит. — Есма илыхшаз дпазар, абас длыдышәныҳәала: «Напцха Кьагәә³ иеипш дхатца

² Ацыни Кәәцыни — есымша еицрымзауа еицу ауаа рзы ирхәоит.

³ Напцха Кьагәә — ацсуа жәлар ртоурых-фырхатцаратә хәамтақәа

гәгәаны, Кәәгәания Абас иеипш дыеказаны, Чатә Чәгә иеипш длафхәәоны, Барганцьиа Гәдиа иеипш дуәфдырны дкалааит» хәә.

Тәкәына абгәаахәә дәәтқъан, Мкыди Хәрихани кыр днарзааигәәхан, ллымхә цытк иапырхагамхаразы лкасы днаха-аахан:

— Есма илыхшаз дыпқазар, хара ахәсақәә абра иаид-нагалаз хәхыз ала илыдышәныхәала: «Ануа-пха Хәуидеи, Азын-пха Каимытхани, Гыцьыць-пха Тәкәынеи реипш ахызи-аңшеи лыманы, убарт реипш дыпшзаны, дара убырт реипш лашәә рхәә дапсаны дкалааит»⁴ хәә.

Мкыди Хәрихани Алиас ионы амзырхәфәи ианнеи, рапхыза аоны иаадәылтцны ирпылаз апхәыс илызтааит, Есма илоуз ахшара цоу, пхау хәә.

— Пхауп, — лхәеит уи апхәыс.

Хәычык рылахь ааикәнатцеит ари ирахаз, аха уеиз-гыы, Шьарифа илхәаз ажәә, — Апха бзиа ыцьа аңаңәә баапсқәә дрыпсоуп, — рхәан, аоны иныфналт. Нас Тор-канраа рахьтә ианаауаз ишрархәаз еипш, азгаб илоуз длыдырныхәәлеит. Убри анафс хызыс Камачыч шлыр-таз налархәеит. Убри ағгы имаанфаскәә Есма лгәы кәзтцашаз, лхәаа лхазырштшаз самыркәылкәакгы нар-хәан, илатәеит.

Абрака аңәә зыгны итәаз, лассы-лассы ифәрхасуаз ахәсақәә рыла-рфәи аархаччеит, аңәә иалцит, аха иаха ианылахфыхха, ари ахыз илыртаз змааназ, изызхәаз, изызбыз, ишырзбыз анраха ауп.

Зеггы рымцәадара рхаштит. Зыблакәә аңәәдлапсазы икапшьза иказ, Рафидагыы лыблакәә казказуа иаац-

рперсонажкәә дыруазәкуп. Кәәгәания Абас — апоет Иуа Коғониа иаб иоуп. Уи абжыуаа рфәи еицырдыруаз ыбгаказан. Чатә Чәгә — еицырдыруа апсуа жәабжхәәфын. Илафкәә акыр акыпцхь рба-хьеит

⁴ Ануа-пха Хәуида, Азын-пха Каимытхан, Гыцьыць-пха Тәкәына — ароман атекст иҳанахәә ада, урт рызбахә ала акгы хаздыруам.

къахан, асамыркәылхәара дналагеит. Цоуп, арака иказ ахәсақәа рхыпхъазара хәшыки фшыки иреихамызт, аха ахъз илыртаз змааназ, изызхәаз, изызбыз ухәа, арт ианраха, арака зыбжы го ахәсақәа җажәеи, җажәеи хәшыки иреиттам ухәартә икалеит.

Зегы уамашәа ирбоз Камачыч хәа ахъз илыртаз иагы-хатца хъзны, иагыпхәыс хъзны иахыиказ ауп.

Абри иаахыркәаны Рафида, «апеихамбаррагы»⁵ хәычык лешназылкит.

— Абри азгаб хәычы иахъа ииз, ахәсақәа рзы, ижәбап, дыхъзырхәаганы дкамлозар, ахәсақәа хъынмоу, ахаттамусхә ағгы ахацәа гәгәақәагы лытцашыыцуа дкамлозар, сыхъз ала шәысмыпхъан! — лхәеит.

Ханифа дахътәаз:

— Ых, ых, — лхәан, лапыкәшәа даасит. — Слапыкәшәагы абар-абар ахәеит, ииашатцәкәаны, абри ахәычы мшыбзиа иалиааз хәычуп, лумта-лхәамта ухәа жәлары инеитархәо дкамлозар, сыхъз ала шәысмыпхъан! — лхәан, даафархасын, лнапы лхы ифатцыргәаны длатәеит.

IV

ЕСМА ДЫЧМАЗАФХЕИТ

Хыхъ ишысхәаз еипш, Алиас ионы акәара нырцә Хәхәаны игылан. Торқан ионы аарцә амарда иағәагылан. Торқан ионы абартца унытцагыланы уахъ, Алиас ионахы, унацшыр, абахча бзиеи, ашәтқакачқәеи

⁵ Апехамбар (апаимбар) — ацсылман дин ағы Аллаҳ иматцуы иоуп. Арака Рафида, апехамбар иеипш, ләхәәтәы калашәа лхы аалырпшыр лтахуп.

ашәыртцлақәеи ифны иакәыршаз ирыбзоураны, афны хыхьтәи абжарак акәын иубоз, ашәтқәа иаарылыхәхәо, цдакатәи абжа убазомызт. Убри ала афны адгьыл иқәгылазам, ашәтқәа рхы иқәыргыланы иркуп ухәартә акәын ишықаз...

Алиас ифнахьтә ашәтқәа урылцшны Торқан ифны амарда иафәагылоу ахь уцшыр, алажәпа ирылашәаз ала аухәцә кыдкыланы, ацхьатәи ашьапқәа атцаргыланы ахы анахьчо кыр еипшын... Арт афонқәа акәара нырцә-аарцә игылан, аха еизааигәан...

Есма ахшароуразы ишьтаз дышгылалак, Алиас ачара ду ихаруп хәа игәылацәа шымақаруаз, Есма гәгәала дьчмазафхеит хәа, Торқанраа рфы уаф дааит.

Есма пхәыс затцәык, лыфны лыда пхәыс дахьықамыз ақынтә цқьа дыбзиахаанза, хәылпазык дфәагылан, лыпқал аашьтыхны, заагара хәа азха дцеит рытцақәа агәафарахь.

Амш ааилашәшәуан.

Цыткгы дшәон, ақәатцара, абахчара ухәа дытцаланы дахьцоз, еихаракгы агәафара лашьца дахьталаз.

Афны дааины лыпқал анлыргыла, амарда аидара лыманы дахьафалаз иахьканы акәхару, здырхуада, лыбга аалхьяан, днышьталт.

Лхьяа мыцхәы даргәгәан, адырфәеынгы дзымгылт, иахья-иахья, уатцәы-уатцәы шырхәоз дзымгылакәа, иаха деицәахо далагеит.

Апцқа анапы лыгымхандаз, ихәан Алиас, ргәылапхәыс Рафида длыхәеит ахәычы акыка лыгылмырхаразы; уаф дзеипшрахо здыруада, рхәан, ацәымхагы аадырхиет. Алиас игәанала избаны иман уи лцәбаазын илиташазгы.

Ргәылапхәыс Рафида, агәылара ачыдахазгы, гәыцхәрылагы дырзааигәан. Лара пхәыс царык, пхәыс еилыффак, гәбылфок лакәын, лыпцқа дынгаратцаны, дырцәаны, лхәычы еихабы агара днадыртәаланы, Есма лфы

дааны илыгу-иыбзоу азы дылхылацшуан. Цоуп, егырт ргэылахаэсақаагы цхыраара лыгрыжбуамызт.

Агэылахаэсақаа ахэычы енак фынтэ-хынтэ даныр-кэабоз ыкан. Дыцқакаэакэараза дгаратцаны, агарашэа хэо ддырцэон.

Уажэы-уажэы ицэаз апцқа лкасы шкэакэа хэычы лэы иакэыршэыз инаханы, — Быцшишь, лыцьымшь хэхэа-за хыхь ихаракны ишкыду, лпцынтца хэычы зақа ицш-зоу, лылахэыцқа хэхэа-хэхэаза, лқышэ хэычы кэап-за дшыкоу бымбои, — хэа деибадырбон илыдтэалаз ахэсақаа. Насгы абри дыцшзамхар, ицшзахарыда хэагы нацыртон.

Камачыч хэычы арт ирхэоз лахэазомызт, дтахэхэа дыцэан.

Абас есымшааира абзиара дазкуа дрыман Камачыч хэычы.

Убас, ахэычы лан лчымазара лынмырцшзакэа дны-кэыргон, акыка лэатцо, зны-зынлагы ацэымча нары-цырхыраауа.

Абар шыта фымчыбжэа инарықэлоит, аха Есма затца деигымхара, есымшааира деицэахо далагеит.

Ахэсақаа еизон есымша, ацэажэара иафын, ахэычгы дыркэабон, дыршышыуан, уахылахацэеи-хэсеиеилаффы еизаны, уаха шаанза ачымазаф лычацшыара иафын, фык-бзык иахэашаз акы аанмыжкэа, асамыркэылкэа, алафкэа хэо, ацшэмагы зны-зынла ашытэа анырзи-шыуаз ыкан абарт ачацшыацэа, аха арт зегы башан. Ари Есма излалыхэартаз. Есма лхэаа иахэартахашаз егырыз-хэомызт, егырзыкатомызт.

Зны ахэса ажэабжэқэа хэо Есма ишлыдтэалаз, рхы аа-идыркылан, ахэытхэытра иалагеит. Ирхэоз убри акэын, Есма лчымазара зыхкэа алацш ауп хэа. Насгы абри Есма

зны-зынла илҗашәалак злалхәо ала, зызлан⁶ хабга лтәы акы лыламсузааит хәаггы нацырцеит.

Абри акәара тдалашәыраҗы жәытәнәтә аахыс зызлан дамоуп хәа рхәалоит хәаггы ааибырхәеит абри аамтазы.

— Ишәхәо закәызеи, бара, имазамзар, сарггы исашәхә!
— лхәан, Торқан иан Шьарифа днарыдтәалт

— Иаххәо убри ауп, Сакәыт ипхәыс ашәымаҗәа лыхь-ныхәхәы җыла азәы лапхьа дгыланы, лыҗныҗа длеиуан, илцәыпсыда хәа слызтаауан, — лхәеит руазы.

— Унан, цьбеит, шәара уажәыгь ишәмаҳаци уи дзыкә-шәаз арыцхара? Лыхәцхә бзиахә Амаршьан ду дыл-цәымпси, хкыдкьа! — лхәеит уаҗа итәаз Мкыд.

— Дарбану уи лыхәцхә Амаршьан? — рхәан, иналыз-цааит.

— Шәхы шәсааит, уи ихьз сара исызхәом. Сабхәында еихабы ихьз ихьзуп азы, — лхәеит.

— Аа, Хабыгә иоума?

— Ааи, убри аупшәыл иакәгәышьамзи, — рхәан, ргәы даалырсны иаакәыпсычхәқәан, реарееины, ачымазаф иналҗапшуа илатәеит.

Есма мыцхәы дыкьуа-дгызуа даналагалак, Рафида Камачыч хәычы даагархны, лнапы дантцаны Есма лапхьа дантәалак, Есма лхьаа лхаштны, лыла траа лхәычы дыл-зыпшуа далагон. Апшқа лнапы аашьтыхны лпынтца ааи-гәара ианналгалакь, ма деимсар, ачымазаф Есма хәычык даапышәырччалон, ахәычы длеигәыргъаны ацәажәара-ггы хәычык лығеназылкуан.

Абри Есма дшеигәыргъо дырны, Рафида ахәычы дык-ны лассы-лассы ачымазаф лапхьа дтәалон. Абри збоз ахәсақәа, анцәа шәеицәимшьааит, нан, ани-пхәи хәа, еидырныхәалон.

Зны Торқан иан Шьарифа даацәажәан:

⁶ Зызлан — ажәйтәуаа рымцхатцараҗы ауаа драгоуп, цьара ака-ла ирцырхагоу кастцоит хәа дрышьтоуп хәа ирыцхьазон.

— Абри Есма иахья деигъхап, уатцэы деигъхап шаххэоз, ацэымза еипш дзытуа даауеит, еигъхарак лымазамкэа. Абри, кыр здыруазар, лапшык лықэшэеит, абри ауп абас джазта, — лхэеит.

— Унан цыбеит, абри схаэп хэа стэы итеижьтеи краатцуан, аха ахаашья сақэшэомызт, — лхэеит Жауидагы..

— Ацсэаха⁷ ихэшэ аатрафэы икоуп, уафэы издыруам акэымзар хэа, ирхэо табыргуп, ииашаны Есма лапшгьык лаахеит. Ғыц ахшара дзауа азафэы дганы дырныхэаанза азха дцомызт⁸. Есма уи агэхьяа лымкызт, лыпцхал аашь-тыхны азха дцеит, дырфегьых ааилашэшэымтазы... Уажешьта ма абри иахэшэу хашьталароуп, — лхэеит Рафида.

— Алацш ариакара уафэы дарчмазафэуама? — лхэеит уака ахэсақэа ирзырфэуаз агэылапцхэызба Хьықа, арт еибырхэоз хэычык дахыччашэа.

— Алацшцэгья уафэы дарчмазафэымоу, уағеимышхара, уафэы данагазогьы ыкоуп, — лхэеит, лхы аалбгын ахэсақэа реилацэажэара иалаз Харихан.

— Бара, нан, ақалақь хэычык баазазшэа быкоуп, убриазоуп хара хтасқэа дук бызрықэшахатым, — хэагыы ғаалтит.

Уака итэаз ахэсақэа зегьы ааикэшахатхан, алацштэхэа бзиа здыруа «аказа» Селма иаалыпцхьарц рызбеит.

Есма лбаразы еизаны итэаз ахэсақэа ааицэажэан, ачымазафэ лапшуп абас дзырчмазафэыз хэа, ргэы иаанагаз Алиас иархэеит.

⁷ Ацсэаха — ацсуа рмифологияфэы ацсра анцэахэы иоуп.

⁸ Ацарауаа излархэо ала, ари атас ажэытэзатэи шьтралатэиашьяқэгылашья иахылтит. Ахатцеи апцхэыси еиуеипшым ашьтрақэа иртэын. Ашьтрақэа ракэзар, урт доусы ихаз-хазу анцэахэқэа ирымтаныхэон. Атаца дахьнанагаз илыцэтэымыз анцэахэқэа лпырхамхарц азы дырныхэон. Апцхэыс адин еиха илықэыцгэғэон, избан акэзар иныкэылгар акэын лара лышьтреи лхатца ишьтреи иртэыз аныхэагатэқэа зегьы.

Абри Алиас ианиаха, иаргы убри хэычык гəфарас
имазшə, абгьаахə даакəшахəтхейт.

Уаф дылзыршытит алацштəхəзы «иказас» атакəажə
Селма.

V

ЕСМА АХƏШƏТƏФЫ ДЫЛЗААРГЕЙТ

Алиас иишытыз ачкəын адырра литєит Селма Ал-
иас ицхəыс дшычмазафыз, насгы уи ихьзала
длыхəейт днєины дылбаразы.

Селмагы убри акəын илтахыз, адырра шлыртас
ейцш, амфа дныкəлейт.

Селма агəшə дааталт лхы-лфы кас цєйкəарак ала
итəхəхəаны, лабашья лытцарсуа, лтатынжəга хэычы
лфытцакны. Хəынтцəа ыкамьызт цьаргы, аха уеизгылытц-
кы еикəатцəа акəап кəпшь хэычкəа зкəыцсас, лшьамхы
илахысуа итцаркəакəан, сахтан еимаак тьыршыны илы-
шьян. Сахьнеиуа сыцхамшьартə, еикəыршəаны ажəак
сызхəандаз, лхəозшəа, лхы лыкəыжыны акы дазхəыц-
уашəа дааиуан.

Убри аамтазы ахəсакəа афнытцка итəаз фыцьака-
хыкка аадəылтцны илцылейт. Иналывагыланы дрыма
афны иныфналт.

Селма ачымазаф лацхья дныкəтəан:

— Бышцакоу, бзынхьяауазеи, нан? — лхəан, дналыз-
тцааит, ачымазаф лыла цкья дынхыцшылан, нас акы
лдырызшəа-еилылкаазшəа, лапцкəшəа днасын: — Ииа-
шаны абри ачымазаф, алацш дыкны дагозаап, аскаамта
хəшəык-быгьшəык хəа акы шəзылзашьтамлазеи? —
лхəан, лхы пату накəтцашəа, леаарееины длатəейт.

— Ахəшə-мыхəшə зегы рытцкыс бара беицьымзи, аха
схы зга сыздыруам, амалахазгы сгəахы имааизейт.

Еиҳаракгы, шызхап илыхьуа, ашыз уафы дагом, дыш-
цабзиамхари, иахья деигьхап, уатцэы деигьхап, шысхэоз,
саанхеит. Уажэшьта бара банлықәшәа, ибдыруа сызлы-
гыбмырхан, агатәазы бысмеигзан, быххь згеит, Селма!
— ихәеит Алиас.

— Ас ичмазафумоу, ари абзиара лыдкылоуп, ацсра
амоа икәгыланы икақәаз закаф хынсырхәхьада! —
лхәеит Селма, дааехәашәа, хәычыкгы даазеимхәашәа
ныкатцаны.

— Ааи, усоуп, нан, ихамдыргәышьбакәа, Аруханапцрафы
дшыказ, абри Селма даалыхьзан, лыцсы ааиқәлырхеит,
иара убас Харихан лхатца Гәацъалагы, — лхәеит Фатышь
дахьтәаз, лкасы афацә лқышә инадкылашәа.

— Нас хәшәыс иадыбгалазози ари еипш ачымазара?
— длызтааит Алиас.

— Акымзаракы, нан, тәхәала мацара далсыргоит.
Хәшәла хәа цъабаак лсырбазом. Абри леипш ачымазаф
гәак хәшәла дсыргәакуама, лара дызлагәакуа лызхоупеи!
— фаалтит.

— Икаиматуп, дызлалбыргозаалакгы ала дысзалыр-
га, ибдыруа лыгбмырхан. Сара бара цъабаахә быгсыр-
харым! — ихәахт Алиас.

Селма ачымазаф лацхья кәардә лакаык дныкәтәан,
ачымазаф лхыза хәычык инапхьаршәшәа, длытәхәо да-
лагеит «лацшытәхәала».

— Ижәбауоу, нан, слытәхәа-цыпхьаза сшыфархасуаз!
— лхәеит Селма, атәхәара даналага.

— Измаанозеи афархасра? — рхәан, уамашәа ибаны
длызтааит апхәызба Хьықа.

— Измаанозеи, бымбои, нан, ақалак афы ас ирхәышә-
тәуам, хара хтасқәа акгы хабтцом, аха алапш гәгәа за-
аханы икоу, алапштәхәаф длытәхәо далагар, афархасра
дакуеит. Ари мыцзам, уаф дажьом, — лхәеит Селма.
— Уажәы слытәхәеит, санцоггы слытәхәаны сцап. Нас

дырфөгьых уатцәи-еи сааны слытәхәар, ашашәа еипш лхьаа налхысцоит. Иишатцәкьаны агәра ганы сыкоуп, ишлацшу Есма дышьтатцаны дызмоу, — лхәан, ачымазаф деитаналытәхәан, дфәагылт дцарцы. Лнапы ачымазаф лылахь инадылкылахт, ашоура лымазар гәалтошәа.

— Аллах гәабзиара битааит, нан, Есма! Уатцәы санааи-уа, беигъны, бхы беигәыргъо бызбааит! — лхәан, дцаразы лфәыналхеит.

Итәақәаз ахәсақәа:

— Анцәа ибыцихәааит! — рхәан, ифәагылан, инлыц-дәылцт.

Селма дахьцоз дхьацш-кәацшуан, издыруада Алиас даасыхъзаны акы аасиркуазар хәа лхәошәа.

Итцәбыргытцәкьаны, Алиас агәашә ааигәара дын-лыхъзан, дынлывагылеит.

— Даналбыргалак, бара бықәнага, ламыс сымазар, сара избап, уажәазы абри быдкыл, — ихәан, царақәак на-лирakit.

Селма блатыхәала ацарақәа днарыхәацшны иааи-мылхын, лхы-лфәы аалхаччеит. Лытцкы акалт дфәахан, леипка ацъыба инталцеит... Ас иагъацъара илухъан.

— Ари умсхуамызт, нан, аха «ахәшә ахьытцырхуагы ацъыкац ытцәдыршәуеит»⁹, — рхәоит, ачымазаф лзы еигъуп... Сара уатцәы шыжь саап, — лхәан, дзазо лыфны амфәа днанылт...

— Сара бнаскъазгап, — ихәеит Алиас, аха илымуит..

— Хәаратахым, уи атакәажә «лнапы цкоуп», псыхәа амазам, Есмадаллыргоит, — рхәан, ахәсақәа цъоукагәашә

⁹ Ахәшә ахьытцырхуагы ацъыкац ытцәдыршәуеит... — хәыда-цсада иуоуз ахәшә мчы амам хәа ипхъазан. Икалап ажәа «ахәшә» композитар (еилоу ажәа): актәи ажәа «ахә» акәзар, афбатәи — «ашәара» ақынтә иаауазар қалап. Ахәшә ахьытцырхуаз аеак акәымкәа ацъыкац зытцәдыршәуаз, сгәаныла, уи азоуп, ажәытәан зны ацъыка еипш зыхә дууз акы ыкамызт. Иахьагы зыхә дуу ака-зы, ирхәоит, «цъыкала иааихәеит» хәа.

интытцын, рыфныка ицеит. Цьюкы Алиас иааицхынхэын, аоны иныфналан, ачымазаф иналыхэацшит, издыруада хэычык илзеигьхазар хэа рхэошэа.

Селма Есма «ахэшэ» лзыкатцаны данца иаанхаз ахэсақэа, ишысхэаз еипш, шыта ачымазаф дышпабзиамхари ргэахэышшэа, еибарччо, асамыркэыл хэо гьалпал хэа иааилалт.

Абрака Есма лбарахэа иааиз Қэаблыхэгьы дара даарылашэан, уигьы урт дрытцахозма асамыркэыл азы, зынзак рыбжьы духазеит.

Ачымазаф зычелызкны, акы лтаххар, илыгмырхо илхагылаз, Рафида абриакара абжьы гэгэа дук бзиа илымбозар каларын, ачымазаф даргэамтып хэа, аха урт ргэы шпанлырхоз. Убри аамтазы Мкыди Харихани рыхқэа неидкыланы акы рхэон.

— Ижэуазеи, шэара хазы шэxy еидкыланы шэзырхэытхэытуазеи, хара хэцэгьа шэхэоит акэу? — лхэеит Хауида.

— Мамоу, бара бымсааит, хара хэзлацэажэо Едгьац ипхэыс Такэына иацы акалақ ашка дцан, лызгаб лзын тқы шыахэк лыхэхаит, лара лзынгьы ишаанагара иказ чытткык лыхэхаит, нас асапын, ацьыка ухэа ахэычымычқэа — аоны иатаххашаз.

— Уажэы ашэахтэ азы ажэлар еибаргэакуа ацара ианашьтоу аамтазы, Едгьац ипхэыс Такэына дыхэхахэтны даазар, уи лакэзаап ацхэыс, — рхэеит уа изырфуаз ахэсақэа.

— Лыкэты лтиит, лкыз лтиит, лхаи-лчышы¹⁰ неицылтан, пыт-чытк лыхэхаит, — лхэеит Мкыд.

— Изеиуоузеи, изеипшроузеи лызгаб илзаалхэаз атқы? — лхэан, днарызтааит Рафида.

¹⁰ Ахаи ачышы — асырты ахэтақэа роуп. Арака «лхаи лчышы неицылтан» инейтарсны ихэоуп, иагьаанагоит — илымаз зегьы неицырхырааны, аеакала иухэозар, леааршэшэаны.

— Абжак ласоуп, абжак бамбоуп, сгәәхәуеит, цәәхәә-
цәәхәә еилдоуп, еиҳарак ахәәпштәоуп сгәы иахәә.
Кахуа пштәылоуп, аха иаҳа иазылашоуп, акахуеи ахши
еилатәоушәә хәә ирхәә еипшуп, — лхәеит Мкыд.

Даара ибзиоу акы акәһап, — рхәеит ахәсақәә.

— Тәкәына лыкәти лкызи лтиит анышәхәә, иаасгәә-
лашәеит, иацы Хәцмат ипхәыс Казырхан ассир илы-
хьыз, — ихәеит Қәаблыхә.

— Унан, цьбеит, илыхъзеи? — рхәан, ахәсақәә аазыр-
өит.

— Шәара шәыда уаф ажәабж изымдыруа цышәшьо-
ма? Саргы акы здыруеит, издыруеит, аха азаманатқәа
здыруеит...

— Зәкәызеи иудыруа, иаарласны ихәхәишь! —
рхәахт.

— Издыруа, шәымбои, иацы астаршын днеит Хәц-
матраа рфы, Хәцмат дыкәмызт. Ипхәыс Казырхан ла-
кәын икәз. Ашәахтә ирласны иаасышәымтар, тьпх еипш
сынтәагы шәеы шәымхны изгоит шасыс, изхәхъзеи,
шәымхәәаит, — ихәан, днықәланы дцеит. Казырхан
днапыркәычы-шьапыркәычуа дгыланы дхәыцуан ак-
раамта. Нас илызбеит лкәарылқәә зегь лтиирц ашәахтә
азы. Кәарылқәәк хәә лыман убри апхәыс, мшәан, акы
өыкәашак иацсан, изазо амзырхәфы иахьынеиааиуаз.

— Уи хәра ихамдыруеи, нас илыхъзеи, икалазеи?

— Икалазеи, шәымбои, убри аамтазы ахәычымыч
зтиуаз тыркәәк амзырхә даакәлеит. Акәарылқәә аниба,
уеизгы-уеизгы исбырхәхароуп, ихәан, цшьба-цшьба
абаз лыдигалеит хәыс хәә, аха лара илымуит, маатк-
маатк еитцаны истиуам, лхәеит.

— Акәзааит, нас, баарыпхәаны икны исыт! — ихәан,
днеин, атцла амцан длатәеит, лара анапы иалыршыцы-
лахьаз лкәарыл бзиахәқәә, иаашьтыхны зхы дагәзны
икалырцақәоз, — Дәи-шьеи! — хәә днарыпхәан, зе-

гы лара дахьгылаз аматурта иныџнеибахэан, иаалыкэшаны инагылт, кыршаџалтац еицш краџалтцоит, дышџахэмарц еицш дџахэмаруеит ргэахэын. Лара урт акакала икны, ршьапкэа џахэаны инышьталтцо мацара, ишыжэабазгы зегы ршьапкэа џалхэеит, нас лылагырз лџахэџы, днарыхан, атыркэа инеизналгеит. Атыркэа иаидкылан, алаба инахаитцеит ааба. «Цшьба-цшьба абаз хэа исыбтар ацара снанагзон, рыхэ анбырду — уажэы арт рыхэ нагзаны исымам, абрака адэкъан аџы снеины исымоуи исыгуи неиццаны зегы бзаазгап, еизакны ибыстап ацара, убраанза абарт аа-кэарылк шасыс бара ибзынсыжьюеит, быгэра ганы, сааианза аматуртаџы ишьтатца, урт сара истэуп», — ихэан, атыркэа аа-кэарылк рыхкэа кахэха алаба иахшьны днарытцалан, иманы дындэыкэлеит. Казырхан лыла траа дырзыцшуан лаазамта лкэарыл бзиахэка, дзеигэыргэоз, лхэыцкэа реицш бзиа илбоз, хэызба здылымгалоз, рыхкэа кахэха атыркэа иахыгэоз. Руакгы гэгэала иааџакьџакьын, лара иналыхэапшит, «алаба сшьапы снархьит, срыцџаами» аџээшэа. Егыртгы иааибаркыжкыжын, аџаргь ахэеицш рыхэдакэа аадырхэан, Казырхан лахь ицшуан, «ббаарашэит, хэазаны цэымгыс хзыкабтцазеи, хзыда-цшада бхы хакэыхшаны, ххы хамыхэо, хшьапкэа џахэаны, хаккэа кахэха, алаба хакхшьны атыркэа хитаны, хэздэыкэыбтцазеи шьтэыс!» — Казырхангы абарт ргэы иаанагаз зегы лара еилырџаца илдыруазшэа, лылагырз хаккэала дырзыцшуан, атыркэа хара нак абна датџахаанза. Нас даагьежыын, илзынижыыз аџкэарылк аашьтылхын, иаалгэыдыхэџаланы рыхкэа днарыгэзын, инаганы атыркэа ишлеихэаз еицш аматуртаџы инышьталтцеит, атыркэа аџаракэа иманы даахынхэаанза хэа.

— Ааи, шәара рыцхақәа, даараза сгәы шәзыбылуан, аха ашәахтә мыжда ханаргәак, хәыхәа хәычы хцәыргар атқыс, схәан, гәымблыс сеыҕастан, схы шәакәхшаны атырқәа шәистеит, — лхәан, днарпыртцны дцеит, лассы-лассы, атырқәа данбаауеишь хәа, агәашә ахь дыцшуа.

— Нас иҕалазеи?

— Нас иҕалазеи, шәымбои, атырқәа дмааит, лҕәа-рылқәа хәыда-псада игеит.

— Дишьит, ианаңалбеит, дишьит, аха дышпеишьи, хәызба цагәыла дишьит.

Ари шаалахаз еипштәҕыа Хәауида даагылан, лыфныҕа лҕыналхеит. Уи дналышьтәлт Тәкәына. Ажәакала, ахәсақәа зегы азә даанымхакәа рыфнқәа рахь ицеит, Рафида лыда. Рафида ачымазаф дзылпыртцуамызт.

— Қәаблыхә, арт ахәсақәа уара уоума еимзырпы? — ихәан, атла амтан Төркан иаңәажәоз Алиас дыччо даафнашьлт, изырццакызеи хәагы нацитцеит.

Есма дахышьтәз лыбжы нытцакшәа:

— Қәаблыхә ажәабжь иихәаз сара сапхәа азәы сгәы-лахәсақәа иреимхәандаз хәа дыццакит, — лхәеит.

— Ааи, бара бхатқы Рафида дцааит! Бахышьтоугы арт рыгызмалрақәа еилбыргоит акәу? — лхәан, Рафида Есма даагәыдылкылеит.

— Қәаблыхә, аллах дузыразхааит, хчымазафгы хәычык дааурцәажәеит, — ихәеит Алиас.

— Дирцәажәамоу, хәычыкгы дааирччеит, — лхәеит Рафида.

Арт зегы гәахәас иҕартцеит.

— Селма данбаахуеи шыта? — ихәан, дрызтцааит Қәаблыхә.

— Уатцәы даашт.

— Уигы илылшо аабандаз, — ихәеит Алиас.

VI

СЕЛМА ЛЫХЭШЭТЭРА НАЛЫГЗОИТ

Селма даарц даныказ аамтазы агэылацэа зэырфы, Сахацэа, ахэса ухэа, Алиас ифны икан. Дук мыртыкэа Селма лсахьа уафы еилиргартэ адэы атдыхэан даакылст. Зегьы гэхэхэас икатцаны илзыпшын, агэшэ даназааигэаха, фыцья ракара ахэсақэа афны индэылтцны иналпылан, лыжэфа рнапы нкылхны, дрыманы афны иаафналт.

— Ачымазаф, дышцакоу? Хэычык деигьзамишь? — лхэан, днарызтцааит. Лнапы ачымазаф лхы инақэылкит, нас даахьапшын, бтэа хэа илыдыргалаз акэардэ дныкэтэеит. Уи инақэырццакны дышлытэхэац еипш длытэхэо деитаналагахт.

Ари икалтцо ачымазаф акы ишлыхэартам лара илдыруазар каларын, аха уеизгьы уи далсыргоит хэа агэра длыргон, издыруада абас хашнеиуа, хшеибарххо ачымазаф лхала дыбзиахар хэа лгэы иаанагошэа. Цоуп, ас аныкалозгьы ыкан. Еихарак абри деигэыгуазар каларын.

— Атэхэа анафсгьы абри ачымазаф «кэхшатэык» лзыкастцарц стахуп, угэы ишцаанагои? — лхэан, дитцааит Алиас, аха абри атак Алиас ихэаанза, — Ари Селма знык ачымазаф напы илыркыр, даллыргаанза дылкэатцуам, — лхэеит уа итэаз ахэсақэа рахьтэ азэы.

— Сара бжам-еам ачымазаф мфабжа лықэыжьра сцэымгуп, даабзиахаанза сылпыртцуам, — лхэеит, Селма даахьехэашэа. Хэычыкгьы дахьтэаз даахэыцымыцшэа лун, убасгьы нацылтцеит: — Уажэшьта дыбзиамхар зыкалазом, издыруа акгьы лыгсырхом, — лхэан, Алиас иаалыргеит еы бзиақ.

Амшгы џаша хэйлцазын, уи аус иамщцкъан. Селма ишылхэаз ала, ачымазаџ ахыза лыкэыршаны, деимакы-еиџакны амзырхахы дындэйлганы, кэардэ лакеык дныкэдыртэеит, цэарталаршэшккэакэацкъакналхарпаны, аеы анахэта кны ачымазаџ хынтэы иаалыкэлыхшан, — Есма лхэаа-баа зегы уара иугааит, лара улыкэыхшоуп, улыззатэуп, шыта лхы дакэитуп лхэаа-баакэа ркнытэ, — лхэан, анахэта аахыкны, инахкэаны индэыкэылтцеит.

— Шыта аџныка дныџнажэгал, дышыташэтца! — лхэан, лтатыныжэга ааитцатцаны иналџалкын, ататын дахо днарышытагылт ларгы.

— Акэхшатэы чмазаџхар ачымазаџ лхэаа агеит ауп, ачымазаџ дыбзиахоит. Уажэы аакыскыа азэы кэхшатэык изыкастцан, адырџаены инкаханы ипсит, ачымазаџ да-абзиахеит, зашэа Есмагы даабаша. Шэытцх аабзиахааит, — лхэан, ачымазаџ лзы дныхэа-ныпкэан, агэабзиара-хабзиара шлоушатэы лхэан, лнапы лхы инакэылкшэа лун, дныкэланы аџныка дцеит.

Арт икарцакэо, изышытакэоу Камачыч хэычы агэхэаа лымазам. Ахэсакэа даагарыркын, лыла тшаша дыркуп Есма лааигэара днаганы, избан ухэар Есма уи хэычык лыла аахнатугеит, деигэыргэоит.

Цытк антцы, ахэычы лызхара дандырхэмар, дынгарар-цан, лнап хэычкэа нлыварцан, гараџахэагала иџаххэоит хэа ианалага, леаалрыцэгэеит. Снапкэа шэџасырхэом хэа, истахым сара сеикэыркха аџахэара, схы сакэитзааит лхэошэа, аха дыштэыуоз мчыла лнапкэа нџархэан, агарашэа хэо, агара дыртцысуа ианалага, леаалыртынчит, уажэы шэысиааит, аха нак, хэпкэака, хэицэажэап, лхэо-шэа днаџырхасын, ацэарахь лхы налыркеит.

џба-хца мшы цит, абар мчыбжык инарыкэлеит, Есма деигымхеит, амца еипш деибакуа дкалеит, дагынапкэа-шыапкэоит, ихэартам, игэнаалам ажэакэакгы лхэалоит зны-зынла.

Ари збаз Хьықа, — Ахақым дылзаажэгаруеи! — лхэеит.

— Нас, бара Хьықа, ахақымцэа нцэоу цыбшьоит, урт ирзалмырго хэпсуаа иалдырго ыкоуп, — лхэеит Мкыд.

— Устцэка бымхэан, Мкыд, Хьықа илхэоггы тцабыргуп, аха рыцхарас икалаз убри ауп, зны Очамчыратэи ахақым дрыма рфаархан, ашоссе данымфахырга, дшэарха-цэырхауа далагеит, иахьымфадараз аќнытэ, абри хара хамфахэастақэа, хуардын мфа тығефақэа рфеы аеы измырныќэеит, цыара иеы жраќы ианахыца, иныќэыфрын, икахаит, иарггы днахќбан, ахэынцэа агэта днылахаит. Ихэ-игэо мацара, аарлахаа дылыргеит. Убри иахќбаны дычмазафхан, даара цыабаа ибеит. Уажэшьта сышэшьырггы, аќытарахь сцом амфақэа ќалаанза, ихэеит. Хара ххаан иара иззихэо амфа еипш зыќалом, ус анакэха, ххаан хаќымк хќытақэа рахь дахзаагом, — ихэеит Қэаблыхэ.

— Уеизггы-уеизггы, хаќымкдаашэымгаршэымуазар, уи дмаауазарггы, даеа хаќымк даажэгар ќалоит, — лхэеит Хауида.

— Ааи, Хауидахеит, Очамчыра ахақымцэа фыцьяффы ыкоу цыбшьома, азэы затцэык иоуп икоу, уиггы ишьапы тхарцеит, нас иаагода, — ихэеит Қэаблыхэ.

— Нас хара хзы амфа ќамлозар, амфа ќалаанза ахақым дахмоуазар, нас хара хзы еггыќам, ухэар, смахаи, — лхэеит Хауида.

Селма лыхэшэтэра ачымазаф акгы илмышэеит рхэо иалагеит. Уажэы иаха гэфарас иќартца, — Есма зызлан лтэы хэычык лылазар ќалап хэа ауп. Ари зынгы мазалашэа ахэсақэа ражэа иалатцаны ирхэахьан.

— Днапќба-шьапќбо, илфашэалак лхэо, дќапшьза амцеипш деицраланы даныќала нахыс, ииашаны издыруан зызлан лтэык шлылаз, аха ахэшэ лыќэрыпсааит, уи азахќэажэ лызбахэ ахэара сцэымыгхан, исзымхэеит,

Есма бзиахә уи сызлыдымкылеит акәымзар, — лхәеит уака итәаз агәылапцхәыс, зеггы ашоура ианакуаз аамтазы зшьал зхы итарцаны акәакъ игәатәаз Хәранза, лажәа илхәоз ачымазаф иаалыцәзашәа.

— Сарггы абри ахәара сцәымгын, уажәы Хәранза ианылхәа, шыта исхәоит. Абар мчыбжык тцеит абри Хәранза илхәаз гәфарас исымазижътеи, шәтахызарггы, сыпшәма шәизтцаа, ари мцуп шәгәахәуазар, — лхәеит ашыз иаргәакны ицәаршжыыршуа ашә илагылаз Кәыбча.

Ихазхәомызт, Есма бзиахә уи хазлыдыкыломызт акәымзар, ари гәфарас ихәмеижътеи краатцеит, — рхәеит егырт уа игылаз ахәсақәаггы, атахмада Хәбахәггы днарылакны.

— Ари еипш ажәа ачымазаф илмахароуп, амарца, — хәаггы неибырхәеит.

Убри аамтазы ачымазаф хәычык лылацәа ааикәцсаны дыцәан.

VII

ЕСМА ЗЫЗЛАН ДЫЛХЫРЦОИТ

— Ачымазаф мзыс илымаз аилыргара акәын сара сыргәакуаз, шәара зеггы шәеицфакны ас анышәхәа, уажәшьта уи акы атахуп, акы аагатәуп, акы ахтынтатәуп хәа саанфасуам, еихарак сара сгәы иалоу, абрака зәырфы зызлан дылхоуп хәа гәфарас ирымазаарын, аха игәыгны исархәомызт. Уажәраанза издырыр, шыта цсыхәак лыстахъазаарын, уи атәы здыруа азәымкәа фыцямкәа амулацәа¹¹ хәмоуп, Гыд иакәзар, дказа дууп, рцабаахә нарыстар далдыргоит, — ихәеит Алиас.

¹¹ Амула — ацсылман дин ныкәгафы.

Җабахә ацхынгәтан ишыапы хырҗаҗа, иеиқәа тцыр-кәакәа, Җачал ахәынтәа даалтцызшәа, илаба ихы иатцыргәаны, кыр иаапсахьоу, зымч зшәахьоу иуасцәа хылца ихы тарҗаца, итәтыныжәга ду ифәытцакны, ахтцхәа қышәварала дынкажьцәо абартцафәы дкыдиалашәа дахьтәаз:

— Гыдгы Гыд иоуп, аха уажәы җара иаадыруа рахь Халыл дреигьуп, — ихәеит.

Җабахә иихәаз дук згәы иамыхәақәаз калеит. Җазарат даацәажәеит:

— Абри амула Халыл дыхәшәтәыф бзиоуп хәа ихьз рхәоит, иалиргаз хәа азәгы сара сазәыкны дсыздыруам. Уи изы сара издыруа, исаҳахьоу: Шьрын ицҗа убас азы итоу дылхоуп, рхәан, ицхьаны дахьнаргаз, ачымазаф гәаҗ акыц цырғы шапшапуа иршны лханы ацәардагәы иныцаргыланы, апырпыл ақәпсо ифәаихан, ачымазаф, апырпыл лыла ихылан, ацсзара далагеит, лхы хәычык аарлаҳәа данааха, иҗәырҗанажә¹² рыхха дылфәсуа далагеит, ас улфәмсын, дрыцхауп, анырхәа, сара сызфәсуа ачымазаф лакәзам, зызлан лоуп хәа реихәеит. Нас Шьрын днеин, амула инапыданкны, дындәылганыддәықәитцеит. Ирымпытцагәыгыыз ачымазаф азы лыхәладырхәхәо, азыхь лықәыртәо, аарлаҳәа лыпсы ааталт. Апырпыл ләа злаирчыз ауаа атцықь-цықьхәа иеимсо, иеимхәо акраамта амзырха иқәын. Аоны ионаз рыхтырцақәа, ркасқәа кьо аарла идәылырцеит аләа ионарчыз. Уи хәшәтәфыс хәа дныкәызго иижьақәаз роуп. Аха уи схәеит хәа, Алиас диуоуп, хәартас ихы иитаргыы калап, — ихәеит даахьччашәа Алхас.

— Еиуарас ирымоузеи урт? — рхәеит уа итәақәаз, азәы ажәак хәихәандаз хәа ицшқәаз.

— Еиуарас ирымоу, шәымбои, даараза аиуара ду рымоуп; тцыцх апапцәа еизаны амулацәа ианырзашш,

¹² Аҗәырҗан — ацсылманцәа рфәы ицшьоу ашәкәы.

амулацәа кны ианыхыргоз ауриадник¹³ дааит Халыл дигаразы, аха Алиаси Уазамати ауриадник афы дадыршыын, акы наиртан, ишьтахька ддәықәыртцеит, аха имала дзымцошәа анырба, дара дрыманы идәықәлан, хынтә рақара ахәынтцәа дырцәылахаит. Уахынлан, ихылпагы рцәызит, аарла итыц афы днаргеит, арахь иаагыжьын, Халыл дыбнарцеит. Нас дышнеи-шнеиуаз, аусқәа анаахыдаха, дцәыртцын деитанахатәеит Хәцымат излагара.

— Ари даара диуа бзиазаап, хәаратахым. Аха уи Халылыжә иқалпадыжә дашьахауа адәахьала изиқәа еикәатцәа ахарцаны, уажәи-уажәи дшьацәхнысло, аллах игәахәтәы дахымыгзааит, акы дахәшәзамкәа ауаа шцеи-жьоишь, — ихәеит руазәы.

Нас ачымазаф дааныжьны, ачымазаф, иахьылмахауаз индәылтцын, ацәажәара иалагеит.

— Зызлан дызхоу ачымазцәа цьабаа дмырбазакәа, хәшәыда-быгьшәыда иалиргоит Гьид, — ихәан, җааитит Хазарат.

— Хәи, цьушьт, уи иагытцәбыргыми! — ихәеит Уазамат.

Ари Алиас иидыруаз акы акәын.

— Уажәшьта уи еиталхәо егыкәам, аха, итцәбыргны, саргы исахахьеит убри Гьид итызшәа. Хәартас акы лоуазар, иарбанзаалак азы схы сзеигзом... Даагап, — ихәеит Алиас.

Агәылачкәын Кадыр дааипцхьан, иеы дфәкәыртәаны дишьтит Гьид иахь, хзеипшроу, хшизгәакәуа иоухәар, аамста дук иоуп, тахмадак иоуп, аха уеизггы дуцаауеит, — хәагы наиеихәеит.

— Абри Гьид зызлан дызхоу изы дыхәшәны дызлакалазеи? — ихәан, Қәаблыхә дразтцааит уақа итәәқәаз.

¹³ Ауриадник — арака акытаҗы аполициатә усқәа мөапызгоз ауафы, астражникцәа реихабы.

— Убри азы иара Гыд ихэоны исаҳахьоу сара ишэас-хэап, — ихэан, даацэажэеит Ҳазарат. — Зегьы ишыжэдыруа еипш, Гыд есқьынгыы иеи, икэадыри, иабцъари ухэа, зегь рыла еуафы еиқэшэаны дықан. Дажэит, аха уажэыгь дшыкоу жэбоит. Зны, тцхы лашьцак азы, иеы дасны Тоумышь азы апан данныгьцынгыла, иеы шытахыла инатрыст. Икалазеи хэа данынапш, зызлан длаша-лашо, лыхцэы дашьахауа, азы агэгэахэа иааимгэылырееан, ашырхэа иара иахь лэаалхеит деихытаруа. Иара дылеыжэпан, иеы агэра махэык инахишьын, игэакыиа кама¹⁴ аатцаа дналцылт. Зызлан акама цэгъала дацэшэоит, акырта лымам, дыцнакоит. Ахэазар, акэуа лкуеит, шэакъзаргыы иара убас, ашэакъ еитцоу еитцылхуеит. Акама анылба, лышьтахька днеитацеит. Днаскъаны днагылан, лыхэмацэак илырбеит. Ари змааназ — хэышықэса хатцас усымаз хэа акэын, аха инапы икьеит мап хэа. Нас лыцшьмацэак илырбеит. Убас зегь рышьтахьмацэак илырбеит, убри азгыы мап, ихэеит напыла, дцэажэар зыкаломызт, «уцэажэар, убз уеылхуеит» — рхэоит, узымцэажэо укалцоит. Нас икама атра интеитцан, иааиқэцеит. Гыд, агызмал, зызлан лышьхэа лацхьака ишхаз имдыруази, дырхха даамфаницан, лацхьака дхыршэтны дынкаижьт. Нас «уашхэа мақьапсыс» хэа дирқэит, иара ижэла зыжэлантэу азэы дидырхагамхартэ, насгыы лара лыла ичымазафны икоу рэы иара дахьнеиуа, лара дылхытцны дцаларазы ажэа илтеит. Абри азы азы ицоу лыла ичмазафу рэы Гыд дахьнеилак, абгъаахэа, дыцхэысзаргыы дхатцазаргыы, днархытцны дцоит, — ихэеит.

Гыд Есма хэшэыда далиргоит хэа ишынеицэажэа-ааицэажэоз, дук мыртыкэа иаргыы дааит.

Гыд алахь чашьны ееикэа хышьыаш дук агырегырехэа агэра иацхауа дақэтэан; дышжэытэуафу мфашьо, ашоурамшазы иуапа ырқьақьаны иехьынхэалан; имаҳмызқэа

¹⁴ Агэакыиа кама — зыжэла бзиоу апыр иалху камоуп. Ажэа «агэакыиа» иаанаго еилкаам.

ишьхарбака ишьан. Ихылпарч ихаргыланы, ихтарца шкәакәа атца ихәда иахаршәны, иара ачыхә ыргало изкәа иқәыршәны, ижакъа шла инароушәа иркәйдны, уафы еиқәызза дук, итатыныжәга хәытцәкбаф ифакны; иғәакъиа кама гъазгъазуа ихъзыркны икәынхәаланы агәашә дааталт. Казшьас ишимаз еипш, иеы имахмыз наирбан, акып-кыпцәа агәра иатцасуа, исықәтәоу дыс-хысхәоит, ахәошәа, уажәы-уажәы ашыжәхәа агәра иа-хон, ахы ларкәуа, аха Гыд уи дауазкажбуаз. Уи афны да-назааигәаха, аддыхәа арпарцәа, ачымазафбацәа фдәы-либахәан, инеипылт.

— Мшыбзиақәа! — ихәан, даатгылт.

— Бзиала уаабейт! — рхәан, ишькыл инадибахәалт. Дынеыжәтцт, еизаны изыкоу изымдырзошәа;

— Ари ацшәмапцхәыс дзынхьяауазеи? — ихәан, дын-рызцааит, Кадыр иахьтә ари иахахьан аха.

— Абас-абас, ишуахаз еипш, дычмазафгәышьоуп, — ихәейт Торкан.

— Уи башоуп, уи ала ичмазафу сара санлыкәшәа,— ихәан, — ари еицәоу цәгъара анцәа хәкәумыршәан! — хәагы нацитцейт.

— Харгы убас хуқәгәыгуйейт, — ихәан, Торкан уи иац-хья днагылан, диманы афны дныфналт.

— Уаа мшыбзиақәа, изахамхәац! — ихәан, ачымазаф дналхагылт.

— Бзиала уаабейт! — рхәан, агәырқхәа инеихатцгылт афнутца итәаз, ачымазаф лгәәкра иханагаланы, Гыд иа-aira уанза изызгәамтақәаз.

— Утәа!—рхәан, дескәардәк ачымазаф ләапхья ина-дыргылт. Уака днатәан, ихы ларкәны ачымазаф днал-фәапшит.

— Бышцакоу, дад, бзынхьяауазеи? — ихәан, дналаз-цааит.

— Сыҕагэышыоуп, — лхэеит аарлаҳэашэа ачымазаф. Нас Гыд даахэны, итатын кэалац ицыба иаатихын, итатыныжэга аитцатара дналагеит. Зегь еикэышышы итэоуп, цьоукы гылоуп ҕымт-цсымшыа.

Абри аамтазы Ҳазарат ачымазаф дналхагылан:

— Дад, Есма, дбымбои, абар Гыд дааины дахьтэоу, бхьаа-бчымазара балиргарц дааит, шыта бымшэан, иб-зиахаз азэ леицш бхы цхьаза, — хэа налеихэеит лгэы иргэгэарацы.

— Уи иаапсара сара сапсагэышыам, анцэа икнытэ хэартас ихы симтозар, — лхэеит Есма, хэычык даалшэа-шэа, лыбжыы нытцакны, аарлаҳэа.

Ари Гыдгы, мыцхэ аехырцэажэоф, ачымазаф хэыц-зак дцэажэошэа аниба, агэгэа ихга:

— Шыта бымшэан, сара зыкны снаргахьоу ачымазцэа зегьы бзиахэха икалоит, баргьы убас зашэа бызбаша — ихэан, ачымазаф лхаҕы днатэеит, иус далгазшэа, далир-газшэа.

Ари Гыд дызлацэажэоз ачымазара закэыз амалахаз-гыы ачымазаф лыхшыф азымцазеит.

Нас Торкан даацэажэан, Гыд дизцааит — ажэабжыс икоузеи хэа.

— Ажэабжыс хэа акгы сыздыруам, аха Азфыбжыа ика-лаз уеизгыы ишэахарын, — ихэеит иара атакс.

— Закэызеи, икалазеи? — рхэан, изцааит.

— Закэызеи, шэымбои, Очамчыратэ аначальник ас-тражник априказ итаны Азфыбжыа астаршын иахь ддэыкэитцеит, уатцэы шыыбжыон ажэлар еизганы исыр-ба хэа. Астражник амфан Тамшь адошьтаҕы дахьааиз, ифызцэа астражникцэа афы дадыршыын, ауха уа дын-хеит. Адырсаэны ашыыжь Азфыбжыа дааин, астаршын дышишьтаз шыыбжыааит. Астаршын шыыбжыон априказ иоуит, аха ажэлар изеизымгеит. Ус дук мыртцыкэа ана-

чальникгы дааит. Ажэлар зеизумгазеи, ихэан, ацэхара далагеит.

Сара уажэоуп априказ ансоу, шыбжьон ажэлар шпеи-зызгарыз, — анихэа астаршын, аначальник икамчы рыха апкакъхэа дисит уи.

Дарбан, цыушьт, уи астаршын? — ихэан, дтцааит Торкан.

— Дарбан, умбои, Кэытцниа Екэыц!

— Хаи, цыушьт, уи ус ахьцаихьи! Икама, итапанча ескынгы икэныжъланы ддэыкэын, амала дрытцацсуазаап, — ихэеит Кадыр дахьгылаз.

— Дад, Кадыр, уара иудыруазар уара ихэа, мап анакэха, сара исараза, — ихэеит Гыд.

Цым, уара, Кадыр, еихаб дук, тахмадак данцэажэо, иажэа имумкьан. Уара узырѳла, — ихэеит Торкан дахьтэаз. Нас, Гыд, икалазеи? — ихэан деитаиазтцааит.

— Икала убриоуп, астаршын Акэытцниа ишьхэа даакэгьежын, апкакъ-апкакъхэа аначальник ижѳахыр шыказ инкыдитцеит акамчы аптатца.

— Ааит, уи инапы ахь згааит! — ихэеит Кадыр дахьгылаз.

— Нас изырузеи уи азы астаршын? — ихэан, дизтцаахт Горкан.

— Изырухуазеи, акэкаэхэа астражникцэа шиeixсуаз, дыѳны дрыцэцеит. Устэи Акэа дцеит. Ихала аокруг аначальник¹⁵ иѳы дкылсразы. Нас икала сыздыруам, — ихэан, иажэагьы даалган, — Сыццакуеит, аѳныка сцароуп, — ихэан, дѳагылт. Ачымазаѳ дналхагылан, — анцэа агэабзиара битааит, шыта быбзиахоит, бымшэан! — ихэан, дындэылтцит.

Алиас днаидгылеит уи.

¹⁵ Аокруг аначальник — ускан Ацсны Акэатэи аокруг хэа иашьтан. Убри акнытэ аокруг аначальник Ацсны зегьы знапаѳы иказ уаѳын.

— Итәбуп, уахыысаапсаз. Сара уи сапсам, аха уматтура сылшоит, — ихәеит.

— Закәызеи иухәо? Хара хәицхыраароуп ус, ари цъа- шыатәым, — ихәан, изааргаз иеы дөыжәларц днадгылт. — Шәымш аабзиахеит! — ихәан, аеыжәлара иеыназикит. Игылаз абзиаза уакәшәааит хәа атакс инаиархәан, адру- хәа ишыкыл ркит, цьюкы иагәра ухәа, инидибахәаланы дынөыжәыртцеит. Иеы ныкәырцал-аакәырцала агәашә дынткьан, дцеит, арцыс еибагак иеипш.

— Уажәшты ма дышпабзиамхари, — рхәан, уака итәә- қәаз Хабахә, Қәаблыхә ухәа ифагылақәан, рыфонқәа рахь ицақәеит.

Илцеипшит хымш, хәымш, мчыбжык, аха Есма еигь- харак лмоузеит, дшықац дықан. Зегы ргәы қахаит хәар- тарак лмоуит хәа.

Агәылапхәызба Хықа нап алырkit Есма лыхәшәтәра. Очамчыра дцан, ахақым икынтә хәшәқәак аалгеит. Нас- гы, ахақым ишлеихәаз еипш, ачымазафлыфатә-лыжәтә еилыхны длырчо, уажәраанза дук илыдрымгалоз лхәаа ианаалоз афатәқәа лыдыргало, убас ахақым ишлеихәаз еипш, лхы лассы-лассы атила зыхыла ирбаазаны иакәыл- цо, напы аалыдыркылан, пшьымш, хәымш рыла ачыма- заф лшоура тәо, иаха деигьхо далагеит.

Даеа мчыбжык акара анаатц, Есма лхала даакәтәо, лхәычгы даалгәыдылкыло дкалеит. Даеа жәбака мшы аниас, Есма лшьапы даакәгылт, Шьарифа, Хауида, Рафи- да ухәа ахәсақәа еибархәытхәытуа, Очамчыра цытрак дахыкәз мыцхәык хара хәиқа лдыруашәа, илхәозеи шаххәоз, аллах илпца лоуааит уи Хықа, хчымазаф дах- залылмыргеи, рхәо иалагеит.

— Хәшәыс икоу ачымазаф изы напуп, ачымазаф анапы анлыгымха, дыбзиамхар дабацоз! — лхәеит Такәына..

— Уажәоуп абас аныбхәо, уажәраанза бабаказ? — рхәан, иааибарччеит уака итәаз ахәсақәагы.

Убас ҫымз рнафс аматурта аонпацхаҫы, алҫақ иа-
гахыз ахәблы атҫақа иины, адунеи алашара рацхьза
акылхарахьала избаз Камачыч хәычы абри аамта кьаҫала
абри еипш ахтыс лзыҫалеит.

VIII

«МЫШКЫ ИАХЫҫО ШӘЫ-МШЫ ИАХЫҫОИТ»

Есма дгылт, дыҫгәғәаны лшьапы дықәгылт ҫба-хпа
мзы рышьтахь, данычмазаҫха инаркны. Камачыч
хәычы лан лчымазара лынмырпцшзакәа Рафида дны-
ҫәылгеит.

Ахәычы илызха-лзыҫға дықан, уахынлыхәапшуа,
днасыртәаргы, дышпазымтәари ухәаратәы. Зегь лара
ддырхәмаруан, деимдо дыркын. Ахәсақәа цьюкы, «ахәы-
чы инамзаша агара дакуам» — рхәоит еипш, абри ахәычы
баапсык лпейпшымзааит, мыцхәы дыбзиацәахеит хәа,
мазала, хәйтхәйтла еибырхәон, ахәычы днеибарбо.

Пыткаабжьысхьаны, уиақытантәлафхәацәақәакАлиас
игәыларәа ҫнык аҫы иахьяаикәшәаз, иргәалашәеит, Али-
ас ихәычы лиразы ачара ду ихәруеит зхәоз иреиуақәаз,
ачара шырзимуцыз. Инеицәажәа-ааицәажәан, Алиас
иархәарц иақәыркит. Цьюкы — «Шәйкәатц, ипцхәыс лчы-
мазара иахкьаны, даара аапсара имоуп, ахарць ду ҫаи-
цеит», — рхәеит, аха ирзеибамуит, уеизгы-уеизгы иар-
хәарц иақәыркит. Иазхәарыда хәа ирзбын, Қәаблыхә
идырцеит ахәара. Қәаблыхә дук дазыразымхеит ари
идырцаз. — «Сара сыткыс еихәбу азәы ачара хәзу хәа
сызиахәом», — ихәеит.

— Ааи, уи иоутәабыргыхым, аха уи анаҫсгы, уи ешьа-
рала иаха дизааигәами, ахарць иоур хәа дшәоит, — рхәан,
иааибарччеит.

— Уи ахарць даламландаз хэа акэым изысхэо, уи кыр зку уафуп, акы даазгэақыргы, харгы хичхраар калап, аха еихабык ас сызиахэом, — ихэахт Кэаблыхэ.

— Нас арт рахьтэ азэы дэагылан, — Кэаблыхэ чкэы-нак иоуп, Алиас ачара хазу хэа шцаиеихэо, хара хэхэ-маруа иаххэеит акэымзар, настгы Кэаблыхэ, Торкан ухэа роуп иаха иашьарала дыззааигэоу, аха харгы дахцэтэымуафзам. Сара схаталатцэкья иасхэоит икала-лакгы калааит, избан акэзар, абар сара схызды-руа саакалеижьтэи Алиас ма цсхэык имуцт, ма ча-рак. Иахзиуааит ачара, ихамбари ачара шиуа, ма уи анакэымха...

Итэаз зегы иааикэыгзит.

— Иакэым акы идумкылан, закэызеи «ма» хэа уажэа иалоутаз, абаапсы идукылома, иара уажэоуп ахшара даниоу, уажэоуп анхара игэы азыхэо даныкоу, — рхэеит еихарак уа итэаз ахэсақэа.

— Уара уи сыхэмаруа исхэеит, акэымзар уи изы истаху схы акэхааит! «Ма» хэа сажэа иаластазар, уи цэгья атцанакуеит хэа са сыказам, сара сгэаныла иаб Сагьса ицсхэы иуааит хэоуп исхэарц сгэы иаанагаз, — ихэеит даахыччашэа.

— Ааит, уара усамыркэыл узакэымтцит ианакэы-заалакгы. Алиас иаб фынфажэа шықэса уажэапхья иц-сыз иоума зыцсхэы иуруа, уи ицсхэы рухьейт, уара уаб дыпсижьтэи егыцуам, ицсхэы хэа мацк, акы уушэа уун, нас уа уааикэаттит, уажэы дахьжугы уздыруам. Абыр-уажэы цсхэык иаарфьщны изуур, иуцымшьари, — рхэан иаабарччеит.

— Ижэуазеи, уара! Шэара акэацфара шэтаххацыцхьаза саб ицсхэы сшэырулар, саб акэац игэахшэар калап, — ихэан, зегы аабарччеит. — Саб данпсы, цсхэык уны шэааиласырцшит. Цхэыс данаазга, чарашэагы акы шэзызуит. Абри ахышықэса рыфнутцка сара абри сьл-

шеит, уажэшьта шэара азэы ма ачара жэу, ма апсхэра, мап анакэха, Алиас ачара ишэыру, — ихэан, даахыса-мыркэылт.

Абрака итэаз ахэсақэа рахьтэ Шькэакэа даацэажэеит:

— Нан, Луман, ушыхэмархэмаруаз, уеихабацэа рэы уцхамшьазақэа цхэыс даазган, чара шэызуит хэа роу-хэеит уара, чкэынак ас излоугэагьызеи?

— Уи шыта егьоурым, исамыркэыл иалатцашэа, ин-хэашэа ихэеит, ххэарын, аха убри иаб изы иихэаз иа-кэымкэа ихэеит, — лхэеит Такэына. — Ишпцкэу саб акэац игэахшэар калап хэа шихэо?

— Ааи, Такэынахеит, Луман иахьа дыббама, исамыркэыл даасуа ифашэалак шихэо! Аха уи, убас икоу уацзам иаб хатыр икэимтцо, иан хатыр лыкэимтцо, еихабы дизымдыруа, еитцбы зхэаз иеипцш, аха абри асамыркэыл даналанагалалак, ифашэалак ихэоит акэымзар, — лхэеит Шькэакэа.

Арт ирхэаз Луман илымха интасын, даахьацшит.

— Ижэуазеи, бара, хқытан зегьы уаа кэышқэан иказар аума ишэтаху? Ускан шэара зегьы агэфыгь шэагарын, — ихэеит Луман, егьырт ифызцэагьы абри иаакэшахатхеит.

Абрака итэаз Мшэагэ дэатцкэан: — Ахэсақэа ргэы иахэо анцэагьы изыкатцом хэа ирхэо цэабыргуп, уеыркэышны, утынчны, ухэыцуа утэар — кыт-цсытк ифэшэом, деихаткачны дтэоуп, угэы ирэыгьуеит, рхэоит, асамыркэыл рахэо, иурччо уалагар ифашэалак ихэоит хэа, ушьтахь игылань уцэгьа рхэоит... — ихэеит.

Убри аамтазы Луман данынацш, Алиас агэашэ нтытц амца ииагоу данылань дышнеиуаз дибан, ибжыы наи-кэиргеит зынзатцэык абраанза уааи, цэоуку уртахуп хэа. Алиас агэашэ ааиртын, амзырха даакэлеит.

— Асамыркөылхэара анакэха, Алиасгы шэара ишэы-
тахо иакэзам, знык уахь диасыр, — лхэеит Такэына, лка-
сы аарееиуа дфагылан.

— Зыцэгъа ухэо ушэ дылагылоуп хэа, ирхэо мыцзам.
Уажэраанза уара утызшэа ххэон, — ихэеит Луман.

— Дызуста арака стызшэа зхэо, Луман уда икакэоу?
— убри аамтазы афнутцка итэакэаз зегыи фибаргылан,
абартдан Алиас инеицылт, асалам неимырдеит.

— Ыых, Мшэагэгыи ара дыкоума, Камшышыгы?
Шэаазгазеи шэара апсхэрауаа, акэараанкэа, акэац
азкырлышкэа? Абри ххабла цэгъарак адыжэбалозар,
шэхи акэхааит!

— Иууазеи, Алиас! Уара уааианзагыи абрака ахэсакэа
рызхара ихацэхахьан, уаргыи уцэхауа уахзааит, уи аткыс
еигдымзи чарак хзуур, ма...

— «Ма» ззухэо закэызеи?

— Уи башоуп, ус ажэа иалоуп, — ихэеит Луман. Зегыи
ааибарччеит.

— Ибзиоуп, уи ус ажэа иалоуп, аха шэарт ахфыкгыи
шэеинырианы, акэараанкэа реицш абрака шэаазгазеи?
Шэарт ахфыкгыи шэеишьтагыла, Жэгараа реицш¹⁶, ас
шэеизаны хагоу ифны шэнеиааит, шэара ашьапызатцэ-
кэа¹⁷ шэахьнеиуа, уи афнатафэи бзиарак зыкалом. Ари
Шькэакэа лыфны абзиара адкылоуп.

— Уара уиакара умхэаргыи, Шькэакэа кыр дхацэха-
хьеит, иахьала уи хазхоуп!

— Шькэакэа дшэацэхамоу, афмсаг шэыхкьаны, шэара
акырлышкэа шэахькалымцаз уамашэа избоит! — ихэеит
Алиас, зегыи ааибарччаны, утэа-стэа хэа инеибартэа-
кэеит.

¹⁶ Жэгараа — бжь-еитцэакны еилоуп. Ажэлар рфэи излархэо ала,
урт аетцэакэа ажэ згыгычыз фыцфэи ажэи, изцэыргыгычыз, ирышьтоу
хфыки, рлеи дарей роуп. Урт иахьа уажэраанзагыи еихьымзо-
еицдымзо, еицырхэхэа еишьтоуп.

¹⁷ Ашьапызатцэ — цсаатэуп, азыцэа еицшуп.

— Ашоураха, ацхын аоны аонутќа шэзыртэазеи? Уи схэеит хэа, атгыи усами ишауа, атцарақәа ирбар хэа ишәаны, ескынгыи еынла атцла агәафара итагәыгәуп, шәаргыи азәи химбандаз хэа акәхап аоны шэзыф-нагәыгәыз. Шәаргыи ауаа рзы аты шәафызамы! — наци-цеит Алиас.

— Уара шыта улаф уакәытцны, уафцас уаацәажәа. Ианбыкәу уара ачара анахзууа? — ихәеит Луман. — Ахә-марра анцәа ихәгумырхан, аха ачара шэзызуеит ииаша-ны.

— Иууеит ачара, аха ианба? «Мыцхәаф ица гәыргыа дагеит» — хэа, уара уи ухәалар, хара уи хазыпшызар...

— Мамоу, сыхәмарзом, ахәычы лышықәс аены ача-ра лзыурц стәи итоуп,—ихәеит Алиас. — Уаанза хэа инақәскын, аха знык ианаамтаз ианыхыца, ахәычы лан лчымазара, ишәымдыруеи, «мышкы иахыцо шәымшы иахыцоит» — хэа ирхәо ажәапќа, убас уажәраанза иааит, уажәи иагъаныхәлам, иагъаншам рхәоит еипш, абжъара иаабжъырќаны катцашыа сзамтеит, — хәагыи нацицеит.

— Убригь еилырганы иаадырузааит, — ихәеит Кам-шышышь.

— Иухамыштааит убри афхәара, Камшышышь, убра удефтар¹⁸ инанца! — ихәан, ибжыи наиргеит Луман.

— Уи ихаштыргыи, сара исхаштуам, — ихәеит Мшәагә.

— Ааи, амарца, ишәхамштааит! — ихәеит Алиас, зе-гыи небарччеит.

— «Ах узқәиргәыгуа хышықәса уазпшыз» рхәоит, уи еипш, харгыи уи хазыпшызаап, — рхәеит ихәмаруа иааицфакны.

— Шәара аха змоу шыоук шәоуп, излазбо ала, сара сеи-лахоуп, — ихәан, Алиас дфәгылт аоныќа дцарц.

¹⁸ Адефтар — ашәкәи.

— Указ цытрак, — рхэан, реынаидырцалт Лумани ифызцэеи, аха дмаанҕаскэа, «Шэымш аабзиахеит!» ихэан, иҕынеихеит.

— Дад, шэара азэы иҕны шэапшэыма бзиоуп, шэара шэыҕны саннеилак, убаскан абас сашэхэар итабуп хэа шэасхэап, — ихэан, Алиас дныкэланы дцеит иҕныка.

— Абригь хэхэмаруашэа хэаикэшан, ачара аҕэхэара ицхартэеит, — рхэан, иаабарччеит. Убас иччан-ихэмарын, инеимпит рыҕныкакэа рахь.

IX

АУСКЭА ЗЕГЫ ҒҒЭАРАК-ҒҒЭАРАК РЫМОУП

Ааңнуп. Шыжьбуп. Ашэапыцьаң зегы ишэтыка-качха игылоуп, тыңх иахьяены еипш, иара убастэкья амра икэалкэацьо икапхоит. Атцаракэа ракэзар, иара убаскан ашэа шырхэоз еипш, иахьягы убастэкья еигэыргъазаны ашэа рхэоит.

Торкан ибахчаҕы тыңх ардэына ашэа шахэоз еипш, иахьягы иахэоит ардэынак ашэа...

Уажэы излеипшым атэы: тыңх иахьяены, ашьжьымтан, Есма ца длоут хэа Торканраа рҕы ухэа, аигэылараҕы зегынцьара ахысра иаҕын, алакэа еибаршуа агэгэахэа рыбжьы гон. Иахья уиеипш ыкам: Торкан Алиас иҕнахыы ихы рханы Есма илоуз цоу, цхау хэа ҕитуам.

Ус иказам.

Алиас иҕны иахья чароуп, ацэкэа, ашьтэакэа ршьеит. Тыңх иахьяены ииз, амышэкэан илаз Камачыч иахья дыҕуа амзырха дыкэуп, дышэтыкакачха.

Иахья Камачыч хэычы лышыкэс цит. Лиразы ачара инахыца-аахыцо ирзымуз, уи ҕэхэарас иамаз иахья

акөзаарын, иахьа Камачыг лара лира амш ачара лара дахагылоуп, ачара зуа лара лоуп ухэартэ, избан акөзар акы ахьыршыуа, акы ахьыкартцо зегьынцъара лара дыоуа днеины дрыхэапшуеит...

Иахьа гэыргъароуп Алиас ионы.

Шьыжнаты ауаа, ахацэа, ахэса ухэа рхыпхъазара азхара иафуп. Шамаха акөымзар, пхэыск напымацара дааизом, азэы акөйткэа зны, ачашэ рыкэтцаны иаалгоит, даеазэых — акөйткэа жэны, ачашэ катцаны илыманы да-аиуеит, убас зегьы акака ааргоит.

Ахэылпазы ауаа дыртэеит ашьацафы. Уи ақытан азэ дагуп, ухэартэ икэмызт, убриакара ауаа рацэан.

Абрака икан иагымкэа Лумани Камшышы. Мшэагэ дыммазафызаап, иахьа ари ачара дзакөымшэеит.

Абрака ачарафы ауаа зегьы андыртэа, рхэы анрым-тарца, апшэма Алиас ашьаца агэтаны днагыланы абри еипш ажэа реихэеит ачарафы иааиз:

— Дадраа, иахьа зхы сатэашьаны счарафы иааиз, акы еипшымкэа сшэыхэоит, шэымццакыкэа счеицьыка хэычы, иахьа сара исылшаны ишэымтцастцаз шэфаразы, шэыхэмарразы, шэыччаразы, шэкэашаразы, — днапшы-аапшны днарылапшын: — Иахьа абрака ачара ззызуа ахэычы, макьана уи хагоу лыхьз ихэааит, ахалыда хьзырхэага дсымазам. Абрака ишшэахауа еипш, уеизгьы-уеизгьы бзиаак злытцау азэы лакэхоит хэа, дызбалак дсыдырныхэалоит. Издыруада ицабыргытцэкьаны ахаттампцхэыс ззырхэо лакэзар. Шэара суацэа, сыкэлацэа иахьа абрака зхы сатэашьаны счара иахатэаз шэыматцлуп, абзиаразы дышэзаапсап. Сызцэымгу, сыцэгьа зтаха азэы дыказаргьы (ус азэы дсымоуп хэа сыказам аха), уигьы икэнагоу атак иалхэап. Имгэыгкэа ипсхэада, рхэоит еипш, саргьы абри сеигэыгуеит, убри акнытэ абар сара тахмадак соуп, убри лыбзиара, лыцэгьара зхэаз еипш сара сахьымзар хэа сшэаны ауп сыпсы штоу чараклзызуп,

схәан, чарашәа акы зуит исылшоз ала, суеи сықәлеи абра схылтц хәычы дышәсырбарц. Шьта сшәыхәоит, шәнапы ашәыркразы, шәара излашәынамысуи излашәыпатуи рыла счара хәычы шәырпшзаразы, — ихәан, иажәа да- алгеит.

Зегы «ура» рхәан, рнапқәа еинырқеит, нас ина- тәеит.

Толбашьс хәа Төрқан дқартцеит, ишимуаз, мчыла.

— Сара сапшәымоуп, схатцгылазароуп, — ихәеит иара.

— Уашьейтцбы дхатцгылазааит, уара утәароуп, — рхәан, насгы Алиас утәа хәа ианидицала, днатәеит.

— Иахьа изымшныхәоу, ачара ззыжәуз Камачыц хәычы арахь даажәг! — рхәан, днаргеит.

Камачыц деилахәан чкәын матәала, лыматәакәа дыр- гәылччон. Дгәазырхагаха дыркын.

Атолбашь, Төрқан абри ахәычы ахьз лзызпшааз, апаимбар ажәакәа лзызхәаз ахәычы даниуаз икақәаз ахәсақәа ухәа, зегы абрахь шәаарыпхьа, анихәа, иааин, уа инагылт.

Абрака иқан Шьарифа, Селма, Уазамат, Хазарат, Та- кәына, Хауида, Мкыд, Рафида ухәа егыртгы, нас Төрқан дөагылан, атәца аашьтихит. Зегы ааирзырөит.

— Иахьа чкәынтцас еилахәаны азгаб абрака ирку тьыцх иахьаены диит. Аха арака аус зланы икоу дахьиз акәым, ахьз илху Камачыц хьзыс излалоуз ауп. Зназы дпазу, дыпхазу хьымдрызт, еимактәыс, гәөарас ианхау иагьхатцахьзыс, иагьпхәысхьзыс Камачыцлыхьзахтәып, ххәеит. Еихарак ахатцара дазахкуан, Алиас ца дахьима- мыз ақынтә, насгы кыр ажәа пшзақәа абри ахәычы лзы иаххәеит, ахатца-ихатца хәа хьзыс илахтәеит, чкәынс дыпхазаны. Данызгабхаггы, ахатцарпыс бзиа итцкыс деигьхоит хәа абри ижәбо ахацәеи ахәсеи еицәакны,

доухак¹⁹ зауз азэы иеицш, абас лзырхэеит, иахьагыы убастэќья дќалоит хэа агэра ганы иќоуп, — дафын иажэа анагзара иара. — Урт рцаимбар ажэаќэа зегыы абраќа исызхэом, убас даараза абзиара дуќэа лыдыр-кылт.

— Ааи, усоуп, — рхэеит уа игылаќээз.

— Убас, абри ахэычы даниз илыдыркылаз ахьзи ацшеи лыгымхаразы, лаби лани нагзара рыманы еибаазаразы иныхэаны абри атэца жэуеит, — ихэан, днаханы ижэит.

Зегыы «ура» рхэан, инагылан, атэцаќэа ааќэхны ир-жэит Камачыч хэычы лыфхэы.

Ахэычы, абна дахьырку, афы жэуа атэцаќэа иќэырхуа, ишьтырхуа зегыы лыла траа дрыхэапшуан, рыжэшьа, рфынахашья еиллыргарц лтахызшэа.

Зегыы дцбаршьон лыцшзареи лыхьз аташьеи зегыы еидкыланы ианрыхэапшлак.

Даниз аены зегыы еицэакны абри уафы иимбац акы лылтцуеит, ахэса моу, ахацэа иреигьугы дреигьхар ќалап хэа ргэы иаанагаз инацта-наццо дцоит. Иахья абри ачарафы итэаќэоу урзызыршыр, гэыц-гэыц абна-абра убри ахэычы лтызшэа акэымзар, даеаки рхэазом.

Ирхэо закэызеи?

— Абри нагзара лоур, уаф иимбац, имахац акы лылтцыр ќалап, — лыцшреи, лсахьеи, лылахэыхреи рахасабала, зегыы абри агэра ганы иќоуп. Ахэычы лира амш аены иќаз, хэара атахума, урт зынзак агэра ганы иќоуп мшаены ргэы иаанагаз: ахэсаќэа рахь лытцкыс еиѓу дзыќалом хэа ирхэоз. — Уажэы хара, усќан ахьз анлыртоз, иаќэымшэаз, арт зегыы еицэакны ирхэаз иамахќрым. Хэапшлап, наќ-наќ иќало аабап...

Ачара ишахатэаз, атцых акыр иргеит. Ашьтахь хэсаќэаки изатэыз, зыфны уаф дыќамыз цьюоки

¹⁹ Адоуха зауз — зэахэатэы кало ауафы.

ракəымзар, ауха шаанза ачара иахатəан. Ацшəмацəа, урт ртəхцəа ухəа рыфəхəы ымжəкəа азəы даунрыжьхуаз.

Зегьы рызхара иччеит, ихəмарт, икəашеит, ашəа рхəеит, нас шыжьы рыфəнқəа рахь ицеит, аха аецəа ашыжь ианыкəтцуаз, даара ирцəагəеит апшəа имзырха. Рыкəкəа даара идырхəмарт, нас апшəа дныхəаныцхьаны иныкəтцны ицеит.

Х

АЛИАС ДТАРКИТ

Алиас есқьынгы қыта нхарак ахасабала бзианхара змоу азə иакəын. Аха уажəы, ахшара даниоу нахыс, иаха анхара-нтыра игəы акуа дқалан, иашта ахтынрак еицш икаитцеит. «Атцей бзиа иаб дфəхоит» — хəа ирхəо мыцзам, атцей бзиа дааутцагылеижьтєи иаха уфəхазшəа аaboит хəа иархəон ихəмаруа агəылацəа.

Итцабыргытцəкьаны, иара убас иагьықан, напы злеиклакзегьыцхьақа ицон, имарымажахон, аха ауафьтəыфса дыпсаанза зегьы дреигəыцлароуп. Зны хəылцазык, игəи-чанзамкəа, атауад ду Салыбеи, уажəы аакьыскьашəа уск атцыхəала иабрагьын абна илалаз, иара ифьзцəа фьцьа абрагьцəа ицны, даафьжəтцит Алиас ифны.

Абарт абрагьцəа цкьа иеилашəшəаанза, ауаа ишырбоз ифны иахьфьжəтцыз, даара даршəеит, дарзызеит. Ари иаарласны ахылацшфы ишиахауаз идырт, аха иикьизи, уажəшьта акгьы изхəом. Даараза даарейгьыргьазшəа иун, шьтəакгьы мазала инарзишьит, афатə бзиа рызирхиеит, аишəа иахатəан тцхьбжьонынза.

Ркьаф анықартца, Салыбеи ифьзцəа-абрагьцəа руазəы Алиас днаскьеицхьан, тауади-аамстєи кьазшьас ишрымоу еицш:

— Салыбеи уаха уара дзутаа ҕеы бзиақ умоуп хәа иахан азоуп, иара дзықәтәоу аҕеы даара ҕеы бзиақ ауп, иаапсаны икоуп, акәымзар убри уара иудкыланы уеы иутаразы духәоит, хара убри ифызцәагы даара цышьара узауеит, — ихәеит.

Алиас даахәыщхәыцны, абри шыбзиарамыз идырт, аха иикыз. Иҕеы сзынижыргыы, уи амала ихәоит, ҕеыс исзынижыуа егыкам, аха уи мазарахзар акәхап, снақәзы сцоит, убри атқкыс ус истап, игааит, исымтаргыы, цәгыас салакаитцоит, хырхагас иситом, мчыла исцәигаргыы калап, ихәеит игәаныла. — Иҕеы шцаицәызгои, анцәа хырхагас иитааит, тауад дук сеы данеилаха, ада дхәартамкәа даныкала, ихаткы ицааит, иара имазааит, — ихәеит Алиас.

Уи абрагы днеин, Салыбеи иеихәеит. — Итабуп! — ихәан, Салыбеи иаарласны икәадыр Алиас иеы инақәтданы, — Утх аабзиахааит! — рхәан, Салыбеи иеы нарывақны ицеит.

Сеы ргеит урт абрагыцәа, аха абра сара сҕеы ишыказ азә днеины ахылапшә иеихәар, снарықәыз сцоит хәа дшәо-дзызо дықан Алиас.

Итабыргытцәкыаны, ахымш раан, хәылпазык аначальник икнытә ауриадник ҕыцәа астражкәа ицны даакылст Алиас иҕеы. Алиас абгыахәа идырт арт ззааз, даарагыы иааицәымыгхеит, аха иикызыз... Иг-иҕеы амырхәазақәа дәадәылырган, ишьтахь инапкәа ааҕахәаны, амзырха днықәдыргылеит. Алиас аурыс бызшәа кыжә-быжәк иидыруаз ала еиликааит аначальник дупхеит уаалароуп хәа шырхәаз. Руазәгы — Уабрагыцәа абакоу? — хәа иажәа иналаитцеит.

— Уара ашаха снапы иалапазеит, хәычык иаашәыркәада. Шәуаами! Сара цырақыр сцап хәа шәшәома? — ихәеит Алиас, аха игәхәа мкыкәа рықәа иаарыхеит!

— Икалазеи, мшәан, хзықәшәзеи, арахь абрагыцәа ххы атцкыс еигъахшыоз хеы бзиахә инхахцаа иргеит хамч мырхакәа, арахь хәфны зхагылаз хәпшәма дыкны, деикәәхәа дыргоит, — лхәан, Есма атцәууара далагеит.

— Ма инапы хәычык иаашәыркәада! — хәа дрыхәон дтәыуо.

Уи илхәоз абызшәа рыздыруамызт, аха уеизгыы ргәы азцеит, аха лыгәхьяаггы рымкит.

Абрака икалаз цкәа илзеилымкаакәа ишанханы, зыцсы зыхкәа игылаз Камачыч хәычы артцәаахәа дыхәхәо лаб днеихьынхалт:

— Уабаци, баба, цьаргыы усышьтуам! — хәа. Инапы цсыртлоит хәагыы ләыназылкит, аха ашаха атцыхәа зкыз астражник быжь гәашала ахәычы дынлытцакъан, цыткгыы дналыгәтәст. Акәыкәыхәа дыхәхәан, тәыц хәычык уака илбаз аашьтпааны илыгәтәсыз астражник инеигәыдылтцеит. Убри ала ижылырца цьылшьеит лхәычы хәсабала.

Астражник цаса еихә ибжыы нарыцәгыаны, ибызшәала ажәакәак ихәан, гәгәала (дыцәхазар акәхап) нак дналыгәтәсын, ахәычы дбырбыруа хараза дцеит, аха дкамхакәа ләаанылкылт. Ләааибытан, дырфегь деитанатцкәеит, баба дыжәгар зуам хәа.

Убри аамтазы астражник дынәыжәлеит, егыртгыы нәыжәләкәеит. Алиас днарапырцеит.

Камачыч хәычы дыхәхәо дыфны днеихьзан, дихьынхалт. Есма дтәыуо уи дыфуа длышьтан, аекәа быршьуеит арахь бхынхәы, бара хаас, арт уаатәыфсоу цьыбшьома, уафжыфацәоуп хәа лыбжыы налықәырго. Алиасгыы абри аамтазы, егәа игәы ирыгәгәазаргыы, иамукәа илагырз ибла иаахакакәалт.

Астражникцәа уца хәа еыхәтәыла ишигәтәсуаз, дләкәын ахәычы лыла-лҫы днагәзын, — Аоныка бца! — ихәан, Есма лахь дынхәеирцшит. Нас дырхысхысуа,

агәшә шыказ днарцон еицш, ибжыы ааиргеит Есма лахь:

— Бара, сара сыхынхәра аллах дақәитуп, ишәймоу шәхы иашәырхәа, амла шәеашәмыркын. Ибхамыштааит, ххәычы анапы лыгымхааит... Хгәылацәа азәы дсыкәшәар, ажәақәак иасхәар стахын, аха арт ишыббо еицш сьг-сҕы иамырхәакәа сыргоит, — ихәеит.

Убри аамтазы акакеихәа инитцахәхәеит дара рыбызшәала, ҕыхәтцәылагы азә днеигәтасын, дыххы дынцәытцаиркьякьеит.

Камачыц дныфнытцәааит: — Баба дыршьит! — хәа. Ус-кан абна инатцәахит, уахагы ақыр ауизхәахуаз!

— Баба дабаргои, баба инапы ҕархәеит, баба инапы идырхьит, ҕыхәтцәыла исит! — хәа Камачыц дшыхәхәоз Есма афныка дныфналгалт.

Абра аилафынтра иказ, ахәычы икалтцоз ухәа блала из-баз иакәымзар, уафытәыфсак ҕык-бзык ала изхәашам.

Дук мыртыкәа Торкан, ишиаха здырхуада, Алиас дыкны, дҕахәаны дыргеит хәа иахазаап, икалазеи хәа дааит.

Арака Камачыц — баба дыргеит, баба дыршьуеит! — хәа артцәаахәа дыхәхәо Есма дшылкыз ибеит.

— Сара урт аурысқәа сырцылан, ааит, икашәтцоз закәызеи хәа снейны снарытцакьан, Алиас инапы аапдыртлеит, шыапыла дыжәгар калом, схәан, убрака иқәыргьежьюа ишсымаз, иқәақәрахартә, Едгьац ҕыла дшааиуаз, даахадгылан, дылеыжәтцын, иҕы Алиас днақәиртәан, аурысқәеи иарей еиманы аначальник иахь ицеит, уатцәи уатцәашьтахы руақы даауеит, Камачыц лызгы маҕәахычқәак назгоит хәа сейхәеит, — ихәеит.

Абасала егысала ухәа, аарла Камачыц даадыргәыбзыгын, атцәыуара даакәырхшәа руит, атцхгы кыр цахьан, ас игьазкны, ишәаны иказ ахәычы дыцәеит.

Алиас дзыхкьаз, дзыкәшәаз зегы Есма Торкан иалхәеит. Даара гәала дус икаитцеит, аха икаитцоз — ауа-

ытәыџса дыпсаанза зегы дреигәыгралоуп» – хәа ирхәо табыргызаап, — ихәан, дџагыланы иџныка иџынеихеит.

— Уатџееи снаишьтатцапишь, икоу ажәабжыкгы неилсыргап,—хәаггы, гәыркәандагак Есма иналеихәеит. Абри ахәычыцкәа баалхылапш, акәымзар гәыжәлацәгьак лоуп, лгәы пжәаны, дыхәжәаны дыпсыр калап, — наци-цеит.

Атцхагәы инахысхәаны, Камачыч дџыхеит. Есма усгыи уи ауха дауцәахуаз! — Быцә, нан! — лхәан, лхы лшышыуа далагеит. Пытк анаабжыс, «Нан, баба инапы пдыртлеит, ихәама Торкан?» — хәа длызцааит лан.

— Ааи, нан, инапы пдыртлеит, нан, џыла уахь, ахылапшџы иахь дцеит.

— Арахь аџныка дзымаазеи, уатцәы дымцарызеи ахылапшџы иахь?

— Мџабжара даннеи, арахь дзыхнымхәит, уеизггы уахь цатәыс иман. Ибгәаламшәои баб уажәы аакыскәа бызкәиргәыгыз аматәа бзиақәа: атцк хәычы, аицка бхәа егыртггы?

— Уи сгәалашәоит, аха арахь аџныка даар еиғьасшьон... Абарт асасцәа уахык абрака иказ хеы зыргазеи. Убырт хара ихауацәазма? Абриакара аамта цеит, изаарымгазеи?..

— Урт иааргахра икоуп. Бара быцә, нан, урт зегы бара гәырџас икабымтан, — лхәеит, аха — Абри ахәычы ескынггы дсызцаауеит, сара иласхәом, дызжәоит, накнакгы дызжәлар атцкыс, иласхәапишь атцабырг, илхәо сахап, — лхәан, хеы згаз абрагьцәоуп, нан хәа лалхәеит.

— Тауадуп хәа ибхәоз закәызеи зны?

— Ааи, хеы згаз дтауадуп, иарггы иџызцәаггы ацәгәа зуқәаз уаауп. Абас идәықәуп, абра-абна инкыдгыло, аеы бзиа змоу дырдырыр иааимхуа, акәадыр бзиа змоу инаицәго. Урт хара анхацәа хзы нцәаны иахзыкаланы

икоуп жэйтэгы-фатэгы. Иабрагьзаргы иабрагьым-заргы, урт тауади-аамстеи рфы хара хапсы таны бзабаак аабашам. Аеы рахамтар, хырхагас ихартомызт, уи афгы имаанфаскэа, анафсгы еихау хцэыргар фалон афнытэ, фы ххы иакэхшаны ирахтеит, бзазара анцэа ирумтахын урт, абна илалар — харахэ ргоит, рыфны иказар — харахэ ргоит. Дара рыцэгбара хара хадыргоит, иахтахи-иахтахим, рхы хадырхэоит...

— Нас баба инапы зфархээз асасцэа фы ахьахцэыргаз азоума?

— Ааи, нан, убырт асасцэа-абрагьцэа хэфны иахьааи-зи аеы ахьахцэыргаз и рзыхэаноуп баб инапы фэхэаны дзыргаз.

— Урт асасцэа хара иаахамгазеитеи, насгы дара иргеит акэымзар, хара ирахамтазеитеи фы, нас баба дзыргазеи, ихароузеи?

— Крыздыруоу, нан, убырт атауадцэагы ахылапш-цэагы аилалан, хара хакэырхит, — лхэеит даакэып-сычхан Есма, аха абгьаахэа лажэа аалырееин, — Убрака амфан убри ауаф, даарпымлар, дганы дтаркыр фаларын, — лхэеит Есма.

— Нас, баба ирласны даауоу, нан?

— Ааи, нан, бан дбыкэхышоуп!

— Нан, убырт атауадцэа хэа бзышьтоу рацэоума, насгы уи захьзу аеы бзиақэа ирықэтэаны, атапанчеи афамеи зфэынны идэықэқэоу роума?

Есма ари атак шылхэарыз лзымдырэт, аха ашьтахы даазхэыцны, ааи, нан, убарт роуп, лхэеит.

— Нас абри аписар, хэфны иаало, аеы бзиа дақэтэоуп, афамеи атапанчеи ифэнуп, ахылпарч бзиа ихоуп, убригы дтауадуми?

— Мамоу, нан, уи дынхафуп.

— Нас, нан, сара сдухар, урт атауадцэа хэа бызфэу ус хаала фы рыстом, — лхэеит Камачыч.

— Нанхеит, бара бызгабуп, урт рѣы ибылшагэышьозеи, бара згабк мою, ахацэа егырылшом урт рѣы, урт нагзара змоуша!

— Нанхеит, сара сдухар, ахатца матэа сшэысымтцои, акамеи атапанчеи сыкэнысымтцои. Нас урт сара сыршэаны акы сцэыргап хэа быкоума?

— Ааи, нан, бара бдухар, нас акы сацэшэап хэа сыказам, бара багыпцхэысхароуп, багыхатца гэгэахароуп. Усоуп, нан, бара баниы нахыс хашбыкэгэыгуа. Абар шыта ашара егыагым, быцэ, нан, атдых цыбымѣын! — лхэан, ахэычы лхы лшышыуа далагеит, дсырцэоит хэа.

— Нан, уатцэы даауама баба? — лхэан, лан дналыз-цаахт.

— Ааи, нан, уатцэы, ма уатцэашытахь даауеит, быматэа хэыцкэагы ааигоит, — налалхэан, хэычы-хэычла дналырцэеит.

Убас Алиас дыкны дыргеит тагаларазы, арахэ рѣы-раапкны амхкэа ианрышытаз аамтазы.

Уахык Есма лкамбашыкэа рѣахэагакэа нпыртцэтцэан (знык акы аѣахэага цтцэаны амхы иантала, нас егырт агбашахагы иазынкылозма!), зегы агэыркыхэа, мгэа-хэыс абра итытцуа харахэгы харгы ихазхоит хэа изеи-гэыргэоз рымхы инталан, абрака агэылацэа рыжэкэеи рекеи ухэа нарыцлан, еимыртцэтцэеит: ирзыфоз рфеит, иаанхаз ршыапы иадыргеит.

Ашыжымтан Есма абри анылба, лэылзымшыит акэымзар, уаха егылыгымхеит.

— Урт агызмалкэа, знык рнапы анахкыс, шыта пхыака хазцома! Шытарнахысгы иахцеипшу здыруада! — лхэан, арахэ иаарцэынхаз ацыкэреи аѣыхра дналагеит, аха уа игылаз мгэахэыс изларызхозеи?!

Убри инакэыртцакны хылапш данырмоу, рыжэхыакэа ѡаба абгакэа ирфеит. Арихыас-гэырѡас ишлымаз, азынра

иангытцалоз еипш аан зейгъа рымамыз угӕк ацӕкӕа агыгчцӕа илцӕыргеит. Ӧ-камбашык азынра илцӕагеит акашӕадаразы, азынра иангытцыс, ажӕлазы ухӕа, фатӕыс ухӕа жӕык нахтнылтцан, ацъыкӕрей лыхӕахит.

Абасала, Алиас арахӕ бзиа изануп хӕа, игылацӕа шнацашыщуаз, абар иара дтаркижътеи шыкӕсык тцзом, ирахӕ аамацхазеит, иара даноурышьтуа хӕагы макъана уафы акы идыруа дыкӕазам.

Камачыц хӕычы дцӕыуеит-дхыит, баба дысзаажӕга, лхӕеит, аха уи шыкамлоз анылдыр, лгӕы каршӕны, быргк леипш зегы рфы лан длыцхраауеит, лаб знымзар-зны дышпамаари хӕа агыгра лыманы. Цоуп, уахынла дшы-цӕоу дырханы, баба, баба хӕа дцӕаауа дфыхалоит, настгы есышьжымтан лан длазтаалоит баба иаха дмаазеи хӕа (цхызла дылбозар акӕхарын).

— Мамоу, нан, иаха дмаазеит, аха дук мыртцкӕа даап хӕа хгӕыгуеит, — хӕа лалхӕон лан, аха лгӕанала баб дыбхыкӕкӕааны дызгаз, изыбзоураны дыргаз ухӕа сара сыгӕнахарагы бара быгӕнахарагы анцӕа идимыргааит! Уи ирласны хара даабараха, зла убри еипш аус дакӕшӕаз рхы ртацӕа ирымбахааит хӕагы нацылтцон.

Абас ицон амшкӕа, амызкӕа.

XI

КАМАЧЫЦ АКАМБАШЫКӔА ЛЫХЪЧОИТ

А амта цхынран. Аха аацынра хара иацӕымцацызт. Ашӕацыцац ишфыгчаз ифычоуп, макъана хӕажӕ-хара рымам, ахаскынгы иара убас макъана аиатӕара ахы-мкӕацт ухӕаратӕы икӕоуп, цъара-цъара дгъыл ӕара-кӕак рфы акӕымзар.

Цоуп, акарматцарақәа уаха шаанза лацәеихьшьрак камтазакәа, акарма ҳағрымиаандаз²⁰ хәа ишәаны, хкыла еипшымыз ашәа гәйтқаагақәа зхәоз, уажәы урт рышәахәабжькәа ааикәтәеит; шыта имшәакәа тынч ицәозар акәхап, избан ухәар акармара, еынкыларак амазамкәа аапын ицәқәырцо изызхауаз, уажәы атла рхықәцә аҕнынза ирылсын, ихыбны инарықәтәеит. Агәырқьхәа цаса ишазхауаз еипш уажәы иазхауам, ачааннакылт.

Аутра цасақәа игәзырхагаха икато игылоуп, уақа ацықәреи иатцәкақараза, уалмышәхәо, аххәатцә налацсо иртагылоуп.

Амх дукәа рҕы цъара-цъара азнашәа иафуп, цъара-цъарагы, акъасақәа рҕы, ииатцәкақараза иқәыхәхәы ацықәреи аара иафуп.

Ажәакала, аутрақәеи амхқәеи ирытцаркуаз адгьылқәа зегы, цаса арахә тынч-рахатла иахьхәуаз, уажәы иан-хыркаа, ианылартца, арахә ахәырта адгьыл рыцәмачхан, цасеипш рызхара ахаскын рмоуа иалагеит. Ари еипш амлашьра хашыцыламызт, ас зхәхъзеи, рхәан, хықәтцас икатцаны, ақәақхәа агәарақәа ирысны, амхқәа ирталаны еимыртәон.

Камбашьқәак убри аҕнынза абра ирыхьыз хықәтцас икартеит, даара цъабаа ду надбаланы ицәагәо, еиҕацәагәо илартцазтәкыагы аанда цжәаны, италаны еимыртәон.

Абри еипш аамтазы Есма лкамбашьқәа рахь иаан-хаз зынзак рҕыраапкны ақәақхәа аандақәа инрысны, ипыххаа инкажыны амхқәа еимыртәон, избан акәзар арт хьча дрымамызт, хлацшҕы дрымамызт, Есма лакәзар – цхәыс затцәык лакәын, арахә рахь дцар, лыҕны дагхон.

²⁰ Ари еипш алегендақәа рымоуп егырт ажәларқәагы: агыр-қәа, афранцызцәа.

Ирыцылтцарыз ахьча дылмоуит, ахьча илташаз азгьы деитцахан.

Зны Есма лкамбашькэа лгэыла Ҷабахэ имхы инталан, дестынк адгьыл акы ықэгыламкэа иаакэырхит, уи аены Ҷабахэ итаацэеи иареи аоны иҕамызт, хара ирымаз мхык итан, арашэара иаҕын.

Ахэылпазы данааи, арахэ имхы дыздынтцэалахьаз шықэырхыз ибеит. Арт Есма лкамбашькэа ракэын.

Амхы иаатцаны, цхэыск лоуп, лхатцагьы аус дақэ-шэеит, иласхэозеи, ихэан, Есма лҕы иааицан: — дад Есма, бкамбашькэа сеимыртцэеит, сынтэарнак сыздыпсыла-хьаз, сыздынтцэалахьаз сымхы ағара акы ықэымкэа, иаакэырхит. Зынгы убас италахьан, аха аоны иҕоу лылапш нарықэшэан, иаатцаны хара наҕ икалцеит. Уажэы ҳаҕамзаара иақэыршэаны инталан, саакэырхэеит. Баргы цхэыс затцэык боуп, бымч шрықэымхо збоит, аха даеазны иантала, нас уи амхы акы шысзалымхуа бдыруазааит, — ихэеит.

— Ааи, урти сареи ҳаибамбароуп. Өба-хца иаанхазгы сымч рықэымхо сыҕоуп. Руакы стиуазаргы, шыта иуцырхагамхо иҕастцагэышьбароуп. Ҷаи, ххы ҳахьымзо, ацэых-мыхк иаанхазгы, ҳамч рықэымхо хҕазтаз ргэа-хэтэы анцэа иахьимыгзароуп! Иштэыз даныҕаз еипш акэзар, ас ҳарахэ рыла гэылак игэы нирхагэышьбомызт, аха уи, абга дуқэа реипш цьюuky ааҳазкылсын, ҳарахэ иреиҕыыз ҳеы бзиахэ наххцаа иргеит, иара иакэзар рха-хэыс дындэықэырцэеит, ирахэ хэыцкэа иаанхазгы, ағьычцэеи абгақэеи неицхыраан, иаакэырхит, — лхэан, дтцэыуо лылағырзқэа аалрыцкэеит лкасы аҕацэ ала Есма.

— Алиас дыдмырзындаз, ари сымхымоу егы сымхгы арахэ еимыртцэахгы. Аха уеизгы уи итызшэа ҳэа ишэаҳазозеи?

— Акәа дтакуп, цюукы дхыртцеит, рхәоит, цюукых — ус имазам, дтакны дызрымоу хаздыруам, рхәоит.

— Шәымшәан, уигы доурышьтып, Камачыч хәычы лынасың кралазар, — ихәеит уа ирыдгыланы ирзызыфуаз, Камачыч даалахәмаршәа.

— Нас, амарца, цсыхәак бызрытозар, акы еипшымкәа ибцъысшыап, даәазны ианталахгы, саакәырхит ауп, — ихәан, афныка ихы нарханы ифөнеихеит.

— Нан, Хабахә, уара угәы аказы исзынхар атцкыс, сыцсыреигъасшьоит, изыкалозар, фыца-хфы, ацъыкәреи атәы здыруа ауаа надгаланы иахәахарцшып, азарал иакәыртдо азы сара сыхиоуп. Урт руакы стиуазаргы, уи сшәартә сыкоуп макъана, — лхәеит Есма, аха Хабахә уи амалагы дазымзырөит.

— Даәазны имнеиртә ибзыкатцозар бзиоуп, мап анакәхагы, ишцааури, сара сыпхаста сыт хәа акәым арака сзаа, — ихәан, Хабахә дныкәланы ифныка дцеит.

— Хабахә деимыртцәеит скамбашькәа, уажәы аакыска Тортан дашшуан, бкамбашькәа сутра аакәырхит хәа. Арахь Камшьышь иакәын, аарлахәа цәымг-цәыбза мыххәычык леитцан, убри ифтаххуаны даарыкәшәан, интцаны нак инкеицеит. Ирзызурызеи абарт, абгадуқәа еимыртцәаша, зцәа зхысхша! Стәылацәа зегы цәымгыс сыддыркатцоит! — лхәан, акамбашькәа зызхарафаны иказ, ижахәо амзырхафөы итәаз, ианаахәла, инаганы рфәхәартафөы инфәлхәеит, нас дааин, афны даатәеит, Камачыч хәычы даалгөыдкыланы.

— Хааигәа изыстара камбашьхча дыкам. Камыгә хәыч истап, схәар, уи имч зкәымхаша ракара камбашь еидкыланы имоуп, иара итәкәагы ирзиура издыруам, ицәеимплоит. Харатәк истап, схәар, есыхәылпазы сара сцаны имхны иаасцалароуп. Уи уаф дзыхәо акы акәым, — ианысхып схәар, урт амцахәыцәакәа рыда схәартам, урт рыда хзыцәагәом, урт рыхша ада ххәартам, зык-мфөык

зхэаз иеипш, акы аагатэыс ихаур, урт тцхкыроуп, зегы рфы иахтауп. Уи анафсгы изтэу деибганы дзаазргы, ихы изныкэымго дыкэсырхоит, нас ирзыхэыцра сыздыруам, — лхэан, Есма дашшуа дкүтцэыуон.

Ари Есма илхэоз зегы даараза бырг дук леипш Камачыч хэычы лыхшыф азышытны дазызырфуан. Нас даацэажэан:

— Уиакара урт хкамбашькэа гэырфас икабымтан, нан, уатцэы шьжымтан рышьахагакэа рыхэда иныхшыны исыбтар, акамбашьхышьцэа рырахэ ахьеизырцо сара издыруеит, Тоумышь азы ацшахэафоуп, уака ианнасцалак ачкэынцэа исзыршьахап, хэлаанза уака сыказаап, ахэылпазы рышьахагакэа аарышьхны рыхэда инахшыны, афныка иаасцалап, — лхэеит.

Камачыч илхэаз лан ианлаха, лхэы-лжыы ааилагылеит.

— Нанхеит, бара камбашьхьчас бахтахума, зда дхамазам хазгаб хэычы, бан Есма дбыкэыхшахааит, акамбашькэа брыцламоу, уи ахыбхэазгы атэыфакэа схагылазшэа збеит, — лхэан, Камачыч лхы-лфы днагэзын, даалгэйдлхэхэалт. — Бара хэычза акамбашькэа злабыхьчозеи, камбашьк ахы аакыаны ибаанархар, бамшьуеи, насгы издыруада, бара ибынасыцны баб доурышьтны даар акамбашькэа бышрыцу ибар, сишьыр калап, — лхэеит Есма.

— Баба сара иасхэап сара еигъашыаны, бзиа ибаны сышрыцлаз акамбашькэа, насгы хара хкамбашькэа ескынгы рыхкэа сышьшьуеит, рыхкэа мыртцысзакэа исымтакны иркуеит, урт сара исышьцылоуп, сара сыршьзом, — лхэеит Камачыч.

— Бан бара дбыкэыхшахааит, бара схатцампцхэыс хэычы боуми, бара ибымдыруеи бара ибылымшои акыкам, аха макыана бара бхэычцэоуп, бара бгэы итабккэо рзы дырфегыых бара бызгабуп, азгабцэа ракэым акамбашькэа ирыцу, ачкэынцэа роуп, — лхэеит Есма.

– Зегъ дарароуп, уатцэы сычкэын матэа аасышэтданы, бара сбышьтыргы-сыбмышьтыргы, сара сцоит акамбашькэа сыманы акамбашьхьшьцэа ахьеизо адэахы. Ахэылпазы акамбашькэа сацца исыманы сшаауа ббап, – лхэан, лшьапкэа аазэзэаны днышьталаны дыцэеит.

Ауха абри ахэычы исалхэаз закэызеи хэа акраамта амца дыецынтэаланы дхэыцуан Есма.

«Абри абас зсалхэо сшеилахаз лбеит, арахь лаб икамзаара ишахкьоз лбеит, саргы ак сылшандаз, акы слыцхраандаз, саб икамзаара зынзак иахнымцшындаз хэа лызбызар акэхап, аха арахэ дышпарыцыстцои сызгаб хэычы, лаб рыцха, деибганы дзаазаргы, сыла дтажыцэап ибуазеи хэа. Ари, ахаас, уатцэы исмырукэа дымцар лурым, ишцазури?..» – дхэыцуа дтэан тцхыбжьонынза, нас илызбит илмузакэа, уатцэы акамбашькэа архака икасымцар калом хэа дгылар, саргы слыццап арханза, акамбашьхьшьцэа ахэычкэа рнапы даныстцап илхылацшразы, нас хэылпазшэа сара сеитацап уахь, сылпыланы еицаахцап акамбашькэа хэа.

– Абри аписар мыжда, ихэоз мцымзар, лаб доурыжыыр калап дук мыртчыкэа, нас уи урт акамбашькэа цсыхэак рзиурын, – лхэан, абри зыбны днышьталаны дышхэыцуаз, ус хэычык ацэа дынтанагалт.

Шыжьымтанза дфыхеит Камачыч хэычы.

– Нан, иаха баба дмаазеи? – лан длызтааит афырхэа еснаг еипш.

– Мамоу, нан, иаха дмааит, аха ирласны даарц дыкоуп, бымшэан...

– Ишеит, сгэахэуеит, сгылоит, акамбашькэа архака икасцоит. Уака ахэычкэа рацэоуп, сыхэмарлап хэлаанза; акамбашькэа сырхылацшлап; рышьахаразы, ашьахага рышьхразы, ахэычкэа сыцсырхраап, нас ахэылпазы аонька иаасцап, – лхэан, даакэтэаны ажэжэахэа аееилахэара далагеит.

Есма ани лхәеит, ари лхәеит, — баб иахьа даарц дыкоуп, данааилак, аоны бимбар сара сишьуеит, — лхәеит, аха...

— Амц сыбжьоит, ус есқынгы ибхәалоит, аха баба дмаазеит, — лхәан, леааилахәаны длатәеит Камачыч.

— Бара, хаас, акамбашьқәа быршьуеит, — лхәеит, аха илуазма Камачыч хәычы, леылшьуа далагеит.

Амра кыр инхалаанза днылкылт, аха ианылмуза, акамбашьқәа налацца, Камачыч длыма ахышьцәа арахә иахьрыщыз дналган, акамбашьқәа шыаханы уақа егырт акамбашьқәа инрылалтцеит. Нас мазала ахәычқәа дрыхәеит Камачычи лкамбашьқәеи хәычык инархылапшразы, сара хәылпазы саауеит акамбашьқәа ркацараан, лхәан, лшьапқәа лытцакәало Есма аоныка дхынхәит.

Аоны дахьааизгы, тынч дызтәома! «Икастцазеи, ахәычы лхәатәы ахьпахастцеи, камбашьк дашьыр, жәлар рәы блас ихыстрызеи, митәуп изуз. Мап, уеизгы-уеизгы уаха хьчакы дыцшааны истароуп», — лхәан, хәлаанза ус гәакрыла иаалхылгеит.

Ахәылпазрахь цқәа иназаанза Есма дхысхысуа дцеит архака. Камачыч лызгы фатәык аашьтылхит, издыруада амла дакызар хәа. Камачыч амла дакымоу, Есма уақа илзынлыжызыз – кыргы ахәычқәа ирзылшеит, ларгы илызхеит.

Есма дахьнеиз Камачыч лкамбашьқәа уақа адәафы ахәра иафын, лара дыхәмаруа ахәычқәа дрылатәан.

Акамбашьқәа рышьахагақәа аарышьхны, рыхәдақәа инархшыны аоныка иаарцеит.

Аоны иахьааиз, хәычы-хәыч лмаршәа аакны, иахьа бгәы мөыгъзеи уа адәакны, акамбашьхышьцәа ачкәынцәа брымшьзеи хәа длызцааит.

— Нанхеит, уақа уафы игәы ғыгъзом. Хәлаанза ахәмарра хәфын. Акамбашьқәа адәафы ахәра иафын. Өынтәхынтә рақара азахьы икацаны азы итаҳартәеит.

— Закәызеи, бкабеи быхтырцеи баазоушәа збоит. Уақа акәара шәтаҳазар? — лхәан, длызцааит.

Ианаалыдылцалаза, настгы ахэыцқәа издыруада аклархәазар лгәахэын:

— Акамбашькәа акәара ианырхцоз, ацха харан азы, ачкәынцәа дасу ркамбашькәа ирықәтәаны ируан, сарггы хбат сақәтәеит, ақәтәара адыруаз цышьа. Уи иазымдыруазаап ақәтәара: иоуа-ицо акәара иахынтацалаз, снахкбан, азы стахаит, аха азы хэычын, ишьшьын, смакҕахәара акынзаггы цқба изымҕазеит, нак снырит, — лхәеит.

Ари ажәа Есма дараапкит, ләылзымшьит, уаха акггы лыгымхеит, азҕаб дашьуан хәа, аха азҕаб дук дылмыршәеит, уеизггы илызбит акамбашькәа хьчатәыс азәы илтаразы, азҕаб акамбашькәа лытаны адәахы уаха дылмышьтразы.

Абас Есма дхәыцуа, ирзылуша збуа, лхәычы дылгәыдыкыланы, еибаркәындшәындуа, ейба-кәеибаха иштәаз, атых кыр цеит. Убри аамтазы амзырхаҕы алақәа ааибаршын, иаакрымҕырын, иааикәтәеит абҕбаахәа.

— Хлақәа ирдыруаз азә дырбеит, — лхәан, Есма ашә ааимпааны дындәылцшит. Камачычггы дҕагылан, «Нан, баба иакәзар?» — лхәан, дынлышьталт.

Убри аамтазы Алиас абартца даатцалт. Ари даараза гәыргъара дун абри атаацәараҕы, иааз изггы дыззааиз рызггы.

XII

КАМАЧЫЧ АШКОЛ ДТАРЦОИТ

Зны, хәылпазык, агәыларахьтәи дхынхәны аоныка даауан Алиас, Есма абартцан дгыланы дизыпшуан.

Алиас даараза акы иаргәыргъаз азә иеипш игәыишьамхы итцпраауа, ихы-иҕы ихаччо даауан. Ари акы дшазгәыргъоз харантәггы уаҕы игәы азцартә икан.

Ипатца, аиқәа аиҳа ашла злаз, иаргъа напала ирхәуан. Зынгъы ижакъа къаф атыхәа ааидикылан, лассы-лассы амра аташәара, аеытәахра иафыз ахь днапшлон.

Амрагъы, цасхәа иауазшәа, зынзак аеарқапшьын, игъежь дуззаны аеықанатцан, абла тбаакәа рыла адунеи икәпшуан, уатцәы шыжьымтанза уаҳа избом, сцамтаз сгәазхара цкъа сныкәпшып, ахәозшәа.

Абрака игәырғатцәа иааиуаз Алиасгъы блатыхәала инеихьыпшуан. Абри ахь Алиас данынапшуаз, уахь амрахь ихаз изгы аарпхеипхеиуан, ари агәырғъара ифы ианыпшуаз иаҳа ирхааны, ирцшзаны иныпшуа иунарбон.

Ихтырца еикәатцәа, иркъақъаны ихы иакәыршаз, ацәхапшьра ааханарцон.

Акәымжәыхәа къаф акәзар — ашкәакәа иалаз иазаарцырцыруан, имакабзқәеи иразны кәмеи ркәынақәа кәалкәацъон, рыпштәкәа цсахуа.

Иара уафасак, тағак иакәын, аха уажәы уихәапшыр, иакара ицны акәын ула дшабоз.

Ажәакала, Алиас иханытә ишыапақынза даеазны деипшымкәа иаҳа длахфыхны иматәакәа инадыркны агәырғъахәра ихьыкәкәа дықан. Убас афны абартца даатцалт. Убраанза амра блатбаа дугъы инеихьыпшуа даауан. Уинахыс утцх аабзиахеит, ахәазшәа, иаргъы аеыланаркәын, акапшьра ажәфан ахь инарханы аенатәахит.

— Уара, закәызеи, иуаҳазеи? Узеигәырғъарыз ак уаҳазшәоуп ушаауа? — днеизтцааит Есма.

— Исаҳауази, акгъы смаҳазеит, аха уи уашьтан ибасхәап, Камачыч дабақоу?

— Камачыч аеы азахьы илгеит, азы иалшьны, азы аржәны иаазгоит хәа.

— Ааи, уи азгаб кәдыць, убри аеы цъара дканажьыр, машәыр лгара дыкоуп. Уажәы уи арха лбаа адәафы икәылмырфәуа дыкам. Уи аегъы аакъыскъа иаасхәаз акоуп, атдасқәа, аказшьақәа цкъа исыздыруам, лара апыккәхәа

илырфועит, илырхэмаруеит... Данцоз дыббама, лычкэын матэа лшэылтцама?

— Уи аеы азахы ианылго, лычкэын матэа лышэтцама илгазом.

— Ус акэзар, уа аеы лырфועит азы акэхап, мап анакэха, ачкэын матэа лшэылтцомызт.

— Уи, ахаас, аеы дацэшэамоу, уажэы аакыыскыа абра Хацымат ипсхэраеы аеқэа дырфועит, анырхэа, абрака баба еыок сақэиртэааит хэа мазала сазыкатцара дафын. Лычкэын матэакэагы дынрыхэапш-аарыхэапшын, ирыцкыаны, иуантаны, еиқэырчабны инаганы икналхаит. — Анцэа ицьшыоуп уака аеырфэра ахыыкамлаз, мамзар аеыо сақэыртэа хэа уалхэарц дыкан, — лхэеит Есма.

— Уи акы дацэшэо, дацэыпхашыо дыказам. Аеқэа дрыщэшэом, абни ахэычза илырфועит, илырхэмаруеит, ачкэынцэа ртапанчақэа рымхны далахысуеит. Уажэы аакыыскыа атдышыыга шэақь ахыкыдгылаз, иаакыдхны дыфдэылтцын, атцықьхэа дхыст... Уи леыззылккэо хасабрзуур, машэырк лымгар, цсыхэа лоушам, — ихэеит Алиас.

— Уи бзиоуп, аха уашытан ибасхэап хэа иухэаз закэызеи?

— Ибасхэо убри ауп, уажэы аакыыскыа Торкан ица Жьац ичараеы абри хазгаб Камачыч лыкэашара збаз ауаа зегы цыашыатэыс ирыман. Абри бафчыда змоу азэ лоуп, атцара дтоутцар иауазеи, изымтцо лакэзам хэа сархэон, уажэы ахэылпазы Қэаблыхэраа рфэы сахынеиз, ихэпца Қысыкыынць ица Миха уа дыкан. Убри ацшыымш-хэымш рыфнутца саб Акэака сигоит, ашкол стеитцаразы хэа сеихэеит. Уака аталаразы иутахузеи хэа сышиацаэажэоз, ус иабгы дааеыжэтцит, нас уи сизтцааит. Апап икнытэ иу-мазароуп лыкэра узырбо ашэкэы, нас уаха акгы утахзам, аха уака аанархэара уадафуп, ачкэынцэа зтартцо атцыкысгы иуадафуп, рхэоит, азгабцэа ахрыдыркыло ашкол. Уеизгы уи ада шэкэы атахым хэа сеихэеит. Уи ада

егъанатахымха, уи сара уатцэйтцэҕа апап имсхып. Саргы хазҕаб дсыма сцап, ибдыруазеи, «амашэыр ахампал иалоуп» — хэа рхэоит еипш, машэыршақә дысзаархэар?

— Абри кыр цуеит ус угэы итеижьтеи, аха амала аҕьабаа ухы иаурбоит, уаҕа дузаархэом. Қысқынцъ ипа дтеитазар, уи даеазэуп. Уажэы уара тауади-аамстеи урацлабырц иақэукит акэу «Ацэ акамбашь иақәпаз атэыса хжэеит» — хэа, урт урацлабны удэықәлар, амала уаапсап, ахарцъ қауцап, акгы улшарым.

— Мамоу, убри цысымшэар зуам, — ихэахт Алиас. Абри Есма уаха ималымкит, амала ихэоит, акэымзар хазҕаб хэычы зда дхамазам цъара дышцеигои, лгэахэуан.

Ус ишеицэажэоз, Камачыч хэычы лэы нықэырцала-ақэырцало агэашэ дааталт. «Чоу!» — лхэан, лэы ытцыр-ҕаны, амзырха аацэҕэыхааны аоны даадыххылан, амардуан апхъа дынкапеит, амцеипш деилыбзаауа, лыла-лэы лхаччо, лыхцэ хэычы лхылца итацъгэаны, уафы изгэамто итдэахны. Лкэымжэы акалтқәа аалырееин, лкама хэычгы тқа днахан, лэы ағэра атцыхэа шылкыз, амардуан дынхапалан, лаб лэынеигэйдлыжылан, ихы-иҕы днагэзит.

— Ааит, бара апхамшьа, ас баб изизыбуа, дысмацэхааит хэоуп. Зны убри аеы бынканажыыр, насоуп ианыбдырша ххэатэы ахамцара иатцанакуа! — лхэан, Есма даҕьуа, днаскъаны днатэеит.

Лаб Алиас убри аеырфразы, аеырхэмарразы даеазны илмуразы длацэхарц згэы итаз, игэы аапшқахан лхы ааишьшьын:

— Дад бара уажэы бызҕабханы сгэйдкыла-хыдкыло бысхынхаланы бгылоуп, аеы абҕаҕы баннеилак, бычкэынха цсыхэак бымамкэа бкалоит, ари змааноузеи, дадхеит? Зны ык башыыр, хамцахэ бырцэара быкоуп. Уи егьоурым, аха абри аеы иахышу закэызеи, цхзу, азы иалбшьу — ихэан, длазцааит Алиас.

— Азы иалшыйт ауп, — лхэеит Камачыч.

— Амц сбымжьоааит, — ихэан, дналбааны аеы дна-хэапшызар, апхзы иаганы икоуп. Аеынгы ашоура цэгъан.

— Дадхеит, ас даеазны ибымун! Уажэы ари аеы апхзы иаганы икоун; хэычык илага-џаганы, ацсы ааршьаны, агэра ааыхны, нак аутра интатца, — ихэеит Алиас.

Камачыч хэычы дналбаан, аеы аеы ианкны алага-џагара далагеит.

— Ибымбои, бара хазгаб икалцо! Ма еык дашьюеит, ма азы дашьюеит, иахьа хэлаанза дызсо азы дхуп, — ихэеит Алиас, Есмалахь ихы нарханы. — Уи аткыс ашэкэыпхьара дхазтаттар, уи еык ма дашьып хэа хлыцэшэарым.

— Уи зегь ззухэо анс-арс хэа ґарпақэак џыкатцаны Акэака дызгап хэоуп угэы итоу, аха уака инаргалак зегьы аанахэо цьюшьома, уара мыжда. Уи аткыс абра аоны уеаанкыланы, азгаб икалтақэо лумыркатқан. Убри иаха еигьуп, — лхэеит Есма.

— Ибхэогьы сахауеит, аха абри хазгаб агэеилххара бзиа змоу азэ лоуп, анапы лыгшэмырхан, атцара лыштэ хэа зегьы ихархэоит. Егьпхашьароупеи абас зегьы иш-хархэо, хлымхақэа шэаханы, ххы хақэыжьны хлатэар, «зыбла хызџаз мшацы имбазакэа ицеит» рхэоит еипш, абырскаџык ауаа ихархэо хлымха иахмырхар, егьыпхашьароуп, егьхыччап, акгы иацсамзаап хэа. Уи аткыс уатэытцэґка снашьталоит убри иатаххаша аус, — ихэеит Алиас.

Ауха иахьтэаз ишьталаанза убри атызшэа рыман. Есма дук лыхшыџ азцомызт абри, аус. Лызгаб лымпытыжьра лтахымызт. Ари захауаз, Камачыч хэычы иауазеи сымцакэа хэа дгылан. Атцара сдыртцозар, бара изыбтахымзеи хэа лан дылґагылан.

— Нас ибымуазар баби барей ишэтаху жэула, — лхэан, Есма лэыргэааны длатэеит.

Адырџаены ианааша, Алиас апап иахь дцеит. Уа да-хънеиз, апап дыкамызт: Одышька дцеит, мчыбжьык, жэамш ракара дзаауам хэа иархэеит. Алиас даараза илахь еикэнатцеит азгаб лықара шэкэы ашкол аеы иртаххашаз ианаамтаз иахьыргоуз азы.

Адырџаеныеизаран, Алиас аизараеыдааин, астаршын иеихэеит, апап икамзаарала азгаб ашкол лтацара аамта шицэцоз.

Астаршыни аписари неицэажэан, ашэкэы рфит Алиас ипца Камачыч абри аамтазы диит, абриакара шықэса лхытцеит хэа. Уи ашэкэы астаршын имхэыр ааирхеит, иара убас асудқэа ахфыкгы иныхэаныцханы азгаб хэычы атцара бзиа шлоуша атэы рхэан, хамхэырқэа ашэкэы раархаразы хэба-хэба кэрышь хакэнагоит, аха қэашьс илоуааит хэа инеидыркит.

Алиас ашэкэы иртаз иманы дгэырғятцэа аоны дааит. Аоны дахьяаиз, ипцхэыс дналабжьеит, азгаб лгэы казташа акэымзар, лгэы казыжьша ажэак лалымхэаразы, насгы илыгу-илыбзоу азы хэычык дналыхэацшаразы.

Хэара атахызма, Есма лызгаб лымпытыжьра егьа илцэымгзарггы, псыхэа змам аеы ианнеи, лызгаб дылмырхиози!

Есма лызгаб даалыпцхан:

— Бара Акэака сцоит хэа игылоу азгаб, бшааира! Уатэашьтахь баба Акэака сигоит хэа, агэыла згабцэа реы быехэоит, бымагэакэа ахэацшра шыртаху бзымдыруеи? — лхэеит.

— Сара скэымжэи, скабеи, схылцеи, сеимаакэеи зегы рыцканы, итэахны исымоуп, ханцо исшэыстцоит, уаха хайтазырхозеи?

— Ибхэо закэызеи бара, абзамыкэ, ачкэынцэа рышкол бтахцо цыбышьома, азгабцэа рышкол ахэоуп бахыго, насгы баб уахь Акэа бганы аеыф бақэиртэо цыбышьома,

ашәкәыпхъара бтцаразы бигоитеи? — анылхәа Есма, Камачыч хәычык иаалцәымгхеит.

— Нас сычкәын матәакәа уахь исымгазои?

— Аиеи, бара бымсаит, ачкәын матәа бышәтцаны азгабцәа рышкол быштартцаша!

— Уи егъоурым, аеы сақәымтәаргъы, сара уака сгәы ҕығъзом. Баба исеихәон сара, уака ашкол аҕы азгабцәа иоуеит, ихәмаруеит, еикәпоит, атәыргыла иахыпоит хәа. Нас уака сгәы шцаҕыгъуеи? — лхәан, данынапш, агәылачкәынцәарааигәара адәаҕы иаины ишыхәмаруаз анылба, дыоны дцеит уахь хәмарра.

— Уара, ари узгаб исалхәаз уахауазма? — лхәан, лхы налырхеит Есма лхатца иахь.

— Ааи, исахауан, ҕымтзакәа аччара саҕын, — ихәеит Алиас.

— Дахьуго лыздырзом. Ачкәын матәа лгарц иақәылкит, умбои!..

Алиас ацаразы иеирхиеит. Уатцәы шыжьжа амәа хәкәлоит хәа леихәеит азгаб. Лара дцан, ргәылазгабцәеи ргәылачкәынцәеи — лықәлацәа зегъы иралхәеит, уатцәы Акака сыргоит, ашкол стартпоит хәа. Хәычык рылахь ааикәнатцеит, аха ихәычқәамзи, ахәмарра ианалага, ирхаштит. Уимоу, ианылашыца, рыоңқәа рахь ианеимпуаз, бытцх аабзиахааит, ма мәа бзиа бықәлааит хәа шырхәашазгъы рзымдырит, изақәымшәеит. Ус рхәар, уеизгъы-уеизгъы дцарашәа, ирымхәар дынхарашәа ргәы иазбит азы, ларгъы акгъы лзымхәеит, лгәы хяблаауа дааркәатцит.

Ахәмаррахьтә аоныка данааи, лангъы лабгъы аеырхиара ишаҕыз лбеит. Абыржәоуп лылахь хәычык ианааикәылтца, абыржәоуп дышцатцәкьозгъы анылдыр.

Ауха акраамтә лан длыдтәалан, уи дышьталаанза дышьтамлеит ларгъы. Бышьтал, рхәеит, аха илымуит, лгәанала лани лаби лгәазхара илбарц лтаххеит акәхап.

Есма руа бзиа Аќәа иќоу изы ачысқәа лырхион. Аказы иааитцахаргы, уи иоуп Аќәа изыкәгәыгуа, напымацара уи иќны ишцәнеиуаз.

Ианышьтала, акраамта дызмыцәеит Камачыч хәычы, лан лакәзар уи ауха моу, адырфаухагы дышцазыцәоз, лызгаб Аќәаќа дыргоит, акраамта дылбом, знапафы дќалогы лыздыруам. Алиас иакәзар дыцәазамызт, аха дыцәоушәа иеыќаитцан, дышьтоуп иемыртцысыкәа, избан акәзар иара дшыцәам рдырыр, даргы змыцәар хәа дшәаны. Даара атцх кранца ицәақәеит.

Ашарпазза дфыхеит Камачыч, лан лыќнытә днеин, лаб ифы дышьталт пытрак, устәи деитагәежын, лан лќны дышьталт, пытк антцы лаб иахь дцарц иақәылкит.

— Ибуазеи, нан, уахада сара сфы бышьталап хәа быќоума, уахагы тынч, уафцас сара сќны бзышьтамлозеи? — фәалтит Есма, мазала дыштәыгуоз удырратәы лыбжы ианыцшуа.

Абри Алиас игәы назцеит.

— Ибуазеи бара, тынч убра бзышьтамгылои, ххәычы Аќәаќоуп дахьяаго, Сибраќа дхашьтуа цыыбшьома?! — ихәеит.

— Убри Аќәа хәа узфугы хара хзы даараза ихароу акы еипшуп. Цыпцхижьтәи заќантә уцахыоу шухәара!

Нас, реимакқәа инарќәатцын, азгаб илабжыо иалагеит, ашкол афы ллеишәа шыцәгәлымтәыша, бзиа ишыл-цалаша атәы ухәа убас итцегьгы.

Ишеит. Аеқәа акәадырқәа рықәыртцеит — амрагы аақәшит. Лагәстан иееилахәа-иееилаца дааит. Амфәду аќынза ианнеилак, аеқәа абри иоуп афныќа ихынзырхәуа. Амфәду афы Алиаси азгаби адилижан иақәтәаны ицоит.

Инатәан, какалк ркит, нас зегы абартцахь индәылцит.

Абраќа иќан Рафида, Камачыч кыкахшыла дзаазаз, уи лхатца Мац. Уи Мац хәа сызфәу — ишаанәгара иќоу азә

иоуп, изара маркатылла иаахутцэартэ ипаны. Ифычамкэа ус баша занышь²¹ кама дук икэынтыцаны, ипынтыца аазы-хэашэа, уафашык, ашла ааилацсо, ескынгыи ихтырца хэа ижэахыр икэтцаны, итцэатэы лабакьяе атцаи инапы ахэда ихаршэны, уафы еилкья-еилгэыцэк, уаф гэыблфык.

Ари Камачыч ипцхак леипш бзиа дибоит. Цъара дцарц дыкан, аха Камачыч, ипцхэыси иареи раазамта, дымбакэа цъара дышпацоз!

Лара Камачычгыи урт, лани лаби реипш бзиа илбон.

Икан дырфеггыи, Торкан иан атакэажэ, нас агэыла-хэсақэа, ахацэақэа ухэа дырфеггыи иаарыхьзақэеит.

Камачыч дгэыдыркылт-дхыдыркылт, дныхэа-ныпц-хьаны лэы дфақэдыртэеит, бзиа ишылтцаша, дшыбзиа-хаша, лфызцэа дышрытцамхаша ухэа иналабжьеит. Али-астгыи икамчы аашытхын, ифынахамтазы, иеааникылан, рыфны апхья игылаз атцлахь дыпшуа далагеит. Иибазе-ишь хэа егырт игылақэазгыи уахь ифхьяцшит.

— Амала сцоит Акэака. Ишэымбои, абни атцысгра ичырчыруа атцла ақэцэантэ хэычы-хэычы тцакатэи амахэқэа рахь ишлеиуа. Ари уаф дажьом, аха уеизгыи амфа санықэла, сцап, — ихэеит.

Егырт игылақэазгыи ари аус аманшэалара ишатэымз ргэы азцеит, аха башоуп, уи атцыс иадыруа егыкам, рхэақэеит.

Нас дааласхан, дынэыжэлеит.

Камачыч, лан лахь хэычык дынхьяцшшэа луит, лыб-лақэа аақапшыхеит. Есма, гэала лымазамшэа, лееихар-псны дгылан.

— Камачыч беи хэычык инықэбмырфыкэа бцома? — анырхэа, хэычык лэы аалырхэмаршэа луит, аха дук лгэалакамкэа.

Ус, Лагэстангыи дналышытагылан, реқэа инарысын, агэашэ интынтцит ахфыкгыи.

²¹ Азанышь кама — ажэа «азанышь» иаанаго еилкаам.

Рышьтахька иаанхаз зеггы азгаб лныхэара иафын. Ес-ма лылагырзқәа лыпцха илцәылзоз уажә аргама иаацәыр-цит, лара Камачычгы дахьцоз, мазала атцәуара дафын. Уака игылақәазгы акраамта ирзыпшуан, нас рыфәнкәа рахь рфынархеит, цоуп, абарт рахьгы цюуыкы рылагырзқәа аахақәкәалеит.

XIII

АЖӘАКА ИЦОИТ

Агәашә интытцны хәычык ианынаскыа, Алиас иац-хыа инеиуаз ипцха дналыхызаны даныналфәпшы, хәычык нақ лхы днахашәа калтцеит, аха уеизгы лыла-гырзқәа лзымтцәахит.

Азгаб лгәы лхеирштразы Алиас ажәабжьхэара дала-геит: Акәа шқалақь бзиоу, афны бзиақәа шгылоу, афәе-тонқәеи аеуардынқәеи рыла ауаа шныкәо, азгабцәа, ахәыцқәа шырацәоу, иахыа хәлаанза ашәкәы ишапхьо, ишыхәмаруа...

Ус, ажәабжьқәа хәо ишнеиуаз, иаардылеит Лумани Алхаси — агәылачкәынцәа.

— Аахых, абри фба! — ихәеит Алиас. — Уабахдылеиуара, Алхас! Абри амфа хаақәлеижьтәи, мышьтацәгьамзар, мышьтабзиак даахдымлахт, шәабақоу рхәааит, афны ам-зырхафы — атцысгра, хахыааскыаз, уажәы зеггы иреицәаз амышьтацәгьа — Алхас уаахдылт...

— Хаи, цыушьт, — ихәеит Алхас, — сара ишырхәо акара сымышьта цәгьам. Ицәгьазазаргы, уара узын ибзиоуп, — ихәеит, даахәмаршәа.

— Мап, Алиас, убриакара змышьта цәгьоу уафзам абри Алхас, амала игәнаха рықәыртцоит абас изызхәо ауаа, ус акәзар, шәара хасаб азыжәу... абри ишәасхәо убри изы...

— Уара, Луман, уцәажәашья злазбо ала исхарам, сызлакам акы сзүхәошәа сгәы иаанагоит, — ихәеит Алхас.

— Ааи, цыушът, уара умсит уаха, иухарам акы шцасхәо... Абар мчыбжьык акара тшыт абнаґы гәык шысцәуаз, салгоны еипш, «Уаа бзиа ууит!» — ихәан азәы даасыдгылт. Схы сәахазар, Алхас иакәын. «Агәы замана уцәит!» — ихәоны аамтәзеипш, апкафхәа агәы аханытә атыхәанза илеиөжәа ицеит.

— Нас абри имшьта цәгьоуп зхәо игәнаха икәымшәо — ихәеит Луман.

Зегы аабарччан, рымфақәа инарықәлеит. Абаскак зылахь еикәны инеиуаз Камачычгы хәычык дааччеит.

— Абри амшьта, алапш хәа ирхәо сара дук ихастцомызт, аха уажәы аакыскья ссирк сақәшәеит. Убри уажәы абра иуасхәап, дук уафы ихшыө ззимышьтыша! ажәабжьзаргы исхәап, сзашьтоузеи, хамфа ааркьяґып, — ихәеит Лагәстан. — Ишудыруа еипш, тауади-аамстеи чарак ухәа, акы аныруа, хара анхацәа хәа иаухәартаху! Уажәы аакыскья Кычын ачара аниуаз Атаранза уцаны, Ормат фбака уалыр афы уитоит, исзаага, ихәан, суардын ґыц скамбашь дукәа натцахәаны Кычын иґы снеит. Уака иуалыр дукәа фба ауардын инақәыстан, ачарт ахы снықәтәаны агәашә сынтытыуаны Шьяабан даасцылт.

Шьяабан имшьта цәгьоуп, рхәоит, аха сара ихастцазомызт... Ашәа хәо аккара сытцаланы сышнеиуаз, цы дук ашьапаны, абас аршьынаки бжаки ракара адгьыл инақәытханы, кылтцәара дук аман. Убрахьтә итыппуа убри еипш шхырцәағь дуззақәак, сара саагылеижьтеи урт иракароу еггысымбацт, азәы ихәонгы смахатт Абагыртцыс иакароуп ухәартә икан.

Скамбашьқәа ааныскылан, акраамта сырзыпшуан, нас исгәазырцха сыздыруам, афыстауу, мышьтоу, сеиха аашьтыхны абри аґышәта снасны, иадпапаланы иад-

төалақөу ашхырцәағь ааза дукәа надысшыландаз аас-
гәахәит.

Сеиха схы иаакөыхшаны агөыз аахсыргеит аґышәта
убрахьтә иаагыппит, аха заґа тыппыз хәа сызхәазом,
иаразнак рґааизакны сара инсықәпапеит. Изулак аар-
лахәа сыңсы сыма ауардын снақәтәеит. Убри аамтазы
сыблақәа хәычык инцәытґраашәа санцшы, скамбашьқәа
ирықәпапахьан, урт ґытцибарқьан, абна хыла инасит.
Сара ауардын саниалт.

Дук мыртцыкәа цыы махә дук снатґаргалазаап, саргыы
инасыхьхәазеит, аха сара акгыы сызнамуит.

Ари амахә ачарт аларгылақәа цыххаауа ишнеиуаз, ша-
хала ауардын иакәґахәаз ауалырқәа инрысын, ипыххаа
ачартгыы нтаґеылыны амахә хнатґсит хәа сгәы ишаанагоз,
даґа тґлакы иґанырқьан, суардын пыххаа, акамбашьқәа
рґґатамақәа аацытәтәаны абна инылабга ицеит, саргыы
сгәы хаххала иґеыз суардын аварахьшәа сынқахаит. Аха
сыблақәа сызхымтуа ачра иалагахьан. Насыңшәа, убраґа
Халыл даасықәшәан, аґныґа сигеит.

Аґны снеигаанза сышчра счхьан, сыбла ахьтоу уаґы
имбо сыґан. Ашхырцәағь ахьсыңхаз атыңқәа рґеы аґык-
зырз ахьыршьуа, ахьртәы ахьыршьуа аарлахәа сыңсы
ааикәдырхеит. Адырґаґны скамбашьқәа цьара ґдарак
аґы избан, аґныґа иаасцеит...

— Лаґәстанхеит, ура иухьыз амшьта иахароу цыушьо-
ма, ура унеины ашхырцәағьқәа уанреис, даргыы умеи-
суази, — ихәеит Алиас.

Убри аамтазы амґаду аґы иаакылсит, адилижангыы
ааира убри акәхеит.

Лаґәстан аґқәа иманы аґныґа дґежьбит.

— Саахынхәанза аґны, арахә ухәа хәычык усзаархы-
лаңш, тцоуп, уаґа Рафидагыы дґкалшт, аха, — ихәеит Али-
ас.

Нас адилижан инақәтәеит. Абрақа Камачыч иаха длахәыхеит, амған зегы дрызтцауан илимбазацыз аон дукәа, азқәа, ацхақәа ухәа анылба. Убас Ақәа иааит.

Адилижан ишынтытцыз, иццакны рыуа Махаз ифәи инеит. Уи даара дреигәыргъаны дырқылеит. Чысмыскәак қатцаны ихәы хәа изааргаз наиртеит...

Иззааз, изыргәақуаз наиархәеит. Нас дара аоны иааныжыгы дцан, арзақал зөышаз азәы дааиган, иртахыз еипш акы аначальник округа ихызала, даеакы апрогимназиа²² (азгабцәа этаз ашкол) аихаб пхәыс лыхызала иирфит. Ашьжымтан Махази Алиаси Камачыч дрыманы ицеит апрогимназиахь, уақа даараза акраамта ицшын, аха уи ашкол аихаб пхәыс ддәылмыпшит, аха лымам, рхәеит. Нас аокруг аначальник иахь ицеит. Уақаны шәаанфас, аначальник макъана ашщәа идикылом, рхәан, ирыдрымкылт.

Ус, аамта кырцеит. Иқартцахуази, азгабамладахаргома, рхәан, аонықа дыргеит. пытқ анбжыс еицаит аокруг аначальник ифәи, аха дырфегых зны шәаанфас, ихәан, ашә афәи игылаз инеимышьтит.

— Харантәи хәаит, изықалозар, хидикылааит, уск харгәақуеит, — рхәеит.

— Харантә шәаамоу, шәахынтәазаалакгы макъана шәидикылом, шәарамоу, шәара шәапхьа иаақәазгы макъана идимкылацт. Ишәымбои, зақафы уаа абра игылоу, зақафгы нахьхьи атцла ашәшьырафәи итәоу, — ихәеит.

— Урт хәа узәу рацхьа хара хәаитеи, — рхәеит.

— Шәара иахьа шәааит, урт иацижьтеигы абра игылоуп, — ихәеит.

²² Апрогимназиа – ихартәаам агимназиа. Ахәсақәа рпрогимназиа Апсны рацхьа акәны иаартын Ақәа 1870 шықәсазы, аха аурыси атырқәеи реибашьраан атырқәцәа ицқьашәкьа иқәырцеит. Ицаартын 1880 шықәсазы

Алиас игэы кахаит, ари хахьидикыло егы́кам хэа. Уи атцкыс апрогимназиа аихаб цхэыс лахь хцап, рхэан, уахь ицеит.

Уа́ка иахьнеиз, уажэы аха лымам, цытрак шэаанфас, аизара лымоуп, рхэахт.

Ицшит, ицшит, аха ргэы аңфыгы́за, аначальник иахь ицеит. Уа́ка ауаа еилахаа иштэаз итэахын. Уа́ха акгыы мхэакэа Махаз ифны́ка ицеит иахья шыта и́кахтцо егы́кам хэа.

Адырфэены ианаамтаз ицахт дырфеггы́х заа аш-кол ахь. Уа́ка уажэы аилатэара рымоуп, азэггы длы-дылкылом анырхэа, аначальник иахь ицеит. Уа́ка ашэшырафэы итэакэаз рфэы инеин, даргыы натэеит, аха изгэалашэодаз.

Ус, на́к-аа́к ишыбжъаз, уи амшгыы рцэызит.

Адырхаены еитацахт иахьцалац. Аначальник ифэы иахьнеиз ауаа мачын, хымш, цшыымш ицшыз ц́оуuky ацара рымтэан, икэ́тны ицеит. Ц́оуuky ашыз рыхьын, рыфны́ка рыцсы ргеит; егы́рт аихарафык фыц иааикэаз ракэын, ишакэызаалак, абри аены ашщэа рарзахалкэа аажэг анихэа, Алиас иарзахалгыы уа́ка инарылеитцеит, даараза акранты, атарцъман даадэылтын, аначальник инапы зкэ́йтцаз арзахалкэа хнырхэны изтэ́кэаз ирзишеит. Алиас иарзахалгыы уа́ка инеииркит.

Алиас иарзахал афэы ианын «Апрогимназиа аихаб цхэыс дахэацшааит» хэа.

Ари егышалымтцуаз Алиас игэазцан, даараза итаххеит аначальник илабара иоур. Махазгыы даараза даашакъеит, аха егылымшеит. Ирухуази, ицеит апрогимназиахь. Камачы́ц хэы́цгыы, исархэарызеишь хэа, дшэапырхапуа дрышьтоуп, уеизгыы-уеизгыы афны́ка цатэыс илыкэ-шэаргыы, дук цэгья илымбар каларын, избан ухэар усшэа апрогимназиа аихаб цхэыс илы́хцэажэакэон цкэа деил-кааны дыздыркэоз: дгэымбылуп, дыцъбароуп, ахэы́цкэа бзиа дырбом хэа.

Абрака иахьяаиз, адырра лыртеит цюоуки быртахуп хэа, аха ирласны дыздэылмыцшит. Нас адырра еита-лыртахт аокруг аначальник икнытэ цюоуки априказ рыманы икоуп хэа. Убаскан даадэылпшын, «Дызустда абрака аначальник икнытэ априказ змоу?» — лхэеит цхэыс шэпа дук, еикэаки, лылацеақэа тчааны, лыхцеы лхы иакэыршаны, маҕэа еикэатцэала деилахэаны, кэбас мака кьақьа дук лымғаны, лыблақэа бласаркыала ирхианы, лыбжыы аазгэафаны, иазахарбгъарны.

Махаз, хара хауп априказ змоу, ихэан, абри ауаф иоуп ибыхэо, ицхаашколдтеитцарацы... хэаацеажэарадшафыз, лара днагъежын, иихэоз акгы дазымзырфзакэа, наф дныфнабга дцеит.

— Махаз, ура иухэаз упхастақэа иреиуаны ицхыза, уи апхэыс избо, дызцэшэо иакэымзар, азэы сихатцгылап хэа дыкам, еицжэацижътеи амала усыраацсеит, уус сырзит. Ари аус хыыказцо цхэысзам, — ихэеит Алиас.

Ус шырхэоз, лара даадэылтын, Алиас дарбану хэа дрызцааит.

— Сара соуп Алиас, — ихэан, лара дшыказ хыгычкык днаскъеит.

— Акы, удокумент, уарзахал иагэылоу, азғаб лира ашықэс зхэо ашэкэы изакэан шэкэым, апап икнытэ иума-зароуп, фбагы, ианаамтаз ашэкэы алоумгалеит. Иацы халгеит, ашэкэы алазгалаз рус хэхэапшит, ихадахкыла-шаз хадахкылт. Уажэшьта хэпыхьа уажэаанынза егыыка-лом, — лхэеит.

— Шэара иацы ишэыдышэкылт ахэыцқэа, сара абра бышэ сылагылоижътеи хымшуп, бызсыхэампшызеи? Егы ашэкэы хэа бызфу, апап дыкамызт азы астаршыни ақыта рсудкэеи рнапы ақэтцаны иаазгеит... (абни апхэыс иажэа дук дазымзырфокэа ирласны лышьтахька дцошэа аниба, дааццакны), нас хэпыхьа даазгар даанахэару? — дналызцааит Алиас.

Алиас иажэа Махаз аиҕагара дшаҕыз...

— Уиакара цөажэара иазаауазеи, аамта иахыҕеит сын-тэа, ҕаҕыҕа дааиҕааит, — лхэан, днаҕежьны дцеит.

Алиас дааилашэеит.

— Махаз ухаткы, иуасхэо уахауоу, ауафы ацэгҕа иуит, абна дылалеит, рхэоит, цоуп, абашазгыы зхы зырзкэо ыҕоуп, уи мап схэом, аха абри еицшкэа... абри еицшкэа рзы ауафы ихы ақәирзыр — уи зиузеи ухээр, игәнаха уқәшэап,— ихэеит. — Абар хымшуп сызҕаб лнапы данкны ақалақ салоуп, сызҕаб лакэым, абар уаргыы хымшуп усыраапсоижьҕеи, ма аначальник, ма абри ацхэыс азэы уафҕас дахмацэажэеит, азэы ила ххимырпшылеит, аус иахзыҕаитцоз зтахыдаз! Цсхэы амала ицаны иааз иеицш, схынхэны сқыта рҕы саннеилак, сҕаббаза, ирасхэо сзымдыруа, сызҕаб дсышьтаргыланы сынкылсып. Абри еицш аиҕабырагыы ҕаргыы ҕақамзар акэын, аха уи ҕазтода! — ихэеит Алиас.

Камачыҕабрилаб иихэақэоз зегыылыхшыф рзышьтны даараза кэышк леицш дырзызырфуан.

— Уи усоуп, Алиас, аха шыта уаала афныҕа, — ихэеит Махаз.

Икаитцахуази Алиас, еиманы Махаз ифны шыҕаз рҕы-фәрхеит. Ауха Махаз итан, ашьжымтан рыфныҕа ицаразы рҕедырхиеит. Алиас ицхэыси ицхаи рзын матэақэак ихэхаит. Нас Махазгыы даргыы еиманы адилижанкэа раанҕасырта ақынза еиццеит.

Адилижанкэа ирласны ианымца, уаҕа инатэан, ацэажэара иалагеит.

— Иацы ажэапҕа ухэан, иатцанакуаз сзымдрит: «Цсхэы амала ицаны иааз» хэа? — дизцааит Махаз.

— Аа, уи змаануу уи ауп, ажэытэ уафагак иах уатцэы Цсхэынза усызцароуп хэа иеицхэеит. Ауафага ибзиоуп, ихэеит, — дыззишьтуаз хэа акгыы еимхэеит, данишьтуа еимхэашеи. Абзамыҕкэ дхэыцын, уатцэынзагыы сыззыц-

шугеи, уатцэы шоуроуп, уаханатэ сцап, заќа ирласны са-
ауа аќара саќ исцыишыап, ихэан, ауа ддэыќэлеит.

Адырфәены шыбыжы дығќа-ғќа Цсхэы дынкылст.
Зыќны днеиуазгы издыруамызт, аха аќ ифы акәхап ане-
ира ахьатаху, ихэан, днеит Цсхэы, аќ ифы.

— Уабаќаз, уаазышьтда?

— Саќ сузааишьтит, — ихәеит.

Узааишьтызеи хәа данизцаа, уатцэы убранза усыз-
ца, анихәа, уатцэынза сзыпшугеи, уаха сцап, заќа ирлас-
ны саауа аќара аќ исцыишыап, схәан, иаха сдэыќэлеит,
сузааишьтуаз азы сизымтцаазеит, — ихәеит ауафәага.

Аќ днахэыц-хэыцын, аа, уи сара издыруеит, иареи са-
реи хәицәажәахьеит, абни ахахә ду нахьхыишәа икажбу
сзаати хәа сеихәахьан, убри уатцаланы, ипымекәа, ир-
ласны изга хәа еихәан, датцазза тцабыргыз цышыа, иах,
изааигеит.

— Ааи, усоуп, усоуп убас саргы исахахьан, уажәы
истгәалашәеит, — ихәан, иаабарччеит.

— Алиас, афны иумазада, иуцхраауа иеипш? — диз-
цааит Махаз.

— Исымада, азәгы. Уажәы санаауаз, афны сыпшәма
хгәылацхәыс Рафида даалызныжыны сааит.

— Дарбан уи шәгәылацхәыс Рафида?

— Уи уаргы дудыруеит, цхәыс еиқәак, ауќы, паќы,
лыхцэы дуны, ицаны илыќәпсаны, самырќәылхәафыќ,
чамгәырархәафыќ...

— Ы-ы-ы, дыздыруеит, дыздыруеит! — ихәеит Махаз.
Убри рхәоны адилижанқәа адэыќәлара иалагеит.

Махази Алиаси аагәыдибакылт, Махаз Камацыќ
хәычы дгәыдикылт, аканфет лиҗеит, парақәакгы налир-
ќын, днышьтыхны адилижан днақәиртәеит. Алиас даара
цышыара ду ииҗеит Махаз иаапсаразы, нас иныќәтцны
иҗеит.

ИНАТЫМ АШКОЛ ИААНАМХӨОЗААП!..

Алиас ипџа ашкол дахьизтамтџаз, аиџабыра ахьиз-хьампшыз даара гџала дус иман, аха ак зеи-хџодаз!

— Сзашьџоузеи уеизгьы, истаххоит мышкызны, заанатџ ирхианы исымазааит азџаб лира ашыџџас ашџџџы, сара санахыџџаџаа аамџазы сынтџа ишсыхьыз еиџш џџара дсыџџџар атџкыс, — иџџан, дныџџџеланы апап иахь дџеит.

— Дадхеит, ура сынтџа уџамзаара даара кыр испыр-хагахеит, сызџаб лира ашыџџас ашџџџы стџахын ашкол лџатџаразы, ура уаныџамла, астаршыни асудџџеи рна-пы аџџџаны изгеит шџџџык, аха ирыдрымкылт. Апап ишџџџы ааугароуп хџа сарџџеит. Ура ушџџџы аастџа урт астаршыни асудџџеи рышџџџы акы иаџсамзаап аус аџы, — иџџеит Алиас, апап даласыргџыбзыџып хџа.

— Алиасхеит, уажџџаанзагьы убри узымдыруа-зар, астаршыни асудџџеи апап идуџылозма, апап аџџынџџараа иаарышьџыз уаџуп. Астаршыни асудџџеи абра аџытан џорџани, Мшџагџеи, уареи уџџа иалышџџыз уаауп, — иџџеит апап.

— Ааи, ус акџаџ, — иџџеит Алиас, апап дааикџџаџат-ханы, апап игџы иаџџымџу акы, сус иаџырхагаџаша акы сџы иџымџџааит хџа дааџџџашџа.

— Уи ашџџџы ааџып ианаамџоу. Уи азы уеитџаџар-харым, — иџџеит апап.

— Иааџып хџа инаџга-ааџго акџымкџа, зны ура акы уахнагап, зны — сара, убри аџнытџа иахьатџеи амш убри аус иазыскит. Изыџалозар, иахьа иџны исутароуп, уааџсоит, аха есџынгьы уи азы сызныџџџом, — иџџахт Алиас.

— Ус анухәах, хнахәащыпишь ашәкәы азґаб лышықәс зну, — ихәан, апап ашәкәкәа дрыхәащуа далагеит.

Акраамта дыпшаауан апап, ус Алиас иахь даахьящын, ухәыґы лықәра зну ашәкәы збом, днатзми уи хәа дитцааит.

— Днатзам, сгәахәуеит, — ихәеит Алиас.

— Ус акәзар, ашәкәы данзам, лықәра иалздыраауа-зеи?!

— Лықәра абра Торкан, Мшәагә, Мац ухәа ирдыруеит. Урт рыгәра умгои? Саарыцхьап, срызцаап. Нас урт ражәала исыт ашәкәы сара сыгәра умгозаргы, — ихәахт Алиас.

— Алиасхеит, сара уара угәра сымго цыушьома, аха азґаб днатымкәа убри уара изухәо ашәкәы аґара зықалом, — ихәахт апап.

— Убри аасоумхәакәа, цытк уара иутәны исықәындаз, уара исоухәаз даара кыртцазкуа усуп, ахәпґа хәа азәы дкоутцароуп, аґьабаа дуубароуп, ахарцъду ақәкоутцароуп, убартқәа реипщқәа сара истахымызт. Изықалозар, убриақара аус саламтакәа исуґар, акы еипшымкәа иу-цыысшьап, — ихәеит Алиас, аха апап уи ауиухуаз!

Ус, ишынеицәажәа-ааицәажәоз, аамта кыр цеит. Иус иахәартаз акгы изықамтцеит, Алиас аґара иақәикуаны еипш аан, зны уаанґасишь, ак сгәалашәеит, ихәан, апап ашәкәкәа дрылапшуа, акы аґшаара даґын. Даараза кран-ты, Алиас агәыргын ухоутцахьоума хәа дитцааит апап.

Алиас ари иахаз уамашәа ибан:

— Убри акәын уажәы исыгыз, убригь абрака инацутцеит. Уафы ибахьоума, иахяхьоума, аеы анажә ибачартәуан хәа, хатцеи цхәыси анажәлак, агәыргын рхартцо. Уажәы сажәымтыґеґа, агәыргын схастцоит хәа азәы иасхәар, цсроуп, цхашьароуп, — ихәеит Алиас. — Аґыц ґарцақәа сзыпшаа хәа акәым уара уґы сзаа, уажәы сзыргәақуа аус сзықатца хәа ауп. Уи ансумта, егырт уара еиқәуцхьазаз зылшо сакәым, сызґаб ашкол лтацаразымоу, дырәегьых

сганы старкуазаргы, уи иухэаз сара исылшом. Сыц-цакуеит уажэы. Даеазны саап, цкыа хайцэажэап. Азгаб лнатра мацарафгы умаанфаскэа агэыргын хатцара хэа иухэаз зылшо сакэым. Убри анатра хэа узфэу азгы цкыа стаацэеи сареи хмеицэажэакэа изылшо сакэым, — ихэан, дцагыланы ифны амца дныкэлеит, ихы икэыжыны, дхэыцуа. Агэашэ афынза днеиуаны, Алиас даагыжыит ашырхэа апап иахь, акы ихаштызшэа. — Дад, Кэаста, аказы цкыа сузцааразы схынхэит, ахэычы лнатра хэа иухэаз уи сара сгэы злазцаз ала, днатымзар, ашкол афы даархэом. Уи сахауеит, аха абри агэыргын хатцара змаанузеи? Акы еипшымкэа иуцфысшьоит убри еилырганы исоухэаразы. Абар, сажэрафы сааит, ишубо еипш, убри змаану сыздырам, — ихэеит Алиас.

Апап даацэажэан:

— Дад, Алиас, абри агэыргын хатцара змаану убри ауп, хатцеи цхэыси агэыргын анырхартца нахыс закэанла хатцеи цхэыси хэа ицхыазоуп, ианыртаху еилытцуа, ианыртаху еилало хэа изыкалом. Знык хатцеи цхэыси хэа ианеибага, агэыргын анырхартца, урт реилытца, ркеибажыра зыкалом ачкэандар²³ ухэа аихабыра ақашахатымхакэа, — ихэеит апап.

— Нас убри азоума агэыргын зырхартцо? — ихэан, деитазитцааит Алиас.

— Ааи, убри еипшкэа рзыноуп агэыргын ззырхартцо, — ихэахт апап.

— Ааи, дадхеит Кэаста, ура иухэо уи хара апсацэа хтэы ззымдыруа, иахыеи иаци иааз азэы ихэар уи егыоруымызт, аха уаратцэкыа абри еипш анухэа, даара уамашэа избоит. Апсуа ипца, ма иахэшья дкаужыр, уцкэандар иахыгы дцом, — ууахэамахыгы, дыцкылатэаны, дуеихсны угэы цыблаа укаижыеит. Убри азоуп хара апсацэа

²³ Ачкэандар (аепископ) — ақырсиан динхатцарафы ауахэама амацзуоцэа еихабацэа дреиуан.

ҳеи апҳеи кажърақеа змачу, Кеаста, ура иззухеаз ази акезар, иузапсам сара сырххара. Анцеа уишазар, ускеатц, ауадаф салоумтцан! Дырфегьих даеакгы уасхеоит, дад, Кеаста! Ура ухапуп, ухабуп. Аха сара иахъа исоухеаз еицш, зегьи ироумхеан, ацегъа улырхыр калап...

— Иарбан уи иуасхеаз?

— Исоухеаз, умбои, уцха дзакеан цхам, уцхеи дзакеан цхеиым хеа иухеаз ухаштма? Абри еицш ази, сара цьюкы-цьюкы здыруеит, урт ироухеар, ааит, сара сыцха сара сзы кезеан цхамзар, ура уоума нас дыззакеан цхау хеа, дуеисыр калоит. «Уагьимхацъырны акеидгьи уахео» — хеа ирхео еицш, уагъпапны, ауаа шехеасакеа кезеан хеасакеам, шехызгабцеа, шехыцкеынцеа кезеан хшарам хеа роухео уалагар, бзиа шехилибамхыр калап, — ихеит Алиас. — Ауаа рыхеасакеи рыхацеи дара рзы изакеан хшарамзар, нас иззакеан хеасакеада, хшаракеада?

— Ус хара кезеанс ихамоуп, ашекеи ианахцалароуп азакеан цхеи дызмоу хеа агехыргын зхоу рзы, изхам — кезеан цхеисны димап хеа, инатым ахшара димазар — дзакеан хшарам хеа...

— Ас шера кезеанс ишехмазаргьи, даара изакеан баапсуп уи. Убри ажеа «дзакеан хшарам» хеа иухеаз иатцанакуа удыруама? Уи иатцанакуа уасхеит. Абриакара ауадаф халашехымтцар камлои?! Азе цхеи дааигар — ашекеи ианца, ашахат датахызар, уа ианца, ахшара дуоур — иара убас, ус акехмкеа, азеи цхеи дааигар, ауахеамахъ днеигароуп, уака ажелар еизоит. Убарт зегьи ишырбо ацкеини азгаби акраамта желар рехи еиццехырымтцуа шера инаганы еивашехыргылоит, насгьи абрака агехыргын хыхеи хеа хехыцхак, ма тауадк, ма аамстак абра датахуп. Убри арахетиаа итатехуп, ачара ду изутехуп. Абри аехги узаанехасуам, назаза уи уима-туеызароуп. Ажеакала, теи ухи иутароуп. Анатра

хәа үзәугы иара убасоуп, азы дзаазхуа хәа тауадк, ма аамстак уааипцхъароуп, убригь убас арахәтиаа иутароуп, ачара ду изууроуп. Убригь убас упсы танатцы, тәыс ухы иутароуп.

— Уи уара узы мацароума, зеггы рзы изакәнны икоуп, — ихәеит апап.

— Уи закән бзиаc измоу дсыздырам, аха хара апсацәа хзы уи закән бзиам. Хара анхацәа уи хәимнатцәоит, хәргъацом, тәыс тауади аамстеи рзы хқанатцәоит. Ари ззы ибзиоу тауади-аамстеи шәара апапцәеи шәзоуп, кралашәырхәуеит, хара анхацәа уи хәхнартцәоит, апхъан-шәа ишысхәаз еипш, иахцырхагамзар, акы ихәхәзауам, — ихәеит Алиас, дааицрашәан. — Абасоуп шәара азакән бзиақәа шапшышәтцауа.

— Уи зеггы рзы изакәнны икоуп, уара узы мацара акәым, — ихәахт апап.

— Издыруеит, ари азакән сара сзын мацара шакәым изыкоу, аха иззакәнзаалакгы, ари хара хзы ишзакән бзиам удырузааит. «Мчымхара кәашароуп» — хәа, ицәгъа-ибзиа уа хәқәымныкәар шзыкамло аабоит, — ихәан, Алиас ифныка ифынеихеит, игәы дахапжәауа.

XV

ГӘЫРГЫН ЗХАМ РЫХШАРА ЗАКӘАН ХШАРАМЗААП!..

Алиас дгәамтц-хамтцуа, алеи ахәеи нкыдкьо, ахәыл-пазы афны дааит.

— Иухъзеи, уара, апап дуацәхама? — лхәан, диатцааит ипхәыс Есма, иара иказшьақәа анылба.

— Дсацэхамоу, дагьсысындаз, уи исеихэаз сеимхэакэа. Азгаб днатым, уи днатымкэа лира ашықэс шөкөы, аметричастка²⁴ ихэоу сыздырам, акы ахызитцеит, сызутом, ихэеит. Уи анатра ахэыпхархара, ахарцькатцара бара ишцаббои? Уи атцкыс еицеоу аус абакоу! Абри аихабыра хэа ихамоу, апап жакьа ду инаиркны, уск уаөццас иахзыказцо хэа азэгьы дсымбеит: Акэа сахьнеиз, ахылапшөы-аначальник илабартгагы смоуит, ашкол еихабы апцхэыс лакэызар, лаб дызшьыз сара сакэушэа, лыбла аахтны дсыхэамцшит. Сара сышлацаэажэоз, лыштахь аасеирханы, нак дныфналт, дыфнаббартэ. Уажэы ари апап исеихэо ббоит.

— Уакэытц убри аус, амала аца убоит, сара заа иуасхэахьеит егышалымтцуа. Уара сара схэатэы уурхауам. Дарбан нхаө тыпцхау атцара зманы апцацэа рахь иудыруа? Урт ахылапшцэа ззыкоу, атцара ззыкоу ауаа дукэа рзоуп. Уара урт урацлабырц угэы ицоума?

— Цоуп, ус нхаөы тыпцхак атцара лыманы дсымбацт, аха уи зхароу хэа еихарак сгэы иаанаго, аус ишашьтоу ианаапсалак, ргэы анакэптцэалак, иакэытцуазар акэхап. Аха сара исызбит сшыапы ханы сшыамхакынза иназаанза сашьтытцрым абри аус хэа, — ґааитит Алиас.

— Ибзиоуп, нас, уашьтымтцын абри аус, «амашэыр ахампал иалоуп» — хэа рхэоит еипш, иудыруазеи, машэыршақэ дузаархэар. Убри агэыргьын хатцаратэык арахь иумхэан. Ианамузах, ахэычы дахнатып. Убри азы хэычык ишааура, ишаххэара хэа уашьтан хнеицэажэап, — рхэан, дасу русқэа нап наддырkit.

Ианаахэла, рырахэ-рышэахэ зхэаз иеипш, зегьы ртыпцкэа ианыкэыртца, иааилатэан, анатра хэа ахэычы лзы апап иихэаз азы аилацэажэара иалагеит.

²⁴ Аметричастка — ахэычы данилак даниз, дахьиз, ижэла, ихьз, иаби иани рыхьз ухэа зныртцо шөкэуп.

— Дахнатып, аха дызхарнатрыда? Тауадк, аамстак, зхээз иеипш, аоны раагара дук сақөшахатым. Урт раагара ахарць ду атахуп. Саназзеи, сабаззеи хәа урт рцара, раара, рпылара, рныкәгара сара сазәыкны уи сахәартам. Насггы есқынаггы нақ кыр руталароуп, арахь излаухәартоу мацны, — лхәеит Есма.

— Сарггы урт рырхаршьра зтаху сакәзам, — ихәеит Алиасггы.

Убас хазгаб азы дыззаахархрыда хәа иазхәыцуа иштәаз Камачыч хәычы даацәажәан:

— Абрака ачкәын Леуан хәа аписар иаало сишәырнатыр, апхъараггы афраггы убри исиртцарын, — лхәеит.

— Абри илхәаз даараза сгәазцеит, иашаны, убри апап натрада узышьтоу ашәкәы уимтозар, убри дихарнатып, — лхәеит Есма, Алиасггы убри даалықәшахатхеит.

— Бан бара дбыкәыхшахаит, хара хәихә бара бгәы азцеит убри аус ианаалоз, — лхәан, Есма Камачыч даагәыдылкылт.

— Ари аус хәрхиеит. Иахшьыша ашьтәа хәмоуп. Леуан аха анимоу, хәаипхъар, дааип, уи хара хәуара мап азихәом. Апап ара дыкоуп, дабахацәоци. Аха убри агәыргынхатцара хәа апап иихәаз азы цқба срызцаароуп. Абри еипш закәан уафы иахәхәоума, ибахәоума? Сзашьтоузеи хәа исеихәоу, итцабыргытцәкәаны исеихәоу, убри цқба еилсыргароуп. Дук мыртыкәа, аха шаасоуа еипш, сцаны сизтцаап.

— Убри агәыргын хатцара атәык арахь исоумхәан. Хәжәымтыгәха уареи сареи хәивагыланы, ауахәама хәнаргыланы, агәыргын ххаргыланы, ауаа ххыччо. Егырт зеггы шыкәзаалак, абри ак соумхәан, — лхәеит Есма.

— Сарггы уи иахәартоу сакәзам, — ихәеит Алиас. Абас анеибырхәа ашьтахь, зны ифынеихан, дцеит апап иахь. Пытрак ус баша еицәажәон, иажәа акггы алымшеит, апап иихәац ихәон. Ашьтахь Алиас даацәажәан:

— Азгаб лнатразы сара сыгесырхиет. Заахѳыс абри хписар Леуан иқәкны сыкоуп, — ихәеит.

— Уи каиматуп, — ихәеит апап.

— Нас уи ашьтахь ашәкәы изуасхәаз азы хәитцазырхо хәа кыр калома?

— Уара узышьтоу аус азы анатра шәкәы мацара азхом, Алиас, уи ахьцоузымдыруеи?

— Нас уаха иатахыхузеи, анцәа дзыкәшәирыз, — ихәахт Алиас, уи имахазацшәа.

— Уцхәыси уареи агәыргын шәхашәымтцакәа, уи ашәкәы иусто акггы иацсам.

— Уи шца?

— «Уи шца», умбои, агәыргын зхам рыхшара закәан хшарас ирыцхьазом.

— Нас сара сызгаб уара дышцоупхьазои?

— Уара узгаб, уи угәы иалымсын, Алиас, закәан ипхам, закәан хшарам!

Алиас дааилашәан, дѳагылт дазгәаашәа.

Апапггы дшәан, дѳагылан, хәычык иажәа ааирцшзар, иааиркәадар итаххеит, аха иихәашаз ихәахьан, далгахьан.

— Ишпыкәу сара сызгаб дышзакәан цхам, сара дсыцхәми, нашцхаума, нас? Абри еипш ажәа аасоумхәакәа, уаасеихсны сушьыр иаха еигын, сара егьа схәарггы, уи баша исоухәоз цьысшьон...

— Баша ишцауасхәои, уи азгаб уара дупхам, уцхәыс дылхымшеит хәа акәым сара исхәо, агәыргын ухамкәа, ахшара иумоу, хара хзакәан ала, хара апапцәа хнапы иану аус ахасабала, закәан хшароуп хәа ашәкәы сызутом, агәыргын ухамкәа, абриоуп сара иуасхәарц истаху. Егьысала, уара упха, дызшаз дисасуп, уара дышцоупхам, уара дупхауп.

— Ус анакәха, хара хқытан агәыргын зхам рацәоуп, нас урт рыхшара зеггы закәан хшаразами?

— Закэызеи, Алиас, иухэо? Урт зегыи закэан хшароуп шэара шэахасабала, аха хара апапцэа хэахасабала урт закэан хшарам, агэыргын рхам азы. Алиас, ура узы уадафрас иалоузеи, ухэычы данунатуа ауа ахэылпэзы уцхэыси уареи ухэычы дызнатуа ауафи шэааир, уи абрака агэыргын шэхихып, нас ахэычы азы дзааихып. Ари акыр зтаху акы акэзам.

— Акыр зтаху акы шпакэым, хара атахмадацэа хэжэым-тыгэа хмитакэ-митакэуа, хэишьтагыла ауахэамафэы хэаны агэыргын хатцара, ура ишцоубо? Даара ипхасшьоит. Сыцшэма илымур калап, сара изузаргыи.

— Ари цхашьаразам икырсииану изы. Уи еицэоуп хашьара, хымзг злоу анцэа уакэимыршэааит! — ихэеит апап. — Нас зеипш утаху ашэкэы устап, иахьноуго вба рзамто. Нас узгабгыи ашкол дынтоутцап, атцара лоуп, дуафхап, — нацитцеит апап.

— Иухэогыи сахауеит, аха сшыкалара сыздырам, — ихэан, дфагылан, Алиас афныка дцеит. Амфан дахьцоз, абри апап иажэа дазхэыцуан, иахуго вба рзамто ашэкэы устап, нас узгаб ашкол дтоутцап, дуафхап хэа иеихэаз.

— Сара агэыргын хатцара хымзгшьаны, сызгаб лымфа сыркэар, лыгэнаха сыкэшэап. Уи атцкыс сазааир еигьуп. Афныцхэысгыи дышпэзымааири, — хэа дхэыцуан Алиас.

Афны дахьяаиз, ипхэыс дьнизцаа-ааизцааит, аха ус иаарласны акгы леимхэеит. Цытрак анаабжыис, ацэажэара игэахэошэа данаакала, Есмагыи хэычык длахэышэа даниба, нас иаацэыригеит апапи иареи еибырхэаз.

Есма ари ажэа лхы аалхнакэеит.

— Апап уиргэыбзыгзаап, шыта агэыргын ухоуцаргыи цэгыа иумбошэа узбоит. Уи ацатца дугыи уаргыи шэабакэз рхэааит! Убри акэын уажэы ихагыз, ханажэ, агэыргынхатцара, убырт апапцэа ржакыа рсо аамта анцэа итаргыл!..

— Бара, апап ихароузеи, хазгаб цъара шәкәыпцъарак хазлыртцозар хәа ауп, апап схәаргы, адикәан схәаргы, уахь сыздәықәу...

— Убырт апапи адикәани иузыкартцо акгы ыкам. Ама-ла хажәымтгьеха ауахәама хтаургылоит, ауаа ххыччо.

— Сызгаб атцара сызлытанда, фынтәгы агәыргын схастцарын. Бара ишыбхәо сыздырам, аха хазгаб атцара лыманы дкалар, хара хзы зака ихыз дуу бдыруама! Убри анафс ларгы дуафхап.

— Узгаб атцара лоур, ачкәынцәа асалам шәкәы рзылыфуа далагап, нас ахыз ду улыргап! — лхәан, лааигәара акьанцъазы атцкы ззахуаз Камачыч лхы днықәсит, дазаа-самыркәылшәа.

— Уаха ишәхәара аншәмоу, сара асамыркәыл сылшә-хуеит, — лхәеит Камачыч, днагылан, нактәирахь ахәштаа-ра дныгәатәеит.

— Закәызеи, дад, ибзахуа? Хара атыпцхара базахуеит, бара акьанцъа атцкы азыбзахуама? — ихәеит Алиас.

Нас дырфеггых айцәажәара иналагахт, ахәычы дшыр-натша, агәыргын шырхартцара атәы. Алиас имузошәа анылба, Есмагы дазыразхеит, еихарак хазгаб акы илы-хәартахоит хәа.

Абри ашьтахь пытк анаабжыс, аписар Леуан адырра иртеит абри еипшгы, абри еипшгы азы уахтахуп хәа. Иаргы мап имхәеит. Алиас иуара тцкытцкьеишьозма, деигәыргыаны дазыразхеит.

Уажәшьта русқәа дырәеит, апап иниацәажәан, афхәара икартцаз ауха аписар дрыманы инеин, мазалашәа апап агәыргын рхаитцеит, нас уахынтә инагьежын, Алиас ифны иааин, агәылацәа ааизырган, ахәычы дырнатит.

Ауха шаанза ачара инахатәан: ихәмарт, иччеит рызха-ра. Камачыч хәычы афынтәраан данырныхәоз, лыфхәы аныржәуаз, лыхыз змааназ, иатцанакуаз, даниз ахәсақәа,

ахацәа ухәа ирхәақәаз ргәаладыршәеит: ахатцамус аҕы ахацәадышреиғьхаша, хьымзгькшылымгаша, апцхәысмус азгьы ахәса дреиғьны дшыҕкалаша атәы, настгьы атцара бзиа лоуны, анхацәа ирзеиғьу аус ныҕкәылго дшыҕкалаша, агәабзиара шлоуша атәы зегьы рхәақәеит.

Апап дахьтәаз, апапи адини рызгьы усуф гәгәаны дҕа-ларазы хәагьы, нацитцеит.

— Уи шца, апапи адин уси зыркәадашазы дусуф гәгәа-ны дҕалааит, ухәама? — ихәеит Леуан.

— Хәаи, уара Леуан маза ухәа, аргама ухәа, абри апсатәа ус иацырхагоу акәымзар, даеакы ухәом. Амала ирхәом уара асоциалистцәа рҕы мазала аус уеит хәа ирхәо, — ихәеит апап дгәааны, дагьыфәагылт, амцеипш деибакүа.

— Ааи, уара уакәын ари сазымхәацыз, уаргьы уаха абра уаацәыртцит. Уажәы аакьыскьа ахылапшфы дсацәажәон абри атцыхәала, уара уакәхап убри иҕы ибыжәыз!

— Дбыжәит, захьзузеи, сара ишпкәу сышбыжәуаз! Ишпкәу ушсацәхауа? — ихәан, апап аишәа даахьтцит.

Алиасднеин, апапдихәо-дичоаарлахәааишәаднахаир-тәеит. Ашьтахь Леуан иахь днагьежьын, акы еипшымкәа сухәоит, уаха сыфны, счара хәычаҕы, апап уимацәха-разы, шәгәы нибамырхаразы хәа, нас егьырт ачара иа-хатәақәазгьы зегьы нарыбжьалан, иаиндыршәашәа рун, дасу ртыпцәа рҕы иеитанадыртәеит. Нас ачара еита-дырәеит...

Убас шаанза ачара иахатәан, ианша, дасу рыфнқәа рахь ицеит, апшәма дныхәа-ныпцхьаны.

Асасцәа нықәтцны рыфнқәа рахь ианца, Алиас даа-цәажәан:

— Цоуп, ахарць хауит, ацьабаа аабеит гәампца-цәым-гха ахәычы дахнатит, такрак еипш иахапцхьазоз агәыр-гьынхатцарагьы аагәагьит. Аха шьта агәра ганы сыҕоуп, хәагоу инасып цәгьахеит, мамзар хазҕаб ашкол даанәхап хәа, атцара лоуп, дуафхап хәа, — ихәеит.

— Иаамушаз, иахамгәагышаз анаагәагы, уажәшьта усгы ма хазгаб атцараҕы даанахәанда, — лхәеит Есмагы.

— Уажәшьта атцараҕы даанахәарым хәа сшәом. Аха, ак басхәоит бара, тьцх азгаб ашкол аҕы данназга, убри ашкол еиҕабы, апхәыс еиқәыззашәа иҕаз, узгаб афра-апхәара хәа акыр лдырзома хәа дсазтцааит. Ибдыруазеи сынтәа данназгалак убри ҕарпас исылтар.

— Нас угәы иҕоузеи убри азы?

— Сгәы иҕоузеи, бымбои, уажәы усшәа исхәоит, наҕ-наҕ иаҕа хазхәыцып! Абри хәхәыпҕа ҕыц Леуан тәым қытантәиуп. Абраҕа иан дыҕам, иаб дыҕам зхәаз иеицш, астаршын ионы дыҕоуп. Абрахь хәаипхәаны хәоныҕа даагар, иара изынгы еиҕуп. Хазгабгы анбан хәычык лиртар, убригь акы илыхәарын, ашкол аталаразы вба лыртарымызт.

— Уара уцхызгы улабҕабагы убри азгаб ашкол лта-тцара акәымзар, уаҕа даеакахы ухы ыҕам. Иҕахтцап убригь, иалшо аабап, иара хәхәыпҕагы ииҕәо, игәы зызцо еилаҕаап.

— Уи мап ихәап хәа, бара бымшәан, уимоу хәиуацәа-хаанзагы иара арахь исеихәахьан, хара ҕы дыҕазар шеиҕышьоз. Ибымдыруеи хәстаршын иуаҕышьа?!

— Уи иҕны асҕаамта дызлаанҕасызгы уамашәа избоит... Аха астәҕьа иаарласны акгы иоумхәан. Наҕ-наҕ иаргы игәы иаанаго убап, иуаҕап, харгы хазхәыцып, — лхәеит Есма, убри аҕгы иаанҕасит.

Абри ашьтахь, жәабаҕа мшы ааиасуаны, аизараҕы Алиаси Леуани еиқәшәеит. Даараза гәахәас иҕаитцеит Леуан Алиас иеихәаз. Дук мыртцыкәагы Леуан дааит дара рахь. Деитказырхоз, «ацҕы хтцәаны алыҕәра иқәлеит» — хәа, иеи икәадыри ракәын имаз, иеы днақәтәан, дааит. Убри аены инаркны Камачыҕ ашәҕәы даир-цхьо далагеит.

Абри деигәырғьон Алиас, адунеи амаа зкыз азә иеипш ихы ипхъазон, адгьыл шыататәыс иман, ажәџан — хылпасы, убриакара абри аус деигәырғьейт.

Камачыч ашколқәа рахь ацара аамтанза, фба-быжьба мза рыџнутцка апхъарей аџрей ибзианы илтцейт, даара згәеилыхра бзиаз азәы лакәын. Уажәшьта дейтазырхо хәа ус ыкам, ианаамтоу лнагароуп, избан ухәар, тыпцхгы хәычык абри аус иакәдыргәыцхъан...

XVI

ДЫРџЕГЬ АКӘАКА

Аамта ццакуейт мыцхәы аус зуа рызгы акгы зы-
муа рызгы. Зеггы рзы еипшны аамта ццакуа
ицоит, аха зеггы еипшны рхы ирзархәом.

Абри аамта даара лхы иалырхәейт Камачыч: аџра, апхъара, ахасабра ухәа даара ибзианы илтцейт, амала абызшәазы, аурыс бызшәазы, хәаратахым, кыр дейтахананы дыкан, избан ухәар, Леуан иахьтә иаалахауаз акәымзар уаха азә иахьтә илахауамызт, азәгы ихәомызт аџнатаҕы.

Уимоу ақытангы аурыс бызшәа зхәоз дыкамызт. Аха уеизгы уи аамта хәычы иалыршаны бзиа илхәон аурыс бызшәа, убриакара лгәеилыхра бзиан, баџчыда лылан азы.

Ианаамтаз Леуан Акәа апрогимназиахь ишьтит арзақал иагәылатцаны Камачыч лнатратә, лыкәратә «аметричаска».

Аамта ццакит, аамта ааит, иааит Акәака ацара аамта.

Камачыч шыжьжа дгылт. Уажәы тыпцх еипш акәымкәа сынтәа Леуангы дрыццоит, Акәагы ауа дрымоуп, ацхырааџ дрымоуп. Зныкыр даанахәарц дыказар,

сынтәа уеизгы-уеизгы ашкол даанахәароуп, убриакара цхыраацәа лымоуп, ларгы бзиа дазыкәтдоуп.

Какалк ркын, Алиасгы, Камачычгы, Леуангы неы-жәлеит.

Цәыкәза Акәа инеит. Ахәылпазы Махаз ихәычкәагы Камачычгы акино ахь ирган, асахьа бзиақәа ддырбеит.

Адырәаены шыжьнатца ицеит зегы Махазгы дры-маны апрогимназияхь. Уака ирулак аихабы дырбан, ар-заҳалгы налыртеит. Азғаб афра-апхьарагы хар лымам-кәа ишылдыруз нанцаны, азғабгы дылдырбеит.

— Уатәы хрыхәапшуеит арзаҳалқәа, аначальник округы абра дкалауеит, — лхәеит, — иаанахәои иаанамхәои уатәы абрака еилхаргоит. Нас уатәы, уатәашьтахь шәаадгылар, ишәахап атак, — лхәеит.

Убри рызмышакәа ицан, аначальникгы арзаҳал иртеит.

Ргәы ртынчны иаахт Махаз ионы. Ахәылпазы еитар-бахт акино, асахьа ҫыцқәа ддырбоит анырхәа, уака ир-баз асахьақәа даараза ргәы иахәеит.

Адырәаены шыжьза ицахт дырәегьых, ишцацыз еипш, апрогимназияхь. Хәлаанза ипшын уака, аха акгы рзеилымкааит, аокруг аначальник ианаамтаз дмааит.

Адырәаены еиҫацахт апрогимназияхь. Хәлаанза итәан уака, аха аусқәа ирыхәапшуеит, рхәан, дырәегьых акгы рзеилымкааит. Дара реипш ипшқәаз рацәан, еибаргәрым-шәрымуа зегы нықәтцны ицеит.

Апшьымш рзы шыбжьоншәа пхәыск даадәылтцын (Махаз излеихәаз ала, уака азғабцәа азырпхьо дреиуоуп), иаанахәази иаанамхәази рылалхәеит.

Абри аус иазыпшны икақәаз зегы рееизыркын, ил-зызырәуан.

— Абри азғаб аабеи бжаки шықәса зхытца, дрыд-рымкылеит лықәра маццәоуп азы. Арака апансион ак-

ны ихычзоу дрыдыркылом, лэылзеилахэом, лхы дза-хылацшуам, ус икоу рзы аззеицэа хамам. Убри илеицшуп абартгы, — лхэан, фык ракара ахычкэа лыпхэазеит. Камачыц лыжэла лхэан: — Ари азгаб лыкэра дахыцеит, жэеиза шыкэса лхытцит, лыкэра дууп, лтцара мачуп, — лхэеит.

— Икалазеи, тцыцх даазган, «аамта иахыцеит» рхэеит, сынтэа даазган, «лыкэра иахыцеит» рхэеит, «лыкэра дууп, лтцара мачуп» шэхэоит, лтцара мацымзар, шэара шэахь уи даазгазомызт...

— Ишьтырхыз аус шэыласхэарц снапы ианыртцеит, ус изыкалаз атэы сара егысыздыруам, — лхэеит ирылазхэоз апхэыс.

— Уи бзиоуп, аха иаанахэаз рыжэлакэа бымхэазеит, иаанамхэаз роуп зыжэла бхэа, — ихэеит Алиас.

— Иаанахэаз абарт роуп, — лхэан, быжьфык, аафык ракара рыжэлакэа лхэеит.

— Арт зыжэлакэа бхэаз зегыы тауади аамстеи афи-царцэеи рыхшара роуп. Ус анакэха, тауади аамстеи афи-царцэеи рыцхацэа роуп арака иаанахэо шэхэар, хара анхацэа амала ацабаа ххы иахарбозу, — ихэеит Алиас, аха иажэа захауадаз, уи апхэыс днагьежын, лышьтахька дцеит, Алиас имала иеизымшыуа уа даакэхеит. Ицкээзгыы ихыымзгыршьеит, аха иркызи!

— Ианбыкэушь абарт нхафы изхьамцшуа ххылацшцэеи хареи акы ханейкэнаго! — ихэеит Алиас, игэы цыжэжэо.

— Убри аамтагы убахра укоуп, — ихэеит Леуан.

— Уара, абри еицш ахэаракэа шэыркэатцишь, ауаа ирышьклацшуа икоуп, ирхэозеишь хэа. Егырт шыкэзаа-лакгы уара Леуан амалагы хэычык уцэа цэгьашэа укоуп, — ихэеит Махаз.

— Сцэа цэгьа егыи, арти хареи акы хаипырнагандаз, икалалакгы, — ихэан Леуан, иныкэтцны Махазраа рахь ицеит.

Адырсаены ианааша роныка ихынхэит, рхы-ргэы ацэмачны, урысыр, шыак рылымтцуа, иахьяаз азэы дрыз-цаар, иархэаша рзымдыруа, атцабырг рхэар, иацэып-хашыо.

Абрака Есма днацшын, Алиаси Леуани Камачыч дрыб-жыаргыланы ишаауаз анылба, даара иаалцэымыгхэит. Ианааеыжэтцкэа, днеин, лхэычы даагэыдылкылт:

— Нанхэит, зхэычы цъара дыканы аоны данааилак, лан лгэы иалсуа уафы ибахыоума, аха бара уака бры-дрымкылакэа бахьяаз, бан лыцсра ббанда, бго-бааго тыцхижытэи брымоуп, сынтэа ма брыдыркылоит хэа сыкан...

— Нан, бара бымшэан, сара аоны сшыкоу убра ид-дыртцо акара уеизгы истцоит — лхэеит Камачыч, лан лгэала хэычык иаалыркэадаразы.

— Уигы здыруеит, нан, аха... — лхэоны, Алиас даани-кылт.

— Зны аоны хнеип, хнатэап, хэычык хацсы хшыап, нас хцэажэалап, — ихэеит.

— Ааи, убригы тцабыргуп, аха сгэы ааибакшэа скалан, — лхэан, леаанылкылт.

Абрака, убарт шаауаз лдыруазшэа, иаха чыдала рхэы бзианы ирхианы илыман, абгьяахэа рфэы рнапы длрызэ-зэан, рхэы инахалыртэеит. Тынч крырфеит, абри еипш иахызар атынчра.

Алиас иеизнымкылт, абгьяахэа Акэа изгаб дышры-дрымкылаз атэы ахэара далагеит.

— Уеизгы вбас илыртазеи хазгаб? Тыцх «аамта иахы-цеит», — рхэеит, сынтэа икалазеи зырхэа?

— Сынтэа икалазеи, рхы згаша, икэызхыша калеит!

— Уеизгы?

— Уеизгы, бымбои, тыцх «аамта иахыцеит» рхэеит, сынтэа «лыкэра иахыцеит» рхэеит.

— Ааи, урт атартышагацәә «хыңарада» акгыы ззым-дыруа, изтцысуа иахзырцаша аамтәкы анцәә ҳазшаз иргәыдиджылааит! — лхәан, дшәиуа аоны дныонашылт.

— Сара суафызар, убарт ргәаг акнытә Камачыч хәычы дтцараданы дынсыжыуам! — ихәеит Леуан.

— Сара схәатәы хеимтцеит акәымзар, абриақара ауадаф далаломызт, аха уи уафы ихәатәы дазызырфоуам, «ашыа ицаша ада иалагылом» — хәә, цыбаас уи идзаарын, ихигаанза дзашытымтцит, — лхәеит Есма.

— Цәгыарас изузеи? Ауа бзиа дсырхаит, — ихәеит Алиас, Леуан иахь днахыацшыны.

— Уигы цыбыргуп, аха тцыцхижытәи уздынтцәалаз аус акгыы ахызузалмыршаз ауп сгәы иалоу. Арт ахылацшцәә ззыкоу тауади аамстеи рзоуп. Урт рзоуп аус зыруа. Урт ртцеицәә роуп атцара здыртцо. Урт уанрацлаб убас шухыуаз здыруан.

— Уи афы бара бтцыбыргуп, ибымаскуам.

— Ишцасымоукуеи, урт анхацәә ирыкәтәаны аус шыддыруша ахасабоуп ирымоу, царак рахтап, егыип хәә акәзам.

— Анхацәә ирыкәтәоит, анылхәә, уажәы иаасгәәлашәеит, Гәыц, Маршыан Дырмит иахтны аначальник Филипович Гәыцаа рыстаршын А. Бабыз диқәтәеит, рхәеит.

Леуан, уара умсааит, убри шықалаз шхаухәара, убри уакәшәеит, рхәоит! — Убри ажәабжы хналанагалар, издыруада ацшәмапхәыс хәычык лгәылхаштыр, ааигәәхәт Алиас.

— Ибзиоуп, нас, — ихәан, Леуан ацәәжәара дналагеит.

— Уажәа хыла ицыскоит, зынзатцәык уаанфәсишь! Бабацеи бара! Абрақа баазырфишь, ахылацшцәә анхацәә ирыкәтәоит, бхәон, итцыбыргытцәкыаны ус ишыкоу Леуан ихәоит. Баазырфишь! — ихәеит Алиас.

Есма дааин, рааигэара даагылт. Леуан, бтэа, ихэеит, аха дымтэеит, сгылазааит, лхэан, уака рааигэара даагылт.

Нас Леуан иажэа ааирёыцт.

— Уи ссиршэа икалеит. Гёыц аизара ду ыкан. Аначальник Филипович Очамчырантэи дааит убри аены, ианыхэла, Маршьан Дырмит иахтныка дигеит, истражқэа шицыз. Даара чара бзиа иуит Дырмит убри ауха. Ачара ишахатэаз, атх кырцеит. Азгабцэеи ачкэынцэеи зёырф дыркэашеит. Аначальник даараза афыжэны дыкан.

Изхэаз дсыздыруам, азэы астаршын Бабыз даара дкэашаф бзиоуп хэа аарылеитцеит. Ари Филипович илымха итасит, уажёйтцёкыа даажэгароуп, дшёыркэашароуп хэа, аешыра далагеит. Дырмитгыы укэашароуп хэа идицалт, нас даакэлан, акэашара далагеит. Зынзак дышьтхысааны акэашара дафын, аинкыацэагыы зынзак идырдыдзейт, ашэа зхэоз ракэзар идыркыкызейт... Афы иаганы игылаз аначальник, ихёыцх здырхуада, деилашэаны дшыпшуаз, Бабыз дкэашо, дшыацэхыртэуа, улацш ихыымзо дпыруама ухэаратэы, икалтқэа пырпыруа ихаракны, изара еиотцэашашэа ипаза, маркатылла иаахыстцэап, ухэаратэы, ихтарца ркыақыа ачыхэеи аёацэқэеи ааилалан, абартца змоу ахылпа кыақыақыа реипш ицацаза ихы иавапыруа, ишыапы иааихыишыуаз улацш ахыымзо зны дшыацэхыртэуа, зны дықэгёежыуа, зныхгыы дынкацашэа ныкатцо, ускан дпырны афада — ажэфан ахь — дцома ухэаратэы, дааивалт аначальник.

Ариеилашэаны игылаз аначальник, уаха изымычхазар акэхап дууаза аишэа дёықэцалт. Уахынтэи дууаза дыпан, ипырпыруа иааивалаз астаршын ихэда дныкётэеит, ишыапқэа ихэда ихшыы.

Ари уамашәа ирбеит уаҕа игылаз зеггы, игачамкны иаанхеит.

Аамта знын, адәахыы игъефны итцаауан, мыцхәы ихьтан. Дырмит иапсуа уацъаҕ ду амца агәгәахәа итан, уардын бжак калап ухәартә, амҕы тажын.

— Аа, абаапсы, наҕ ауацъаҕ дтажь! — азәы ибжыы аарылафит уа игылақәаз рахьтә.

Зыбжыы газ ибжыы атдыхәа ааптәаанза, иара Бабызггы, уи ихәыцны иман ухәартә, ашьабстеипш дынкапан, ауацъаҕ ду днадпалеит. Ашыжәхәа ихы нлаиркәын, ана-чальник днеихирыфрын, амцахь иҕынеихеит. Убри аамтазы ахьта иакны истражқәа руазәы амца иеҳәагылаз, уи уарггы дудыруеит, Енуқь хәа Агәылаа, ахьшь еипш днеимтцасны, амцакынза днамышьткәа днаихеит иара иахь... Дааикәирхеит.

— Уи азы астаршын изырузи ашьтахьы? — Алиас Леуан диазтцааит.

— Афы иаганы иказ аначальник икалаз хәа акгыы изеилымкааит, иара акгыы анizeiлымкаа, егыртггы егырымхәеит.

— Афырхатца иакәын уи астаршын. Азфыбжәаа рыстаршын Акәытцниа иаамышьтахь абри даара ахатцара бзиа иуит, — ихәеит Алиас.

— Абри аначальник иоума Азфыбжәаа рыстаршын исыз? — лхәан, дитцааит Есма.

— Мамоу, уи даеазәын, Чечелиов иакәын.

— Нас аначальникцәа зеггы аапкыма, анцәа ираапкааит! — лхәеит Есма.

— Урт рахьтә иаапкымыз хәа азәы дсымбеит. Цыцх апхын усдук атдыхәала абжыуаа реизара картцеит. Мықә аусхәартаҕы ажәлар еизаны аначальник изыцшын. Шыыбжхьшәтәит. Ускан начальникс иказ Коликов хәа изыцхьоз иакәын. Ус ишизыцшыз, азәы ибжыы геит,

аначальник даауеит хэа. Зеггы цагылақеит. Ианцшы, аначальник даауеит, итабыргытцэќканы. Даауеит, аха иеы дасны, дыфны даауеит, астражқэагы рацэазаны ицуп. — «Абри иахъа дзырқырсианзеи?» — рхэеит уа игылақээз атахмадцэа цьюуку. Даара тцарык иоуп хэагыазэыинацитцеит. Усшырхэоз, даарзааигэазахеит, аха иеы ахы ахъаанимкыло уамашэа ирбон. Заќа иеы ахы аанимкылары, еихагы дасны, имахмыз арбаны ажэлар реидгэыцларатцэќка далалт, истражқэагы рначальник ажэлар рыгэтафэы амфа илихыз еицырхэоуны инанылт.

Аначальник, дзынќбази инцази еиќараны, ажэлар рыгэта дналст, цытк днаскъаны деитаагыежыын, дырфеггых ажэлар рыжэпара иарбаны ифааихеит. Астражқэагы аахъафэын, рначальник иааишьталт.

— Ааи, шэанацбалбеит, афы даганы дыќоуп, ханир-тцэоит! — азэы дыфнытцэааит. Ус, аначальник иеы ахы даамыхазакэа деитаарылалахт. Цаса данрылалаз ажэлар ргэыреанзамызт, иеы ахы изнымкылакэа дрылалаз цыыршьеит, уажэы ус иќамлеит. Аихабацэа Осман, Кыгаэа, Хабыць, Гэацъа ухэа ажэлар инрылахэхеит: — Шэис, зан илеицшым! Деыжэхеаны наќ дќашэыжь! — хэа. Зааигэара днеиз иеы ахы иасуан, агэчама ухэа, иара иаахозгы рацэан. Ус, дрызеыжэымќыакэа ажэлар днарылсуа далагеит, избан ухэар, астражқэа ивагылт наќ-ааќ.

Лаба зкымыз ауаа агэыркыхэа рааигэара иќаз агэара инасын, ицыххаа инықэтца, атцэфанқэа фалхэаны астражқэеи иарей инарыжэлеит, нас астражқэа, аеыхацэа аеыфцкэын ивагыланы данырго еипш, инаивагылан, еиханы рышьтахыќа, Очамчыраќа идэықылт, ацэгъара шыќалоз анырдыр.

Ажэлар тдысын ишьталт. Аецэа, ашьаќацэа ухэа азэггы даанымхакэа, ус зеггы хаибартцысны Очамчыра

хнеит. Саргы убра срылан, хара хапхья иара днеихъан. Аказак сотниа итӕаз ухӕа, нас агафӕ хъчацӕа асолдаткӕа ухӕа агӕыркъхӕа реаахабжьарыжьын, хаикӕыркит...

— Нас абарт реипш икоу ахылапшцӕа рӕы акӕызма сызгаб атцара лоуп хӕа уахӕгӕыгуаз? — лхӕеит Есма, Алиас иахъ лхы нарханы.

— Уи сара исуалзааит, Камачыч дтцараданы дын-хозар, сара уафыс сшӕымпхъазан. Шӕара уи гӕырфас ишӕымкын, — ихӕан, Леуан дфӕгыланы аусхӕартахъ дцеит, кырцуеит уахъ сымцеижьтӕи хӕа.

XVII

КАМАЧЫЧ ЛГӔЫЛАЦӔА АХӔЫЧКӔА АКИНО ДЛЫРБОИТ

Камачыч ашкол даанамхӕакӕа лышьтахъка дан-хынхӕы, паса еипшымкӕа леадцаланы атцара далагеит.

Акӕа апрогимназиафӕы изтцакӕоз азгабцӕа драцлабуазшӕа, абри афӕы даара длыцхрауан Леуан.

Зны афӕра-апхъара лгӕы анарфӕыгъ, дыфӕны дцеит ахӕычкӕа ахыхӕмаруаз адӕахы.

Ахӕычкӕа Камачыч лнеира даараза еигӕыргъеит, избан ухӕар, Акӕа илбаз афӕнкӕа, аулицакӕа, цӕымзада-мцада изырлашоз ухӕа ртӕы, еихарак, акино афӕы асахъакӕа илбаз ртӕы ахырлхӕоз азы. Усгъы лара лахфӕыхк лакӕын, уи даннеилак, ахӕычкӕа рыхӕмарра иаха еигъхон, ргӕыргъара-рыччара иазхауан.

Ахӕычкӕа дышнеиз еипш асахъа илбакӕаз ртӕы хӕхӕа хӕа дыркит. Асахъакӕа ртызшӕа иаха ргӕы иахӕон.

— Ишәасхәахъеит, уаҫа ишпашәасхәои! — лхәан, дыш-хәыцуаз, агаҫа данынапш, апстхәақәа неилыс-өеилысуа илбеит, даараза данырзыпшы, акино аҫы илбаз асахьақәа иреипшнылшьалт.

— Шәнапшишь абнахь агаҫа, амшын инахыкшәа, хыхь, — лхәан, лнапы налырххан, апстхәақәа рахь ахәычқәа налырпшит.

Итҫабыргытдәкьаны, амшын инахыкны хкы-хкыла еипшымкәа, акы амра ахьалашуаз, икәымшәышәза иҫан, ҫыц иаагәылырхыз абамба бзиа еипш, снылатәандаз ухәаратәы ичаҫәаза икыдын, ҫыртысра амамкәа амра алашуа, даҫаких, иаҫа иазцәеикәараны уи инахыкшәа икыдын. Уи ашкәакәа еипштдәкьа итынчны, цьарак ишьақәгыланы иҫамызт. Цьара неиртәк аманы, сзына-зандаз хәа инеиуазшәа иццакуан.

Даҫа пстхәақәак иаҫа иаазцәышшәа, урт паса зызбахә схәоз апстхәақәеи дареи еибамдырзошәа, цьара зны еибабахьоушәагы рьыҫамтәакәа, инахарашәа ирывсны ицон, ихьампшзакәа.

Даҫа пстхәақәак, зыбгы капсаз атлеипш, еилыкь-кьаны, ихахаза, инеивыс-ааивысуа урт ирыван инахарашәа, зны-зынлагы урт злацо амҫахьала иаарпыло, абант иҫартцо, ргәы итоу, рьыззыркуа аабандаз, рхәошәа.

Убыртқәа зегы рытҫаҫа амтцәыжәоқәа амшын аҫынза иназо, атцармақьа апштәы ахартәаны, алахь тцаркәыҫы, аҫышьтакны лаҫәы икыдын, «шәара ишәтаху жәула, сара шәыспырхагамхан» ахәошәа.

Ажәакала, абри аамтәзы, — аамтәгы амра анын-тагьалоз акәын, — убри хазлацәажәо ажәфан аганахь апстхәақәа неилыс-ааилысуан, инеивыс-ааивысуан, аҫба дуқәа реипш, уаҫ игәы иахәареипш сахьақәак хьыҫатцозар хәа ргәы итәзшәа.

Абарт реипш аан Камачыч ахәычқәа налырпшын, ид-лырбеит. Ахәычқәагы ари уамашәа ибаны, рыла траа уахь апшра иалагеит.

— Шэыпшишь, апстхэа шкэакэа инахыкны апстхэа цэыш афы ауаф еитцхэа ду икэжью, ипынтца закароу жэбо? Иаргъа напала ишэакъ икуп, ишыжэбо еипш, игэиенны дышьтоуп, ага дызмоу азэы иакэхап, — лхэеит Камачыч.

Ахэычкэа напшын, итабыргытцэкъаны, азэ дуззак дышьтоуп дыцэоушэа.

— Упшишь, упшишь, ипынтца, ишэакъ, ижакъа закароу умбои? Аа, ипатца зака еилачу! — азгабцэеи ачкэынцэеи дааибадырбеит уи.

— Уи дуафзам, ддаууп, зака ддуу шэымбои? — ихэеит азэы, ажэакала, ахэычкэа зегъы агэра ргеит уака азэы дшышьтаз.

Убри ашьтахъ иналырпшын, идлырбеит, убри ауаф ишьтахышэа инахараны, еуафык ишэакъ ишьамхы икэкны, абри ауаф дузза дшыкоу дшааиуаз, лакгъы ицны..

— Аа, абни ала атдыхэа ыркэакъаны аеуаф ишишьтоу, — рхэан, дара-дарала еибадырбо иалагеит.

— Уажэы шэыпшла айгацэа еикэшэар, ирзеибауа аа-бап. Ицэоу дымфыхар, дишьыр калап, — ихэеит азэы.

Зегъы рзыпшуеит, ирзеибауа аабап хэа. Аеуаф кыр даназааигэаха, ицэаз дахыца рымбеит. Дыбналазар акэхап, рхэан, ахэычкэа ааибарччеит. Убри аамтазы аеуафгы дахыца рымбеит. Уи дишьталазар акэхап, рхэахт (ари кэзтца — апстхэакэа рсахэакэа рыпсахт).

Ашьтахъ, иналырпшын, идлырбеит: цэы дуззак атэы-оакэа ахаанха, ашьха икэгылоушэа, апстхэа икэгыланы дара рахъ ишыпшуаз.

Нас ахэычкэа дара рхалагъы ирбо иалагеит хкы-хкыла асахэакэа; здук афы пхэыс хыцэ дук дтагылоушэа рбан, уи зызлан лоуп, рхэеит; ацэкэа еикэпошэа, еуафык дыфэка-фэко днеиуашэа, оыцъа ауаа алаба дукэа кны еифагылоушэа, цюукы акамбашыкэа тэахэаны ирыла-цэагэошэа, еуафык атарчеи кны дыоуа дыфэка-фэко

днеиуашәа, аеңәа агәгәахәа уи ишьтоушәа... убас итцегьгы.

Убас ахәычкәа абарт асахьакәа ирыхәапшуан, амра аташәарахы инеиханы аңстхәакәа рымпытцазаанза.

— Абасшәоуп ишыкоу акино Акәа избаз. Аха уи иаха еигьуп, асахьакәа ааигәа иубоит, иңшзоуп, иудыруа уака исахьа убар, уи ала дудыруеит, — лхәеит Камачыч.

— Цасаза иаабаз ауафсахьа ду, ддаууп хәа ззыбхәоз, уи адау хыхь ажәфан ахь дназгазеи? — хәа илызцааит.

— Адауңәа абнафы, ашьхафы икоуп хәоуп ишырхәо, аха уи хара иаабаз ддаузам, амала адау хәа изышьтоу исахьа кыр иеиңшуп, — лхәеит Камачыч.

Итцегь иакәыызгы иакәымыызгы рзы азцааракәа анлырта, лара излалдыруази излалзымдыруази рыла ухәа амци атабырги неиңцо, зегьы ртак ралхәеит:

— Адауңәа рахәыс акамбашь дуқәа рзануп, урт рыла иңәагәоит, урт рыхш фатәыс-жәтәыс ирымоуп, ае дуқәа рзануп, урт ирыкәтәаны аңсхәрақәа рфы идырхәмаруеит. Егьырт, икоуп дырфегьых ауаа ссақәа, урт рахәыс ирзану аңьмеи ауасеи роуп, — урт ирытцаланы ирцәоит. Ҷыс ирымоу жьакәоуп. Урт акәадыр хәычкәа рыкәтцаны аңсхәрақәеи ачарақәеи рфы икәалаауа, инкәаратца-аакәаратцо ақәатцақәа ирытцоуп, атарчеи ныкәыргоит. Абнауафы хәа ззышәхәоз — уи абна дылоуп. Уафцас дыкоуп, аха дахьтәоу аласкәыгә еиңш азазқәа игәы иа-лыхәхәоит, ауафы дибар, дыкны дигоит. Зызлан — уи дыпхәысуп, ианаахәлалак нахыс азы еимгәыреәо дтоуп, леылкәабоит, ауафы дылбар, дихьынхәлоит — лхәеит, нас ажәабжькәа дынрыланалан, цытрак дцәажәон, ашьтахь дынхәапш-аахәапшын, — Еилашәшәит, шыта хәфнқәа рахь хцап, — анылхәа, хәычык атцәуара далагеит, сшәоит, сымала сызцом афныка хәа. Даеазәгы убас лхәеит, илхәакәаз цабыргу цышьа, ахәычкәа шәаны рыфнқәа рахь изымцо иалагеит.

Фыцьа-фыцьала инаскьалган, рыфонкэа рахь ицеит. Ашьтахь лара илхэаз ларггы дацэшэо далаган, лымацара дзымцеит лыфныка. Убри аамтазы Алиас азгаб афны данимба, дабацеи хэа ифеаихан, хэычык дахьааскьаз, гэыла згабки ларей шааиуаз ибеит.

Агэыла згаб лыфны даанижьын, изгаб афныка дигеит.

Ауха ахэычкэа рыфонкэа рфы итэаны Камачыч акино хэа идлырбази, нас ажэабжькэа иралхэази ртаацэа ианрархэа, зеггы ицьаршьеит.

Ари захаз атахмадцэа: «Убри ахэычы илылтцуа хамбакэа анцэа хаумшьын!» — рхэон.

Камачыч ауха дтэаны лаби лани иралхэеит ахэычкэа акино шьдлырбаз, нас ахэычкэа иралхэакэаз, уи иахкьаны ахэычкэа шшэаз, урт моу, ларггы дышшэаз...

— Ааи, дадхеит, бара зынза мзышэак бакэхеит, Хабахэ зны абра дтэаны ажэакэа ибеихэоз цэабыргыз цыбшьама? Уи адауггы димбацт, зызланггы, атцанггы убас, урт лакэуп, мцуп, — ихэеит Алиас.

— Хабахэ са сижьазар, сарггы ахэычкэа зжьеит, — лхэеит Камачыч.

XVIII

АЗЫ ИАШЬЫЗ ИЦСЫ²⁵ АЗЫ ИТҮРГОИТ

Цхынран.

Ашоура ауаа аргэакын, кэак анбахзоуришь хэа, лассы-лассы ажэофан иатцацшлон. Пстхэак аахымларишь, кэак хзамуришь хэа игэакуан.

²⁵ Ауафы азы дагар (ма абахэ, атцла далыфрны дтахар), дааганы афны даныржлак ашьтахь «ицсы» иашьталон, избанзар апсуаа рымцхатцарала, ацэеижь иацэыхкьаз ацсы гэакуеит, иапшаанза итынчхом хэа ирыцхьазон.

Ақытауаа ангәәкза, ацуныхәә қахцароуп хәә инеи-бырхәә-ааибырхәә иалагеит. Аха уаанза инамгакәә, зны иааимаџеиматцәән, ақәә кыдџырны аура иалагеит.

Уахыки-енаки ақәә аақәымтцзакәә ишауаз иауан. Азқәә хытцит. Шьта аеааннакыландаз, ихазхоуп, рхәә иалагеит, аха урт иразцаауадаз.

— Азқәәанхытц, шытаҳәаратахым, ақәәоураиақәымтцуеит, — рхәеит амшцәгъа атәы здыруаз атаҳмадцәә. Аха ақәә затцаиақәымтцрыз, иаҳагъы аеаргәгәеит, аеарыцәгъазеит, — цшыаха-цшыымш иаақәымтцзакәә аура иаефын.

— Азәы азы дашьызар акәәап, цъара дхықәнажьлаанза ари ақәә ақәымтцуам, — рхәә иалагахт урт атаҳмадцәә.

Афымш рзы аарлахәә ақәә аахкәеит.

Убри аены ахәылцазы ажәабжьны иаарылаџит ргәыла қытантәык, арцыс бзиақ, Халыл хәә азәы, азы дагеит хәә.

Адырџаены ажәлар еизаны ацшаара иналаган, цъара ақәараеы пашәк датцагәаны дшамаз рбан, датцхны дырган, дыржит. Убри ашьтахь азы иашьыз итаацәә, итаҳцәә, иуацәә, иқәлацәә адырра ироуз ала, џба-хпа қыта еизеит, насгъы абри еипшқәә рзы ишақәнагаз ала, еизаз зегъы матәә шкәәкәала еилаҳәән.

Азы дахьашьыз атыцан, нырцә-аарцә аххьа барфын бжьынданы, ажәлар рееиџшаны итәеит, рыбжаџык — нырцә, рыбжаџык — аарцә, ацхьарцеи ачамгәыри архәә, ашәә хәә, еинкьаны икәашо, ихәмаруа. Зегъ реихә абрака ихәатәу — азгабцәеи арцарцәеи ахьдыркәашоз, абрака Камачыгъы ддыркәашеит, аха ауаа лыргачамкит, митәшәә дкәәшеит, уи леипш уака азәы дышцазыкәашаз!

Азы иашьыз, илеи-ипси реипш иибоз арцыс Кәадац, акы зтарымтәацыз хата ғыцк иманы днеин, кыр азы дналалан, ахата аххьатәы шашәә иацреихәеит. Ахы аапыртланы, азы инзаасылома ухәартә иныкайтцеит. Нас

ахата ахы кны днагылан, азы иашьыз Халыл ихъз хэаны ибжбы наиргеит:

— Цьым, Халыл, уаины абра утал, сара усцэымшэан, иубац Кэадац соуп, уцэаужбы ахь узгоит, иумбои, уара узы закаф уаа еизаны итэоу, иумбои, урт зегъы уара иуеигэыргэоит!.. — Уааи, цьым, Халыл, усцэымшэан! Уцэаужбы ахь узгоит! — еитанихэа, ахата цсахэа зхы икыз хэычык иааимгэачшэа ибеит, ипсы абра италт, ихэан, афырхэа днамтцасын, ахы аафеиэхэеит ххьа шашэала. Нас азы дынтытцын, ажэлар днарылагылт.

Убри ашьтахь зегъы реааизыркын, еилагыланы ихэ-маруа, ашэа хэо, ахата зкыз рацхьа днаргыланы, апсы дахьжыз ахь идэықэлеит.

— Уаала, цьым, Халыл, утыц ахь! Уаала, цьым, уцэаужбы ахь, — ихэон ахата харакны изкыз Кэадац.

Ус азы иашьыз дахьжыз анышэынтрафэы инеит. Ахата зкыз Кэадац, анышэынтра цытк ааимирттын, ахата ахы аапиртын:

— Цьым, Халыл, утыц афэы уааит. Уцэаужбы афэы уаа-ит! — ихэан, ахата ахы наф хэычык инцэытцеиршышьын, иааимгэеиргэгэеит, «ацсы» итаз уахь ицэытцаларазы, ацэажбы ахь инеиразы. — Уцэеижь афэы уааит, цьым, Халыл, — ихэан, анышэ ааимеипсеит Кэадац.

Абри аизарафэы Камачыч Леуан уажэы аакьыскьа хэду-ла иааихэаз иеы дақэыртэаны дааигеит, седла цшзак нақэтцаны.

Абри аены Камачыч пхэызба матэала деилахэан. Тыпцха назак леипцш дықан. Лара бафчыда злаз азэ лакэын, аха лара дзықэтэаз аегъы даараза бафчыда злаз акы акэын, цагья-цагья инықэгыло акэын ишныкэоз, уахынахэапшуагъы, даараза фы цшзак акэын, аха абаф иалаз уафы цкъа издыруамызт, иара убас Камачычгъы дыгеказоуп, рхэон, аха цкъа дыздыруаз мацын.

Ажәлар зегы хынхәны рышьтахька идәықәлеит. Абрака ашьақацәагы рацәан. Аха аеҕәагы мацмызт. Харатә иааз, цьюкы неицәажәеит мазалашәа, Камачыҕ лыҕеказашьеи ләы дзықәтәоу иалоуи еилахқаап хәа.

Үа аеҕазацәа иҕаз азәы иеы адәы иаакәирхәмарит, нас — Бааи, ҕыхәтцәыла хнеисып! — ихәан, Камачыҕ дынлыдыххылт, аха Камачыҕ уи дук дазыразымхеит, убас уака ахәсақәа игылақәазгы.

— Иууазеи, нанхеит, азҕаб лоума ҕыхәтцәыла узысуа? Дкахар, абафцәа лылалоит, — рхәеит.

— Ааи, шәара дшәыздыруам, уи икахауа лакәзам, — ихәеит аеуаф, насгы деиҕаналыдыххылт.

— Ускәатц, сара аеҕыхәтцәахы исызнацом, — лхәеит дырәегых.

Үа игылақәаз ахацәагы азҕаб дыззымдыруаз:

— Иҕоуцозеи, уара, азҕабцәа роума узеисо, унеины уфызцәа уреисаруеи ҕыхәтцәыла! — рхәеит.

Арцарцәа даеазә дынлыдыххылеит:

— Изыкалозар, барей сарей хнейдыслап, хәеқәа неиқәхарцап, — ихәеит, аха Камачыҕ иаулухуаз.

Ианырмуза, Леуан дахьгылаз азҕаб инализҕеит:

— Ианырмуза, бәы иалшо беишь!

Камачыҕ ләы ахы даахан, лышьхәа нарбаны ажәлар днарылкәеит, нас аҕәра иаеҕакшаны, лкамчы аналырба, аеы аапкзеит, иазылуз хымзгнашьазшәа аеыөеыөхәа фынтә-хынтәка инықәлырцалан, адгыл нарцәағәаны, ачкәын даайдххылан, аҕәақ-сақхәа иааисит.

Аеқәа рышьтахьтәи ршьапқәа инрықәгыланы икьа-кьаза иоагылан, рышцқәа ааинкәеит, акыҕы-сҕыхәа ха-пыцлагы еицхашәа руит, аха абҕьаахәа рыхқәа неивкьан, ачкәын иеы нышьхынгәыгәлан, днахкьарц еҕьааигым-кәа, «Җай-хай!» рхәан, уа игылақәаз ашьақацәа ааиасын, даанкыланы иеы днақәдыртәеит.

Дырөгегых еитаадырғеыцын, еитааидыххылеит, рге-
қәа рышьтахьтәи ршьапқәа инарықәгыланы, икьякыза
игыланы, ақәақ-чаққәа шпыла иааисит. Аеқәа рхапыцқәа
аахырцааңаны, ақығы-сөғыхәа инеицқан, азғаб лөы
гәгәала иакыаз ашьапы ачкәын иөы инақәшәан, нақ иөы
днахкыаны дынкахаит. Лара апкақыхәа лөы днасын, ажә-
лар днарылкыеит, игылаз ажәлар зегы, «Ураа!» — рхәан,
инеибаркааит.

— Быпсынтры бзиахааит, дад, бара азғаб! — хәагы
нацыртөит уақа игылаз ахәсақәа.

— Убас, нан, убас! Хара ахәсақәа ахмызг хабмырган!
— лыбжыы налыргеит уа игылаз пхәыск.

— Дад, Леуан, ари узғаб даара ахыз бзиа улыргеит,
арпарцәа өыжәккыаны икалыжыуа, — рхәөит уа игы-
лақәаз.

— Абри еицш ахыз ахьслыргаз азы абарт зегы ижә-
дырузааит, убри аөы дзыкәтөоу иахьарнахыс лара ил-
хатәны илыстөит, — ихәөит Леуангы.

— Итабуп хәа уаххәөит хара абри захаз зегы, — рхәөит
уа игылаз ажәлар, — лара азғаб ссирк лоуп, аха уаргы
даараза арцыс бзиара ныкәугөит! — ихәөит.

Дыззымдыруз лызтцауан абри леицш азғаб дабатөиу
хәа, леилахәашья, лыкеказашья ухәа зегы рөынтә.

Абри азғаб илуз, абри лзы ирхәөоз, дышдырөхәөоз зе-
гы абри аизараөы иказ Алиас ибон, иахауан, аха ихы
цөырымгазакәа уақа дрылан, дыздырқәөоз зылацш
даатцашәөоз зегы изғаб дидырныхәалон.

Убас абри аөны, абри аизара ду аөы Камачыц лы-
кәашареи, лөырхәмарреи, лыцшреи, лсахьөи рыла ухәа
даара ахыз ду лгөит. Икәтцны ицоз ажәлар убри лтызшәа
акөымзар, даөа хәатөык рымазамызт.

Уатцэы нанхэан уахеидш, ахэылпазы агэылачкэын Дата дааин Алиасраа рфэы, ажэеи ажэеи шейхыр-хэаауаз, уаха абра агэылаара икоу азгабцэеи ачкэынцэеи ухэа, зеггы шэара шэфы еизарц икоуп атцхпғеразы хэа леихэеит Камачыч.

Абри адхьашэа гэыла пхэызбакгы Камачыч илалхэа-хьан, уаха бара бфы хайзоит хэа.

Ачкэын данца, Камачыч лани лаби иралхэеит уаха атцхпғеразы агэыла чкэынцэа зегь хара хфы еизоит хэа.

— Ируазеи бара хгэылачкэынцэа уаха хара хфы? Закэ тцхпғероузеи? Анцэа имч ала хара зеггы хайбга-хазофыда хакгоуп, чымазао дхамам, — рхэеит лаби лани.

— Ачымазао цацшьаразы акэым уаха шэара шэахь хэауеит ззырхэа. Уатцэы нанхэоуп, уаха ауаа ыцэом, барбанцэыа картцит, «афстацэа рбылуеит», ишэхаштма, тцыцх Қаблхьэара рфэы убас еизаны атцх пырымеи. Саргыы сцит, схэеит, аха сышэмышьтит, атцх пыбеыр, ацэа быгхар, бычмазаохоит, шэхэан.

— Ы-ы, иаадыруеит, иаадыруеит. Ажэытэ уи зеггы икартдон ус, аха уажэы хазкэылаз иказтцой иказымтцой еикароуп. Хара хэонатафы бара банхэычыз барбанцэыа кахтцеит, қэны хэтэык амца ацратцаны бнахаага-аахаагон, уи, абар итдышт 10–12-қа шыққаса уи кахамтцеижьтеи, — рхэеит, — аха уеизгы ачкэынцэа хнеуеит анырхэа, афыстаас ижэбылуа сыздыруам, аха иааит. Шэыхэмар, шэычча. Акэац хамоуп, афы хамоуп, кэйтқэак шэшыы, уаха акгы хтахым. Ишэырша, уатцэы усты ныхэоуп, — рхэеит Алиаси Есмеи.

— Ас нанхэа ауаха атцх ахьпыреуа чара руама? — хэа дрызтааит Камачыч.

— Ари ачара ахьззам, аха уаххьа бзиақ кашәтқар, харгьы хаашәыдыбзиалахап, — ихәеит Алиас.

Ус дук мыртдыкәа иааилашәшәит, ачкәынцәа, азғабцәа аизара иалагеит. Барбанцьяи қахтцап, рхәан, ақәны хәтцәы еизганы амца ацратцаны ахыцара иафын. Пытк анаабжьыс ачкәынцәеи азғабцәеи рхыцхьазара иазхаит. Уи схәеит хәа, ачкәынцәа иреихабацәазгьы пытфок калеит: аписар Леуангьы (рыхәпқа) абра дақәшәеит. Ачкәынцәа, азғабцәа рыбжьаргьыланы амцабз ду ф-аршьынак ркынза иназоз иахыцон амцабз иалкьаны. Ус ақәны хәтцәы зегьы анырблы, азынра иацәынхаз адхәнымфәкәа Алиас ананыра изықәыз лбаарган, ақәныхәтцәы ацынхәрас амца ацратцаны иахыцон. Уи ргәы анакәфьығ ахыцара иакәытцын, алабақәа кны, амца иакәшаны инагылан, иасуа арцәара иалагеит, афстаа Цьангьари дхаблит, дахчычит хәа. Ашьтахь, атцәа ду, амзырха агәта итагылаз, амцан инатәан, ашәахәара-акәашара иалагеит. Ус ихәмаруан акраамта. Нас ацшәма днарыцхьаны, мап-чап, рхәеит, аха имукәа зегь наиртәан, акрырфәеитцеит. Абракагьы акраамта ашәа рхәон, икәашон.

Ашьтахь «мацәаз еимда» иналаган, убригь акраамта иафын, ргәы ақәфьыгьяанза. Убас ихәмарт, иччит...

Нас ачкәынцәа азә «начальникс» доагылан, астражникцәа хәа фыцья ааиваргьыланы, тарцманс хәа чкәына хырцәажәак иара иеипшыз иацхьа дааиргьылан, «урыс бызшәала» «ажәлар» драцәажәо далагеит, уака еизаз зегьы ишыччоз ркьатеиах питцәеит, ифашәалак ихәон азы. Уи бызшәа хәа издырзомызт. Цьоукгьы ирашшунан, цьюуку аус рыкәитцон, цьюукых (чкәынцәак), атакра рыкәшәазшәа, «истражникцәа» рыла «анабахта» (ачыстра) ифнеикуан, цьюукых — ишьапы кьдкьаны нақ идәылицон. Афны итәақәаз цьюуку ачыстра ифнеикыз рахь рыбжьы дыргон:

— Еи, ура, шәара шәначалники шәареи шәнеицәа-жәаны, гъангышрыла, уатцәы шыжьымтантәи ххәы шәымфааит...

Шьюукыхгы абарт ирхәаз атакс рыбжьы надыргеит:

— Шәара ишәхәо змаану ацшәма игәиҗантцароуп, уатцәы шыжьымтан какалда хашәмышытын хәа ауп, — рхәеит. Убригы кыр иахыччеит, ианаалоз самыркәыл ажәақәак наццаны.

Еихарак «аначальник» иаурыс бызшәеи, ус уи «итәрцъман» иеитагашьази ауаа итәаз ишыччоз индыртцәеит, аурыс бызшәа схәоит хәа, ифәшәалак ихәон: зны-зынлагы драцәхауан, азгабцәагы хәыда инымхеит, Леуанк — уи зынзак аччара изнымкылазт, ддәылтцын, абартцәфы дтәеит, ачабра иблақәа ирыдкыланы, илагырз рыцқьо.

Леуан дышдәылтцыз «аначальник» иангәеиҗа, «ас-тражникцәа» изынеишытит абрахь даажәг хәа, Леуан шәыскәатц, шәанацәалбеит, сыцсит сшыччоз, ихәеит, аха дрымгар рымуит.

Алиас днагылан, «атәрцъман» ила дихәеит, абахтә итакқәоу ауижьразы.

— Изхәо дызустада хәа дузцаауеит, — хәа еихәеит атәрцъман.

— Изхәо ацшәма иоуп хәа сызиахә «аначальник», уххь згеит «атәрцъман», — ихәеит Алиас.

Ацшәма иажәа «атәрцъман» «аначальник» илымхә, ақынза инеигеит: «Аначальник» ацәхарагы налатцаны акаанмышкәа зегы анихәа (аха ари захауадаз, насгы зегы аччара иафын, ихәашьа уамашәа ибаны), «атәрцъман» даацәажәан, ацшәма захьзузеи хәа дуазцаауеит хәа еихәеит.

Алиас даацәажәан:

— Ацшәма захьзу абри афны зтәу соуп, шәанацәалбеит ацсшәагы шәхаштма? — ихәеит.

«Атәрцъмани» «аначальники» неицәажәахын:

— Аоны злоутәу ала ашәкәы умоума хәа дузцаауеит аначальник,— ихәеит «атарцьман».

Алиас дыцшаауа ицьыбаҕы газет цыпжәахак ибан, иаарееишәа инеииркиит. «Аначальник» алашараҕы цкба днахәапшын, итарцьман ажәақәак наиеихәеит.

— Даара документ бзианы иумоуп, хырхагас аллах иуитааит! — ихәеит «аначальник», — ихәан, «атарцьман» Алиас изхынирхәит.

— Уажәы «аначальник» дузцаауеит абашьпорт умоу-ма хәа, — ихәахт «атарцьман».

— Уафыцәгьак дхақәшәеит убауоу, — ихәан, Алиас ицьыба дтацшаауа далагеит, қбаадыжәк цъара избозар хәа. Убри аамтазы машәыршақә итатынкәалап ицьыба иаатихит.

— Исырбеишь! — ихәан ибызшәала, иааимпытдихит, нас «атарцьман» ила адырра иитеит:

— Умпшаан, амала абри даара башьпорт бзиоуп, — ихәан иааиртын, ацигар кәитқан, ататын ахара далагеит.

Нас «атарцьман» днагылан:

— Ашшцәа шәааи, шәусқәа иашәхәа, — ихәеит. Азәа-зәала инеины иашшуа иалагеит. Урт иреихәози русқәа шибози зегьы ркьатеи цнатәон, аха Леуанк уаха изымч-хауа далагеит.

Ашшцәа азәы «атарцьман» дизцааит:

— Абри аначальник пытк акара истар, изыкалару сус дацхраар?

«Атарцьман» даара дгәааит:

— Ишцоугәаҕы ахәынтқар дузза ичиновник аены шыбжьон, ауаа зегьы ишырбо-ишрахауа атартыша истоит хәа?..

— Мамоу, дад, ухаткы, «атарцьман», еынла акәымкәа хәылпазык уаф даныкам итыц аҕы снеины истар калару хәа суазцаауеит, — хәа еихәахт.

— Уи даеакуп, паразар, җынла иутаргыы җалоит, Днас-кьяцхьаны, наҗ инапы инанутоит, шытгазар, ма афы уалырла изноугарц утахызар — уи уахынла, итыц афы инаганы иутоит.

— Уаҗа иназгар, идикылару?

— Уи уазымтцаан, уажэы ибама атцартыша дкылар! «Аначальник» гэгэала ибжыы ааиргеит ашшцэа аашэышыт хэа. «Аусбара» деитаналагахт. Уажэшыттак «ажэлар» ирзымчхаит уаха аччара. Леуан иакэын — абар-тафгыы дзымаанфасызт, адэахыы ддэылтцит. Убрахытэ ибжыы ааиргеит:

— Анцэа шэишазар, днышэкыл уара убри ауаф, шыта иазхоуп аччара, хацсит, уаха халам! Нас «аначальник» аскам днықэгылан, агычра җамларазы ажэақэак «атарцъман» ила ихэан, днылбаацеит зегыы рчабрақэа, ркалтқэа ухэа рыла иадкыланы рылағырзқэа рбо ин-дэылтцит адэахыы.

— Акэа, Батым, Қәтешь ухэа ақалаққэа рфы атеатрқэа, ациркқэа збахьеит, аха абри еипш ассир зымбацт, исмахацт. Ацсуаагыы ирымазаап рхатэы театр, атеатрқэа избахыоу зегыы хараза иреигьуп уаха избаз, — ихэеит Леуан.

Ус, пытрак аҗатын инаха-аахо ицэажэо итэан, ашы-тахыы Алиас днарылагылан:

— Дадраа, уаха абра еизаз абзиаразы, агэыргъаразы хаибабааит зқышықэса! Ишыжэбо еипш, макъана атцх крыкоуп, арбагықэа макъана зныкоуп ианфьртхыоу, ацэа хамкразы сара ак шэабжыызгоит, шэақэшахатхозар, — ихэеит.

Зегыы неицфакны:

— Даара ибзиоуп, ихахэ, — рхэеит. Нас Алиас даа-цэажэан:

— Сара ишэабжыызго иусхьантоу акы акэзам: абрақа икоу зегыы икьяфу, уаф дзырччаша, ма дзырхэыцша, мам-

заргы уафы иңеишьаша ахцарра злоу акака, ажэабжь хшэырхэа, — ихэеит.

Абри зеггы ақшахатхеит, ргэы иахэеит. Мшэагэ дахьтэаз:

— Уаха Цхазоу Бирам абра дхамазар, шэкы рыхкы лакэ хаихэарын, — ихэеит.

— Алакэ халашэымгалан уаха, алакэ акэым, ажэабжькэа, — рхэеит зеггы.

— Алиас, уара ишхабжьоугаз еицш, акык-обак ракара ажэабжь хэхэ, нас харгы хналагап, — ихэеит.

Тамшыгэ дахьтэаз:

— Ала зшыыз атыша ихэеит хэа, абри еицш аус сара ианшэабжьызга, ахы сара исыкп, — ихэан, дналагеит Алиас. — Ажэытэ ах ихаан Маан Хасан хэа аамста дук дыкан. Зны убри Хасан имакашэа маза уск каитцарц иакэикызаап, ари ах итихит. Ах даамакарын ауаа ишрахауаз, — Убри Хасан сара дансеикан, сара сагьуафыхым, иара иматцуэа реицш, еабаамзар дзыкэтэо имамкэа, аламтц ихаабыцуа, абгы зыхныхэхэы алтэ фрахьтэыла икэицо, ажэацэа ихарфаны, икэымжэ кьае хэычы цкэа дыхнамфэ, ижэцэеимаакэа ишьацэхыцкэа ркылхэхэо, дэыжэтцны дназыдгыло нак инаскыо дкасымтцозар, — ихэеит.

Абри Хасан иахандаара дазхэыцит, нас дук мыртцзакэа еабаа пхтык ицшаан, кэадыражэк нақэыхэхэаны, икэымжэ кьае хэычык неишэитцан, жэацэа хылцак ааихатцаны, абгы ахныхэхэы фрахьтэык камч цынхэрас иаашьтихын, аламтцкэа ихаабыцуа, убри аеы дақэтэаны ах иашта дынталт.

Ах исоф дыкэгыланы дизицшуеит дабатэи гмыгу сашта италаз хэа. Егырт ауаа дукэаггы, убрака ах ивагылақазггы, ччаак даауеит хэа изыцшуан.

Аехарцартағы иеы нэахэаны (уаф днеицыланы дынэыжэихуазу!) асоф даахэназар, абар Маан Хасан ду.

Ах абгъаахэа идырт абри змааназ.

— Ааит, ура аллах дукәшәиааит, уафыстааны узшаз унеимыгзароуп! — ихәан, наӀ аоныка уфнал хәа дитцаӀкеит, — Уажәытцәкыа деилашәхә! — ихәан, деилархәеит.

— Аеы цхты акәадыражә шақәу наӀ агәашә итцаны шәатцаӀкыа! — ихәан, наӀ икарцеит, иара Хасан данцоз, да-еа ыык, кәадыр бзиақ нақәтцаны дақәыртәаны дишьтит, — ихәан, Алиас иажәа даалгеит.

— Уафы гызмалк иакәзаарын, убо, Хасан захъыыз. Абас дақәсыршәоит хәа ах ианихәа, заа иара ихы ақәиршәеит, — рхәеит.

— Убри Хасан итәы саналага, убри игызмалратәы да-еакгыы шәасхәап, — ихәан, деитаналагеит ажәабжъ ыццк Алиас. — Ах ицӀа дыцсны дыгґан. Ажәлар тцәа змамыз еизаны иӀан. Зегыы чгон, ицӀабон, цӀоукы ргәы былны, цӀоукы игәы иахәап хәа, цӀоукых ах ицӀәшәаны. Маан Хасангыы абра дыӀан. Абарт ауаа ируаз аниба, сычго, аӀкәыд ыфо абра сызтәом, ихәан, агәылара дцеит. Сгәы бзиам, ихәан, иеыргызмалны дышьталт. Ацшәмацәа ирура рзымдыруа ихагылан ачгъахыа идыргалар, дгәаар хәа ишәеит, ахаатәы идыргалар — ах ицӀа шәгәылара дыгґаны ахаатәы атызшәа шцажәгәагъзеи хәа, ихиртцәар хәа ишәон.

Ацшәмацәа шихагылаз ибон, аха иара имбошәа иеы-каццаны дырзыцшуан, нас ихы дөахан, даарылацшит. «Абни закәызеи ижәуа?» — ихәан, дрызтцааит. «Ӏәыдуп», — рхәеит. «Егыи — закәызеи ақәаб ала икнахау?» — деитарызтцааит. «Уи хшуп, абри уажәы иршны амца иахаа-геит», — рхәеит. Нас дхәыц-хәыцуа, акыгґәраґы цыам дук илацш нақәшәан, «Убри ацӀам ала исышәт арахь абри ахш», — ихәан, ахш ижәразы иеааирхиеит.

АцӀам ду азна неидыркиит. Дахәо-дахәо мацара зегыы ижәзеит, ацӀам аатаирцәеит. «Ахых, шыта сыцсыргыы

сыпсааит!» — ихэан, атзахы ифы нарханы дыцэт, — ихэеит Алиас.

— Дызгара ижэааит, дыпсуоу, иееигратцаны дыцэеитеи, — рхэеит итээз зеггы неибарччан.

— Уажэшъта, Леуан, ихаухэароуп уара узыкэшэахыоу, ицьюушьяхыоу ажэабжък, — рхэан, инейдгылт.

— Уаха абра ацьашьатэы ишшэырбаз атцкыс еигъу ишэасхэозеи, — ихэан, даасамыркъэылт Леуан, нас, ирмузошэа аниба, дналагеит ажэабжък ахэара:

— Шыкэсык Харчлаа рус атцыхэала Көтешь окружной суд²⁶ ашахатцэа ирыпцханы ианыргоз, сарггы сыргеит. Хначальникгы ипцхын дыргеит, Хэартцкиа Беслангы дықан. Убарт ашахатцэа дрылан Батаггы. Асуд афы ашахатцэа ирызтааит. Аус здыз далдыргеит. Аха уи азауазеи, уи акэым аус злоу.

Асуд афы аус ианалга, ауаха хазлаауаз хмоуэ, уақа хаанхеит. Ауаха зеггы ацирк ах хцеит, избан ухэар, ацирк рымбацыт хара ихацыз азэггы, Беслани сареи хада. Ацирк афы азэы зынзак дхаракцаны аихатэы шашэа дыкэныкэо дышнеиуаз, Бата илапш найкэшэеит. Бата зеггы дшыжэдыруеипш, уафы тарны, уафы еилыханы дықан. «Ааи, шэанацьалбеит, абри далкыаны дкахауеит!» — ихэан, ихтырца ихтэа, днатцкын, днейны дынитцагьежыт, абраагы дакэытцуам уи ахэхэара «Шэанацьалбеит, шэуаами, дкахауеит!» — хэа. Убыскан абрака, ацирк афы, агубернаторгы дыказаарын. Азэы акэыкэыхэа дыхэхэо даниба, уи ихыыз иалидырауаз, «Ааит, рыцха, азэы иимбацыз акы аниба, ихы еилагазаап», — ихэан, абри уажэытцэкьа ахагацэа ртыц ах дыжэга хэа реихэеит. Аполицияцэа наисын, деимырхха дыркын дырго даналага, зынзак ахэхэара далагеит «Беслан» хэа. Беслангы днаихъзеит, аха агубернатор апри-

²⁶ Көтешьтэи аокруг азбарта — ускантэи аамтазы Амраташэаратэи Қырттэыла зеггы акны иреихаз збартан.

каз кайтахан. Беслан дызустадаз урт рзы. Акэыкэыкэа дшыкэаоз, ахагаца рыкнахы дыргеит.

Уака ампахышкэа ыртэины ихы иакэдыршо ианалага, ихэкэара кэкэара наццаны дрызнымкылеит. «Ааи, рыцха, зынзак ихы еилагазаап!» — рхэан, исуа, дкыдкэо дрыман ауа шаанза. Адыркэены ианааша, Беслан агубернатор агэра ииргеит дышхагам, ихы шеилагам, иахеижьтеи ихы еиламгазар кэа. Агубернатор изинала хцан, Бата ахагаца рыкны ддэылганы дхаманы хааит. Дакэа цытрак хамнеир, дхагахар каларын, — ихэеит Леуан, иажэагы даалгеит.

— Ааи, «амашэыр ахампал иалоуп» — кэа, ирхэо мыцзам, ииашаны итцабыргуп. Егызлазамыз аказы уи ауак ихы еиламгахызи, — ихэеит, даахэыц-хэыцын, Алиас.

— Уажэы, Луман, ихаухэанда ажэабжкк, ашарагы ааигэоит,— рхэеит итэакэаз.

— Ишэаскэареипш акгы сыздырам, аха... — ихэан, дналагеит: — Абри амкэа ду, Егри Кэыдри рыбжэара аподриадчик²⁷ ацым Иахиа Абасогли икатцаны даналга, аначальник округа Браккер идикыларц ауаа рацэа ицны амкэа данын, игэеитон акатцашыа — ибзиоу, ицэгьюу кэа. Азкэа, акэаракэа ухэа убыртгы ашэкэы ианитцон рыхыызкэа.

Азэыбжыа данааза, кэарак иахызузеи кэа аначальник округа тарцманс уи акэны ицыз Кэыцмахан дыниазцааит. «Абри Цэамгэаргэал ахызуп, — ихэеит. — «Ишца, ишца?» — ихэан, деитазтцааит. Дыроеггых атакс «Цэамгэаргэал ахызуп», — ихэахт Кэыцмахан. — «Ихэеишь дыроеггых умыццакыкэа», — ихэеит аначальник». Кэыцмахан ишикэац еитеихэахт Цэамгэаргэал кэа. Аначальник ибз икэы иаатеирбылгын, «Дза-кэаркэар-

²⁷ Аподриадчик — аподриадкатцэы — акэынткэарра ма ауаа беиакэа ус дук кэртэарц ртаххар (амкэакатцэараны аргыларэ ухэа убас егыртгы), знапы ианыртэоз ауакэы ихызын.

«ар!» — ихэеит. Зеггы акыркырхэа инеибарччеит. — «Ускан уи збаз-изахаз моу, хара хэанхэахла изахазггы харччеит», — рхэан, инеибарччахт. Атарцъман акэара ахъз апсышэала ибзианы ихэеит. Аха аурыс бызшэала ашэкэантцарафэы ус ианааломызт. Нас уака ирыцыз Амтон ицхъан, изтцааит, уи «Джамгэаргэал ахъзуп» — анихэа, ашэкэы инанитцеит...

— Шьта, Капшь, ак хаухэароуп, — рхэеит ачкэынцэа.

— Сара акгы сыздырам, амала исыдшэымцалан! — ихэеит, аха изызырфэадаз.

— Сара избаз акэымкэа, исахахьоу шэасхэап, — ихэан, дналагеит ажэабжък.

— Апсны, абра абжьюаа рфэы, қытақэак ркны ағычра анырацэаха, азэи-азэи рыгэра еибамго ианалага, сыжэ ззаз уара уоуп, сыцэ ззаз уара уоуп хэа. Рыхэдацэа анеибак, ажыирақэа рфэы еибарқэуа иалагеит. Аха амцныха рфо иалагеит. Нас, издыруада, аныха иаха иацэшэар, рхэан, Одышьтэи ныхак иаапхьеит, ара убри аамтазы дааит ныхацаафык, ныха кьакьадук ихэда иахшьны. Сара ишысымза, уара ишумза хэа зхэаз иеипш, еибарқэуа иалагеит. Аныхацааф агэра диргон иныха амч ду амоушэа. Зны ауаа жэпаф ицны қытак акнытэ даеа қытак ахъ дышцоз, амфан бнак афэы хараза азэы апкафхэа иеы амгэацэа акамчы нытцеитцан иеы ныкэырцала-аакэырпало даауан, аныхацааф ихэда иахшьыз аныха кьакьа ду аакыцьқыцьын, «Нак стцэахы, укэа статца, иааиуа уафыцэгьак иоуп, сицэшэоит», — ахэеит. Аныхацааф днахэыц-аахэыцын, гьангьашрыла ацара еизигозггы ихаштын, инамыс ишианахэаз еипш, дынфэыжэпан, иныха кьакьа ду фыцха ахэынтцэа инылаижьын, «Уара ауаа цэгьакэа урыцэшэозар, ауаа рыцхақэа, акэадақэа роума уара иуршэо, узиааиуа!» — ихэан, днақэпалан, ахэынтцэа инылейкэахаит, ишьтахь инеиуаз аецэаггы нақэпалан, ипыххаа ахэынтцэа иныларкэахаит...

— Иара убыстцәкья ақәнагон! — җааитит изырҗуаз руазәы.

— Шьта, Шьмаф, ажәабжьк хаухәароуп, уара анкья акануеирагы²⁸ уалан, акануеицәа ражәабжьк умдыруа укам, — рхәан, дыхтаркит.

— Шьта ишоит, шәыскәатц, шәызхара шәыгчеит, уаха-зы уи шәызхоуп, даеазны еитахарҗыцып, ишәтахызар, — ихәеит, аха ирымуст, ацәажәара дналагеит: — Атырцьман Шьмаф — зегы дьжәдыруеит — убри хара дхаман уриадникыс. Зны абазар ахь дцан, цшьбака-хәбака кәтагь ихәҗаит. Ицъыба иҗеитцар — уака иҗеып хәа дшәеит, иа-хыгара изымдрит. Нас дхәыцын, ихылцарч ду интатцаны ихеитцеит. Ус, иеыриашаны тынч, дшәа-дырхауадшааиуаз игәиеанзамкәа җындук дахьяаватцәиуаз, аокруг аначальник дааицылт. Абрака хәыцрас иатахыз, абҗаахәа ихылца ааихицааит, акәтагькәагы аттахәа цака инкапсеит...

Ари заҳаз, ажәа аалгаха имтакәа, акырқырхәа зегы ааибарччеит.

— Уажәшьта даеак хәхә. Аначальник абри еипш аниба, игәы иаанашаз аадыруеит, — рхәеит.

— Даеакгы сымхәар уеизгы ижәуам, — ихәан, даеа жәабжькгы ахәара дналагеит: — Зны Салуман Очамчыра баандаҗык диртеит Акәака дга хәа. Абаандаҗы ус цәгья имазамызт, ибналозгы иакәзамызт, аха Салуман уи абаандаҗы ижәҗа неидырххала иңҗеихәан, иара дынҗежәлан, ашаха нароуны икны, дыниаҗицеит.

Салуман усқан дкануеин. — «Ааи, уанацъалбеит, Салуман, сьжәҗа еидыхаланы иакит, сашьзеит зынзак!» — ихәеит, аха дхьацшынггы дихәамцшит. Дхьцхьпуа агаҗа дықәцаланы дшааицоз, абаандаҗы ихы лаиркәит иеи-маа ирҗеиуашәа, иҗнапык рыла ацслымз Салуман ибла инхицсалт. Изыззозеи, уи абри Жьац амзышәа иакәын.

²⁸ Акануеи (аурыс ажәа «конвой» акнытә иаауеит) — арака ауаҗы данбаандаҗыртәлак, абахта дтаркаанза дымҗапызго, дзыхьчо иоуп изахьзу.

Салуман акәыкәыхәа дыхәхәан, аеы иеалырѳрны, иблақәа кны, амшын абжы ахыахауаз ах дыѳит. Уака иблақәа акраамта рызәзәара дафын, ашьтахь иблақәа аарла ианаахит, абаандаѳы дабаказ, дцахьан!..

— Мѳа бзиа дақәшәааит! — рхәеит, изахауаз ааибар-ччит.

— Ишеит, ишеит! — абжықәа аагеит.

— Ура! — рхәан, Шьмат днышьтырхын, хыхь-хыхьла днаганы амзырха агәтаны днадыргылт. Нас иааинкьаны пытрак икәашон. Ацарахы ианықәгыла, ацшәмацәа рыхәеит, ахьурзы кнаххәит, уажәытцәкьа краауеит, крыфаны шәцап хәа. Аха имцар рымуа ианалага, ацшәмацәа адәны астал надыргылан, ашә ххны ачанахқәа рыла инықәдыргылан, аѳы, ауатка рзаарган акака, ѳба-ѳба атцәыцаржәын, «Еааны иахьәеынгы абас хайбаргәырғо зегьы хайбабалааит, итабуп, ацшәма! Учеицдыка аллах иазирхалааит!» — рхәан, индәыкәлеит.

— Итабуп, дадраа, шәыпсынтцры бзиахааит, зыкьнашықәса аллах шәнеишьтлааит, иахеишьтеи хгәы кәшәтцеит, аллах шәгәы кәитцалааит! — хәа нареихәеит ацшәмагы.

XX

АЛИАС АИАШЬА ДИРХАИТ

Енак шыжыымтан, гәылапхәыск Алиасраа рфы дааин, Торкан иан Шьарифа гәгәала дычмазаѳуп хәа ралхәеит.

— Бцеишь, бара, Камачыч хәычы даашьтыхны уи ачымазаѳ лбара, сара сгәы бзиамшәа сыкоуп, сызцом, аѳны сыказааит, — ихәеит Алиас, ипцхәыс лахь ихы нарханы.

— Дычмазаф гэгэоуп, рхэеит, иумахаи, уара афны уш-
тэоу, ак лыхьыр цсроуми!

— Хаи, ус иаразнак иаалыркьаны дшыцсра дыкоума!

— Иудыруазеи, атакэажэ рыцха, дааихэласыр, убри
ауп лыцсрагы.

— Бара, иаххэеит хэа иаразнак адсрахьы лхы лырхеит,
дтакэажэуп хэа. Уи ус дхьыткэйтэуеижьтеи дыцсуазар,
шьта егыараан дыцсхьазаарын. Уи ус дыкоуижьтеи,
афарацэа шакаф цсхьада! «Арт шфэоу акэампа кашэоит»
— хэа ирхэо бмахази, закаф лафлхьада. Уи схэеит хэа,
«ескьынгы амкэыба азы аанагом», — рхэоит еипш, ус
дычмазаф гэгэатцэкьаны дыказар, иаарласны адырра
сышэт, саргы снейп. Ус анакэымха, сгэы бзиам, ацара
сацэаашэоит, афнгы уаф дыказамкэа ишпаанхажьри.
Насгы ачачанцэа²⁹ абра азпшахэафы итэоуп, уаф
хшыкам рбар, хақэырхышт.

— Ааи убригь табыргуп... Устцэка дымгэакуазар,
пытрак ханхар калап, — рхэан, Есмей Камачычи рфынар-
хеит. Агэашэ интытуаны, Рафида даарцылт. Иахьцоз,
изыццоз анлархэа, ларгы дрыццеит.

Уажэы абрака имацара даанхеит Алиас. Абар шықэсык
туеит Алиас иажэра, ичымазара, имчкэадара, иазэра
дазхэыцуеижьтеи. Иахья абарткэа ихы ритеит, дыкэиоуп
абартцафы, дхэыцуеит:

«Қыранцык даазгазар, уи шықэсык еиха дмаан-
фасыр калап. Аусутэқэа дрышьцылаанза дсасуп, дфьцуп
хэа имаршэа шыскуа, ифхэара цоит, нас даеазэы снаишь-
талахроуп... Абни, Леуан зызбахэ ихэало, азлагарахьча
аурыс Иван дсыдызгалар, иашьас дкасцар... Аурыс-
гы сара иашьас дызласыхэартузеи, аха «аешьадара-
зы амба шыака гэыдызкылаз» — хэа, хатыр иқэыстцар,
пату иқэыстцар, исымоу ахэычы даласырхэыр, нас уб-
ригь дуафыми, бзиа дшаабо идырыр, иаргы бзиа хаш-

²⁹ Ачачанцэа — арака иаанаго ауаа цэгьақэа акэхап.

пеимбари?.. Ҳаицхыраар, хныкәйбагап. Цоуп, бызшәала
ҳайкәшәом, аха Камачыч хәычы хар лымамкәа илхәоит,
саргы «шалтай-балтайк» еилсыргосыкоуп. Уи абызшәазы
егьоурым, абри аф зысыз ауафышыоуп, ауафышыа мыж-
да! Иуафышыа бзиахар, уаха акгы стахым. Уи схәеит хәа,
ҳара иахнымаалаз, уи уафы ифы дхәартам. Егьа уафышыа
баапсы имазаргы, ҳара иахнымаалаз, уи дзеицшрахаша
сыздырам, уи уафытәыфсак ифы ихәартоу азәы иакәым.
Уажәы, убри Иван иашьас хәа сааипхьар, исылшарызеи
убри истаразы, иуафышыа еилыскаанза? Сыфны-стәара
зхәаз иеицш, уи уажәы дысзақәыргәыгуам. Чнырс,
хьчас даазгозар, итәаша здыррын, уи мариан: лабакы-
ша ғаатцыск акара наистон³⁰, нас — сырахә рцакыра аб-
жа. Абри еипш аус иаха ихьантоуп. Уажәы зназы ифатәи
ишәтатәи рзы дмашшуа дкастцап. Нас сырахә рца-
кыра даласырхәып: х-камбашьхьаки фьжәхьаки сы-
моуп, иара данааиуа аамта инаркны убарт рцакыра
дрылахәны дкастцап. Дычмазафхар, сихылацшып. Сара
сыпсы танатцы убас хнейбагалап. Ацәағәага ацәуғә за-
мана сымоуп, ацәкамбашькәа уғәк сымоуп, аурдын,
ацәағәага ацәматәа, ацәеиха ухәа, насгы адгьыл зама-
на — аеафара дгьыл акәызар — сара исымоуп. Ҳаицынхап,
ҳаицаарыхып, ҳафатәи ҳашәтатәи рзы хмашшуа хкалап...
Сырахә рцакыра абжа аниста, фышықәса, хышықәса рыла
иаргы ихатәы рахә иоуп; урт итаххар итиип, чыдала ихы
иаирхәап; мап анакәха, изанызаап ихатәы рахә, ирахә
ирызхалап. Ҳаицырхылацшлап, ҳаихәап, еифу өеишьцәак
реипш. Ҳанхареи ҳантыреи раҳасаб аауп. Насгы Леуан
излеихәаз ала, уи атцара змоу уафуп, уи арзахал ииоуа
ахахә еионажәоит, рхәоит. Камачыч уи абызшәа бзианы
ифылтцаар калап, афреи ацхьареи усгы ибзианы илды-
руеит. Уи са сзы хәы змазам аоуп. Иаразнак ф-жыак зкыз

³⁰ Лабакыша ғаатцыск акара наистон... — ачныр данрыдыркыло
рапхьаза идыргалоз ацстәы «лабакыша» ахзын.

сиеипшап. Иара изынгы кыр иаңсоуп абри иабжыыз-го дазыразхар. Аңхэыс дааигар, атэарта-агыларта азы деитасырхарым. Абар шықэсык, шықэсыки бжаки ракара азлагара дытатэоуп, алымт дагаха: дызээам-дыхэхэам, ддагэахарц егыгым, алу ашытыбжь ихы тнаќан. Абри стэы итеижьтеи цытк тцун, аха исзыгэаѓуамызт, Леуангы хэычык илымха интысшыт, аха иара убри азы цќа аха анимоу, саргы уа саанхеит.

Леуан уаха даашт, ма уатэы шыежы. Дшааилак, абри стэы итаскыз аус зегы наиасхэап. Игэазцошэа избар, дсыманы сцаны диасырцаажэап убри аурыс. Дхақэшахатхар, ашэкэы-абыгышэы зхэаз иеипш, акы хтахар, иара Леуан ихаршып...» — хэа избуан Алиас, ус Есмеи Камачычи абартца иаатцалт. Алиас дпышэырччо, ихы дфахан днарыхэапшит.

— Иууазеи, уара, убамба рацхэа ипытызшэа, узырччозеи? — днаиахэмарит Есма.

— Нан, бара, ажэапќа, ажэа самарќэыл ибхэаз ахэсақэа роуп еибызхэо, урт роуп абамба лазцо-иаазрыхуа, — лхэеит Камачыч дахыглаз.

— Шэара шэбамбатэы акэым ишэхэаша, шэыызцаз ачымазаф дышцаќоу? — ихэан, днарызтцааит.

— Ачымазаф дагыгэгэазам, аха уеизгы уцаны дба, — рхэеит Есмеи Камачычи.

Алиасгы урт ражэа аафбамтэкэа Шьарифа лбара дцеит...

Алиас абри аены, игэы итеикыз дшазхэыцуаз, ееила тынч дзымцаажэазакэа иааиршеит. Адырфаены ианааша, Леуангы дааит, Алиас избны игэы итакны имаз зегы еихэеит:

— Леуан, дад, «атырқэа уачар данкэатраха³¹, ижэытэ дефтар дапшуан» — хэа, сымч анкэадаха, абри иуасхэаз

³¹ Акэатраха — аѓархара.

сгәаныла иззбит, узыхшаз иныс, угәы иаанаго имзакәа ишсоухәара!

Леуан зназы игәы иамыхәазшәа дааҕалеит, аха ашьтахь дақәшахатхеит.

— Закәызеи, Леуан, исхәаз зназы угәы иамыхәазшәа избеит, уаб Ажгьгери имаҕоуп, имзакәа ишсоухәара, ихәартам акы сгәы иаанагозар, исцәумзан, исахә.

— Угәы иаанагаз даара иус бзиоуп, аха... Аха зысхәо убри аурысхәычыкихы дацәшәодыҕоуп, ихынапхьакшәа абраҕа азлагара дахатәоуп. Еитахәатәыс иустом, дсоциалиступ.

— Уи иухәаз захьзузеи? — ихәан, дизтцааит Алиас.

— Уи захьзу ахәынтқари уи ичиновникцәеи ухәа аусуцәеи анхацәеи лашара ахьиддырбо, рыбҕак ааитцырхыр зыҕамло, хара арахә хырхәагас ишхамоу еипш, убас хырхәагас иахьрымоу азы, убарт ахылапшцәа ираҕоу азә иоуп. Ажәакала, иугәаламшәои, ааба-жәба шьықәса рнафс Ертоба³² хәа анырхәоз аамтазы мазала еизго, ирацәажәо цюукы шдәықәыз?

— Ааи, уи сгәаламшәакәа. Мазаламоу, аргам Очамчыра абжбуааи самырзаҕанааи еизганы ахәынтқар аусуцәеи анхацәеи рзы дшьыганы дшыҕоу атәы рархәон.

— Ус анакәха, уара иудырузаап, сара изысхәозеи, убырт дреиуоуп абри аурыс Ивангьы, дахьазымдыруаз тәылак аҕы дааин, ихы тәахшәа дыҕоуп...

— Нас уи сыфны даазгар, сиқәзру? Исабжьоугозеи?

— Уи билетла, паспортла деиқәшәоуп. Атәым паспорт имоуп, дыздыруа азә ила дмаапшыр, шәкәыла деиқәшәоуп. Убри азоуп ақалақ ахь дызкылымсуа, иеыпхьакны абра ашьха ашьапаҕы дзыҕоу.

³² Ертоба (қыртшәала акзаара аанагоит) — ацсуаа рҕны иҕаз анхацәа рреволюциатә гәыц еипшны, Қырттәылагы еиҕекаан ахратәра иаҕагыланы иқәпоз анхацәа ргәыц. Убри иахьзын Ертоба (акзаара).

— Ақалақь ахь дзышьтуада, афны дыказааит, сара убри еихагы еигъасшьоит. Ақалақь ахь ианцатәу, сара сымцои. Уи ус хәычык дышшәартәу азәы иахань изыклом, уара Леуан иухәан еипш, дыздыруа азәы диҕахань дааимырцшыр, даргамеимтәыр. Нас, Леуан, абри аус ицәгъам акы акәны ианупцхәаза, усыцца убри аурыс икынза, ацара анафсгы убри аус уара исзыкатца, — ихәан, диҳәеит. Леуан абри дазыразхан, еиманы ицеит азлагарахьча Иван иахь.

Аапынрахь инеихеит, аха амщцәгъақәа икалаз цытк нақ инаскьарцеит. Аамта аапынроуп, аха амщцәгъақәа еита зынрартәит, рхәон.

Алиаси Леуани еиманы азлагарафь инеит. Азлага-рахьча Иван ашыла рфынтуа, аатцәақәа иртапсо убра акы дафын. Иус даналга, даадәылтцит, ашыла ихьтата, ижакьа ухәа — аакьыскьа иимсацыз — ашыла рылатата, ихәхә акәзар — иара убас. Уаф апшык, аукы, абаакы, иуа-фыбжарафь дыкоуп ухәартә днеихьеит, иоурыс маҕәа каф-мафқәак ишәыз даара ифазахахьан, ихәхәы аакьыскьа аххәа злеимкыцыз еилачны, еилажәжәа еилагылан, амала ацәажәара знаалоз уафын.

Леуан Иван днаиртәан, изызнеиз ахи атцыхәеи даараза дазырхәыцны иеихәеит.

Иван ила-иҕы ааихаччан, иахаз игәы иахәеит ухәартә даакалеит. — Абри афымш-хымш рыла уеизгы абрахьтә ацара сгәы итан... Абри азлагара сгәы цнатәеит. Азлагара утоушәа хәа, ирхәо амала ирхәазом, уафы ихы еиланогоит, илымха агоит, уаф дарцәом, дартәом... Алиас ас ианигәапца, уи иуафышьа зеипцпроу сара издыруеит. Абри ақытан сара исзымдыруа уаф дыказам, зегьы руаа-шьа здыруеит. Алиас даараза ауафышьа бзиа змоу азәы иоуп. Гәахәас икастцеит Алиас исеихәаз, аха... — ихәан, Леуан иахь дынхьацшын, иеааникылт.

— Уи «аха» змаану саргы издыруеит, Алиасгы идыруеит, убри азы хара хала акы уацөымшөан, уара уах ала уск уацөымшөозар, — ихөеит Леуан.

Ажэакала Иван иархээз даара дазыразхеит, Алиас дыз-зыразны Иван дызкэиргэыгыз азы Леуан уи аенытцөкыа шөкөыла ишьтихырц Алиас дицөеит, Иван шөкөгы стахым, быгышөгы стахым Алиас иахьтө, ихөеит аха уеизгы Леуан ифырц ихы иадитцеит.

Алиас итаххеит Иван иара иахь даннеиуа амш идыр-разы.

— Иахьей уатцөи сызнеиуам, азлагара зтөуи сарей хөхөабкөа аабароуп, уатцөашьтахь ахөылцэзы ианааи-лашөшөлак уеизгы ежбарак ацөымкөа снейуеит, аха агөыла-азла зхээз иеипш, уажээзы азөггы изымдыруа-зааит, нас уеизгы уа сырбоит. Ускан урт ирасхөаша сара издырп, азлагара схы тнакыан, сычмазаөхеит, цытрак абрака Алиас ифы сыцсы ааитаскырц сааит хөа расхөап. Акраамта уа санырбалак, хөи, ари арака даарыдхалазаап, убо, уаха царта имоузаап, рхөап. Нас нак-нак ма ирхаштып, мамзаргы ускан уи аамта ианаалаша иара аамта иахнарбап, фөрцак, хыркыиашыак кастап, — ихөеит.

— Уи иухөо сахауеит, аха сара ус сгөы итамызт, аешья дырханы чара хөычык, иаххөап, кампаниак камтацакөа егыпцхашьароуп, — ихөеит Алиас.

Арт ражөа нак-аак еитазгоз Леуан иакөын.

— Уи шцэзыкалои, акампаниамоу, уарей сарей ажөа, ацкара ихөбжөахцэзгы дарбанзаалак азөы изымдыруазароуп. Даара шөеиуацөа бзиоуп, ешьарала шөеи-зааигөоуп Төркани Көаблыхөи ухөа, насгы Рафидеи уи лхатца Маци даара шөеиуацөабзиоуп, уи сара издыруеит, аха уеизгы убартгы егыроумхөан рхала ирдыруа анаөс, — ихөеит Иван.

Леуангы абри дақәшахәтхеит. Алиас абри хәычык бзиа имбеит, аха даназхәыц, ус егъамфәуоп, ихәан, уа да-зааит.

— Убас уатәашьтахь ахәылпазы шәфьыцагы афны сышәзыцшуп, — ихәан Алиас, игәы тгәырғәауа, ишьам-хы итцпраауа ифныка дхынхәит. Леуан уака Иван ифы пытрак даанфәсит, дара ирзеипшыз уск атдыхәала.

Алиас иашта агәашә ааиртын, дынталт, афны абартцафы игыланы иизыцшуан Есмеи Камачыҗи.

— Уара уаашьа зеипшроу ала, ажәабжь бзиақ умахақәа укам, — лхәеит Есма, ишылхәац еицш.

— Бара абас бдыруеит, цъара сықан санаауа, ажәабжьк шпеимахарыз хәа, абарт ажәақәа рыла быспылоит. Уи бара ибыказшьоуп. Уи атқыс какалк сыркы! — ихәан, нақ афныка дныфналт.

— Уара егъа ухәаргы, угәра сызгом, ажәабжьк удыруеит, уи ахәара утахым, убри соухәаанза, какалхәа акгы уақәымгәыҗын! — лхәан, афныка дыфнамлакәа, арака абартцафы леаанылкылт.

Иаххәақәо сыздыруам, аха иара Алиасгы исхәандаз хәа акәын дшықаз, амала хәычык иааидырцалар итахын азоуп абас зиуаз.

— Нас ианыбмуза, ибасхәап, — ихәан, длатәеит абартцафы.

Камачыҗгы днеины днаидтәалан, дзырфәуеит.

— Иахья Леуан дсыманы сцеит зтызшәа ххәалоз азлагарахьча аурыс Иван иахь.

— Нас иихәазеи? — Камачыҗ днеизтцааит.

Убри инақәырццакны Есмагы днеизтцааит, ишәеи-хәазеи хәа, аха убри афгы дмаанфәскәа, «Уара уанцоз хара изхәумхәазеи, изахцәузазеи! — хәагы нацылтцеит, аха уеизгы еиликааз ирласны ихәандаз хәа иахыццакуан.

— Сара уахь сышцоз шәара ишәасымхәеит, избан шәхәозар, егьсыыкамтцакәа схынхәны саар, шәылахь еикәнатон, шәгәы иалсуан. Уажәшьта ишәасхәар калоит сахьцаз исахаз, исылшаз аус.

— Шьта иаарласны ихәхә, иулшазеи, иуахәзеи уахь-цаз? — лхәеит Есма.

— Исылшазеи, бымбои, дазыразхеит. Уатцәашьтахь хәылпазы даарц дыкоуп. Леуангыы иаргыы еицны.

Ари ажәа Есмагыы Камачычгыы рыла-рґы аарханарч-чеит.

— Нас уеизгыы иаашьахозеи, дышцаауеи, цкарас дызкәыргәыгзеи?

— Дызкәсыргәыгзеи, бымбои, абра барей сарей еи-баххәалоз зегы дрыкәсыргәыгит, иаргыы дук ажәа ахымхәаакәа дазыразхеит. Уимоу, шәкәгыы-быгышәгыы акгыы стахзам, шәара шәуаашьа здыруеит, ус сыкәзааит, ихәеит, аха сара исымуит. Уи усгыы уа азлагараґы дмаан-ґасузаап, цьара азәы иґы днеирц итахын усуоыс. Сара абри еипш ажәа аниасхәа, хәара аґахызма, абґаахәа да-зыразхеит.

— Нас уатцәашьтахь даауеит, ухәама? — итцааит ангыы пґагы еицґакны.

— Ааи, уатцәашьтахь дахзауеит. Иахьей уатцәи уа дахьыкоу иахасабкәа ибашт. Ус ишибалак излагара кажь-ны дызцом.

Абриала Алиас даара иааиргәыргәеит итаацәа.

— Даауеит хәа шәзеигәыргәыз, даар еґа шәеигәыргәап, — ихәеит Алиас.

— Сеидру, уара убри избәхә умоуижьґей абар шыкәсык тцеит, уара узы хәычык дхәартаны, насгыы хазґаб лтца-раґы мац длыхәартахозар, нас хашцамеигәыргәои! Иееины илзыртцаша уаоы длымазамкәа, уахи-ени лхы лыкәыжьны аґрей апхәрей дырґеуп. Доагылар, уара ухәаракәеи ужәкәеи рґы дущрауеит, ма сара сыонус аґы

дсыцхраауеит. Иумбои, лыда дахьхамам аҕнытә, ахатца усгы, ацхәыс усгы дазкны дышхамоу. Хәычык лыцсы лзыршьаша азәы дхаур, уи анафсгы лцарафы цытк дан-лыхәа, уи хәимеигәырҕакәа, нас хәеигәырҕозеи?!

— Уеизгы, уи данаауа аухазы хәычык анс-арс хәа акгы угәы итазами? — Есма лхатца дитцааит.

— Ус акы уеазумкын, ажәабжьны абри аус азәгы имахааит хәа сархәеит Леуангы иаргы. Зынгы абра исхәахәеит, уи аурыс хәычык ихы дацәшәошәа дыкоуп, ус мазалашәа имырхаухәукәа икалар еигишьоит. Саргы убри сазыразхеит. Шәаргы уи аурыс хара хәы иаашьахаз, цкарас ихәабжьахәцаз дарбанзаалак азәгы иашәымхәан. Тында данықәха, ихы аахадикылт, хәфны дыкоуп сасык иеипш хәа рашәхәала зәыр дшәызтцаауазар, — ихәеит Алиас.

— Уи иухәаз хәахаит. Ус иара ианеигишьа, харгы убас хныкәап, — лхәеит Есма.

Даара руа бзиа, ргәыцхәык акраамта ирымбац дырзаауашәа ишынтаацоу иеигәырҕоит убри ауаф, насгы убри амш, «уатцәашьтахь».

Убас иаалырканы итаацәа ргәы иахәашаз аус бзиа каитцеит Алиас. Шьта игәы тынчхароуп, шьта тынч дыцәароуп, шьта стынчхеит, сарҕажәа сыкәеит, ихәароуп, аха ус икамлеит, дгәырҕацәаны акәу, ма даеакы дазхәыцу здырхуада, убри афахак дызмыцазеит. Данзымцаа, нас хәаратахума, дхәыцуа далагеит: ажәытә, афәтә, ауа, агәыла, рахцәа — тауади-аамстеи ухәа ртәы ихы итагьежьюа итан:

«Уажәы убри Ивани сареи хнеидгыланы ханхар, хамгәахә, харахә ухәа иаархашәало, насгы хашәтатәы инахыкны ышә-хышә маат ракара аҕыкәреи мацара иалхаршар калап... Нас ажь сымоуп, ианаамтоу иахтәар, қәнагала итахтәар, хара инаххуа анафс ышә-хышә маат ракара ххашәалар калап. Ажәакала, ашқәсан фышәка

маат хархар калап. Абриакара ацара ақытан инхо изы дара мал дууп. Насгы анапы рыгхмырхар, цшышыкәса рыфнудқа арахә рахыгы хәычи дуи неитцагылар, кыр калоит, нас уаха иахтахузеи. Афатә-ажәтә рзы ускангы хмацбанахарым. «Ахы ыказар, ахылца ахалоит»—хәа, сьдгыли, сырахәи, сшәыр-қәыри ахы хазрытар хныкәгагас уаха хтахзам...» — ихәоны, игәы хәычык акы иаа-ихьнашьын, даамтасны дзырфәуа далагеит, адәахьынтә азәы изфитызшәа. Уи игәалашәаз, «абас амазара хәур, ихатцашьыцра ауаа рацәахашт, абри рыцхарас ихамоу ауп». Аиҳарак тауади аамстеи анигәалашәоуп абас дантрыс.

Хәычык днахәы-аахәын, дхәыцуа далагеит:

«Мазара цытк умоушәа урбар арт тауади-аамстеи, атцан унаргаанза, иуқәатцшам. Ируто уалагар, иумоу зегы ргаанза иуқәатцуам, ирумтар иумоу уцәыргаанза иуцрытцуам. Шьта уара иалцшаа иреиғу: хаала ируттар еиғу, мчыла иуцәыргар еиғу. Аәан ануттар — рхы рыхнахуеит, апсаса ануттар — сасцәақәак сзааит, шьтәак сыт, ма сыск-зыскы зхәаз иеипш, иааумдыртцәаанза иуқәатцуам, урт азәы иакәзар — дырфегыых акы ухәарын, урт рацәоуп. Фымз-хымз рыла акака иадамзаргы ируто уалагар, убри алагы шықәсык афнудқа ухдыртцәоит... Цыккраа аешьцәа аус зуаз рацәан, рахә цытк ааидыркылт фажәака ракара аеқәа ауахьад ианыртцеит, ацә, ажә, убас 20–30-ка хы, убас акамбашьқәа ухәа, нас апсасагы, рыцәкәа, рыжәкәа, рыеқәа ухәа дара рхатәы дамыг рныртцеит — «Цыккраа рдамыг». Арт аалацшықәыртцеит тауади-аамстеи. «Цыккраа рдамыг» зну шәафымсын, еызааит, камбашьзааит хәа, аргама еибырхәо иалагеит. Урт ауаа анцәыцәы, рхы дубеи ирбо иалагеит, уимоу рхатә дамыггы рырахә ирныртцо иалагеит, тауади-аамстеи реипш, рхәан, инарысын, маза-аргама шықәсыки, фышықәсеи рыла икказа иаадыртәеит, рцабаа зегы ама-

ла изит. Абасоуп зегы ишахзыруа. Дара тауади-аамстеи егыруам, егырхэом, рнапкэа еикэтданы итэоуп, ихэыцуеит акы злахцэыргаша, хаала-мчыла рхы хазла-дырхэаша, уаха ус рымам.

Харахэ ххырцоит, иахцэырзоит аха дара ирзондаз, хара анхацэа хайчырчаны, хара-хара хайцэггычуа, изфоизго тауади-аамстеи ракэны иаакалоит. Иуцэырзаз еык, рахэык зхэаз иеипш, машэыршақэ цыара иубар, уашшыр, аус шдыргьежыуа, ишдырхынхэуа иззаз, угыла, уашыа, уацханагыла — анхафы иакэхойт уи днакэыз дцон изырзаз, дызжыаз, ацэгыа изыруз, ишыапкэа еикэыршэны ачаи ашыақар атаны ижэуа дтэоуп, уи изы ашэақынзагы днеиуам. Ачаи ржэуеит анысхэа, уажэы иаасгэалашэеит: сынтэа зны снейт Алмасхан иахтны. Цыс шэақ шыахэқ, еанк ахтынцданы иаасхэаз абрака исын, минуткгы аахимырцт, иаасымихит: «Анцэа узша, абри сара исыт, сафумхын, абри еипш ашэақ сеилахауеижытеи краатцеуеит, аха сақэшэомызт», — ихэан, уи акэхейт, исцэигейт. Убригь цэгызам — уафцас дсыхэейт, дысмыхэазакэан игар акэын иаха еицэаз! Ауаара сыт хэа иргоит иртауа мафэахэык, нас ихындырхэзом... Аоны аонутца сахыныонашылаз ахкэажэ дышьтоуп, амш шыыбжыы аахьейт. «Ибуазеи ахкэажэ, бгэы бзиами?» — анысхэа, «Сгэы бзиамшэа сыкоуп», — лхэейт. Ачаи ашыақар атаны ахэырпхэа ажэра дафын, иара Алмасхангы убас ижэуан. Ас чаила, шыақарла сныкэигалар шэышықэсамоу, шышэ шықэсагы ныстыр калап. Аха уи схэейт хэа, урт тауади-аамстеи шэышықэса, шамахада, ирзынцуам. Уи казцо хэа сгэы иаанаго ацэгыа-мыцэгыа ахырхэыцуа акэап...» — Игэаныла абарткэа шихэоз, ила ныхтны данынапш-аапш, ацэылашараиалагахьан. Ичааилахэаны дындэылтцит, ирахэ зегыы ыкоу, икаму еиликаарц...

Убри аены хэлаанза аус иуан, ахэылцазы ирахэ анеи-лирга, дааццакны дышьталт, избан ухэар, абар уахыки-

енаки дмыцэацыт убри ауаф. Аха абас цэыкыа Алиас ишьталара даеакала уахэацшыргыы калоит: ирласны дышьталар, настгы цкыа дзыцэар шаанза, ианшалак, «уатцэашьтахь» хэа Иван икайтцаз афэхэара амш акэхоит, ирласны иаауеит.

Итабыргытцэкыаны, аены аус гэгэала иахыиуази ацэа игзи неицылан, Иван иаара афэхэара амш азы шыжьы дфыхеит, итаацэаггы убри ргэы итамкэа икамызт, аха азэи-азэи еибырхэомызт. Уртгы шыжьыза игылт. Акгы еибымхэазакэа, зеггы дасу ргэанала афны-агэара зхэаз иеипш, аилыргара иафуп. Аха уеизгы хэычык ргэы итаз неибырымхэар амуит:

— Уаха убри Иван хэа узфэи Леуани аауазар, ма кэыт-кэак хамшьри, — лхэеит Есма.

— Хэара атахума, фбака кэты шэшы. Афы хамоуп, хнеидтэаланы хайбаныхэап, атцэыцакэак аанкыланы, — ихэеит Алиас.

Аены, ианааилашэшэы, Леуани Ивани ишырхэаз ипш, еиманы иааит Алиас ифны. Апшэмацэа даараза иреигэыргыаны ирпылеит. Леуан уггы уафы лахфыхк иакэын, самыркэылхэафых, аха Ивангы уи дитцамхозаап. Убри ифната жэытэнатэ аахыс дашьцылоушэа, дыччо, дыхэмаруа, асамыркэыл хэо иара ибызшэала, афны длатэеит.

— Нас дабакоу шэызгаб аурыс бызшэа зхэо? — ихэан, Камачычи иареи иааибадырт. Камачыч хэычык лоурыс бызшэа дацэыпхашьон, аха дыргэыбзыгны далеигалан, аицэажэара иалагеит. Алиас абри аниба, ақыта зеггы зхыпшу иара иакэушэа даакалан, игэы нтгэыргыааит. Ила траа Иван дихэацшуеит азлагарафэы иибаз иакэзам, ашыла ихьтатазам, ацэа игны дыказам, дыцкыакэакэараза деилахэоуп, уафы пшзак иоуп...

Дук мырткыкэа афатэ аадырхиан, аишэа инахатэеит. Апшэма Алиас атцэа аашьтихит.

— Дад, Леуан, гәыбған сумтан, абри рацхъаза иаашь-тысхыз атцәцала уахада ҳафны имааиц, настғы сара иашьас икасказ, сыфнра иаласырхәыз Иван дныхәаны, убри иныхәафаны изжәуеит, — ихәеит.

Леуанғы убри дақәшахатхеит.

— Дад, Иван, сара иахъа исхәо иагымкәа Леуан иуеихәап. Иахъазы хбызшәа еиқәымшәозарғы, жәацы исхәон еипш, ари ашықәсык ала ма уара иутцап ацсшәа, ма сара истцап аурыс бызшәа. Хәычык уарғы иухәоит ацсшәа, жәацы иуахаит аурыс бызшәа шысхәоз сарғы, хәычыкғы хнеицәажәеит (ари анихәа, уи аены ишеицәажәаз, ирхәақәаз Леуан иааигәалаиршәан, аччара далагеит). Узырчозеи, ҳаицәажәашъа угәы инамзеи? Уи сарғы издыруеит цқба ишысзымхәаз, — ихәан Алиас, аныхәафа ишьтихыз ахныхәара деитаналагеит.— Цәымғыс анцәа ххы уимтааит! Ҳара ҳазәыкны цәымғыс егышықәхамтцо дырны иумаз. Исылшо аказы уара узысхы сеигзом, ацәгъазы, абзиазы сахьутаху азы сыхиоуп. Сыфны уалахәуп, уфнрак еипш иупцхъазаразы сухәоит. Сара арахә хәа акы уақәсыргәыгит, узықәсыргәығыз рнафсғы, ианутахха, уаназгәақ, ухатцкы ицааит, сырахә акы уара иуеигъасшьом, амала сара сызлаухәо убри ауп, ҳара цәымғыс хқаумцаразы, гәыкала уахзықаларазы, — ихәан, днаханы ижәит.

Леуан аурыс бызшәала еитаган, Иван иеихәеит.

Нас Леуан атцәа аашьтихын, нақ-аақғы реиуара-рыешьара нагзара шаиушаз атәы ихәан, днаханы ижәит афы.

Иара убас Иван иныхәафа лжәит Есма, нас Камачыцғы илдыржәит.

Ашьтахь атцәа Иван иаашьтихын, зегы иныхәеит, абасғы нацитцеит:

— Сара иашьас сқазтцаз шәықәнага абзиара сылшо сқалааит. Сара сыцсы танатцы шәара шәықәнага, шәгәы-

катара сашьтазааит. Арахэ хэа абра зызбахэ ухэаз уара хырхагас иуоуааит, урт ртэы уажэы абра егьсхэом, нак-нак иаххэап. Аусура, анхаратэы ухэа даара ибзианы издыруеит, сара сызустоу Леуан ибзианы идыруеит, нак-нак шэаргыы ижэдырыр калап, — ихэеит, — зегьы абзиара шэзыкалааит! — хэа нацитцан, атцэца аакэхны афы ижэит.

Убас аишэа иахатэан атцх агэы еионашаанза. Има-чымкэа ажэабжькэа рхэеит, Камачыч агитара алырхэон, ашэа ацылхэон. Ашэа хкы иалмырхэоз иарбану! Лара лашэа, лара лыбжыы гэыкатцаган, гэырфыхаган. Леуангыы кыр ашэа лыциргызит, уимоу, Иван ашэа зцихэарыз еицшгыы ашэакэак алырхэеит. Ашьтахь аишэа инахытцын, рнапкэа рызэзэеит. Пыттрак ицэажэон дырфегьых. Ажэеи ажэеи шеихырхэаалоз, Леуан иацы Очамчыра сыкан, иаха сааит, анихэа, Алиас дизтцааит икоузеи ажэабжьыс хэа.

— Ажэабжь ыыц хэа егьсыздыруам, аха уара зны дуаф шьахэуп хэа иурехэоз аследователь Церетели ииуз акы шэасхэап, — ихэан, ажэабжьк ахэара дналагеит: — Иван иахауам исхэо, аха сара иахья урыс бызшэала иасхэахэеит, уажэы шэара ишэасхэап. Хымш-цшыымш рнафс Акэантэи апрокурор, уи уара дузымдрыр калап, Фон-Клуген хэа азэы, Очамчыра даан, аследователь Церетели ифы дыкан, ускэак ртцыхэала. Аначальник ипомошник Парханов, уи уаргыы дудыруеит, — уи дыззымдыруа дызуста! — фажэака шьыкэса тцеит Очамчыра дыкоуижьтеи, убри Парханов кампаниак рзыкаитцан, ауха убри Церетели апрокурор Фон-Клугени дрыпцхан, неигеит. Дырфегьых икакэан ыыцья-хэы ракара. Крырфеит-крыржэит, нас амаца иасуа иштэаз, апрокурор Фон-Клуген аматтура иалоу рматцушьақэа ртэы аацэыригеит.

— Аматтура халоуп хэа идэықэуп, аматц зуа, намысла аматц зуа роуп, егырт ахэынтқар дызжыо роуп,

аихабыра зжьо роуп. Амацтура иаша ныкэызго мацзоуп...
— ихэеит.

— Амацтура цкъа, амацтура иаша ныкэзымго мацџуп, аха уеизггы иџоуп ухэар саҳаит, ус акэымкэа намысла амац зуа ыџоуп, аха урт мацзоуп, егырт зеггы аихабыра ржьоит ухэар, суқэшаҳатым, — ихэеит Церетели.

— Ус иџам аусқэа, — ихэахт Фон-Клуген.

— Нас ура ухы злоуцхьазода убарт рахь? — хэа дизтааит Церетели.

Реимак гэгэахо иалагеит.

— Сара сеипш гэыкала иразны, ицкъаны ахэынтқар изы амац зуа азэык-џыцъак калару сыздыруам... — ихэоны еипш, Церетели итацкэым ратэаны днеиџасын, Фон-Клуген иапхьатэи ихапыцқэа џба нытџикьеит. «Хай-чеи» рхэан, итэакэаз нытџибарџьеит, аха еисыз џымт-псымшыа индэылтџт, егырт итэакэазггы џагылан, рыџнкэа рахь ицеит. Фон-Клуген Акэантэи аџба аанза икъышэ џахэаны иуатах ддэылымтџзакэа дыџнатэан. Ус аены шыьбжышыштахь аџба ааит. Аџба дынтатэан Батымка дцеит, ахапыц-хақымцэа бзиақэа рахь ихапыц ытцеитцаразы... Дыздыруа Акэа, хапыцда ихы дирбомызт, дацэыпхашьон.

— Дмашшзеи? — ихэан, Алиас Леуан дизтааит.

— Дашшыр, аџыцъаггы алырцон акнытэ, дмашшзеит, — ихэеит Леуан.

— Дмашшуазар, ацкы изымуазар, нас иаахаз иманы дцалааит уи апрокуроума акэу сыздыруам, — ихэеит Алиас.

Нас риарта картқан, инышьталаны ицэеит.

Ашьжымтан апшэма уеизггы ирахэ рзы шаанза дгылон, аха иахьа зеггы еибыхэаны ирымазшэа, шыьжьза игылт. Леуани Камачыџи Иван дрыманы Алиас арахэ ахьеилиргоз инеин, арахэ идырбеит: ахэарақэа ахьтар-

куаз, убас абатқоагы, абуорақәа, аетра, аоцара, ацақәа, ахкаарақәа, аутра азааркза зегы идырбеит. Ашьтахь Есма Камачыч лахь лыбжы налыргеит, шәааи, афатә хиоуп хәа. Зегы еиманы аоны инатәан, крырфеит, крыржәит.

Нас Леуан, аусхәартахь сцоит, ихәан, иеы ааганы акәадыр ақәыртеит. Леуангы дынеыжеланы дцеит.

Аоны иаанхаз Ивани Алиаси Камачыч тарцьманс дҕацаны еицәажәон, ируша-ишыруша еибырхәон.

XXI

НАХАРБЕИ ЧАЧБА ДААИТ

Мшапын. Зехынцъара оыжәран. Алиасраа рҕгы Маены хәлаанза ицо-иаауа ауаа рыҕцаауан. Ахәыл-пазы Торкани, Маци, Едгъаци ухәа хәоык-фоык рақара ауаа Алиасраа рҕы иааизеит, ицәажәо, асамыркәыл хәо иштәаз, ус, Леуангы дааеыжәтцит. Нас арт ауаа рыбжы духеит, рсамыркәыл инацыртеит. Ивангы арт рцәажәара иеалаирхәит. Убас кранаатц, рхәы аадырхиан, аишәа инахатәеит. Аены цытк аоыжәны иказ ауаа аоы рҕадрымцалеит, Алиас кыр ирыдицалт, аха еихарак ажәабжықәа рхәара иаҕын. Камачыч лчамгәыр архәареи лашәахәареи рыла кыр рҕы картцеит.

— Абри Камачыч лчамгәыр абжы лашәахәабжы смахаижьтеи краатцун. Еихарак убри азы сааит, — ихәеит Торкан.

— Сацхәа рахә уоухеит уара. Саргы еихарак убри азы сааит, цоуп, «еанбзиала» хәагы саарц иамоан, аха сара исхәаанза сацхәа иухәеит, — ихәеит Мацгы.

Ажәеи ажәеи шеихырхәаалоз, ус, Торкан Иван дизцааит, уутра зеипшрахазеи хәа. Иван даацәажәан:

— Ацсны даара иеафра дгылуп, илоуцдалак калоит зынгы пхынгы. Арахэ бзиа иаазоит, нас абарт ацсацэа аашьоит акэымзар, даара ибзианы инхозар акэын хэа стэы иаанагон, уажэык агэра згеит, ус икамзаап аусқэа. Алиас амхы иеазикын, ирацэаны илеитцеит ацьыкэреии ататыни, сара — аутра сьыназыскын, даара аутра бзиа кастцеит. Камачычлакэзар — даара ацьабаалбеит, зны сара дсыцхраауа, зных — Алиас. Ханхашья хэычык ицьаршьо иалагеит хқытан, уимоу, хгэылацэатцэкагы хатцашьыц-уа иалагеит. Аиҳарак абра дук дахцэыхарамкэа дынхоит Алдыз хэа азэы, дызустоу сыздыруам, егьиуам-егьихэом, цара имам, дцэыхцэыхуа ескынгы агычра дашьтоуп. Убри Алдыз ескынгы дааны хутра, хамхы ибалон, ицьеишьалон. Уахык зны иара Алдыз икамбашькэа назлаз абас жэабака-жэохэка камбашьи жэи хутра инталан, иаакэырхит. Хгэылацэа цьюкы излархэоз ала, иара Алдыз аанда цжэаны арахэ теитцеит хутра, даеазных убас — хамхы. Хамхгы хутрагы дук егьхазтымхит. Сынтэа анхара хгэамкуа хэкоуп. Уи егьюурымызт, ххы икэахкрын, уи аткыс еицэаны ихахыыз: аэы иааххэаз тагалан ирзеит, ацэцаракэа асбагы абоура интганы иргеит, цыакьалк хцэызт. Алиас уи абга иафеит, ихэеит, аха афарта цьаргы ихамбеит. Сара сгэаныла убригы рзеит... Ас анхара уадафуп, сынтэа шыафак цхьака уцар, еаны шыафак шытахька уцароуп. Ажэакала, утыц узахымсуазаап, цэгьамбзиам указар акэзаап абас агычра ахьыкоу адгьыл афы, — иажэа даалгеит Иван.

— Ааи, дад, Иван, уара уажэоуп ианудыруа ханхашьякэа зеицшроу. Абри ауп хара хэагаазымго, цэгьам-бзиам хзыкоу. Хцэабаа наххыкэкэааны цьюкы иргоит; урт цьюкы гычцэоуп, цьюкы абрагыцэоуп-рхэцэоуп; хара хэиха амч змақэоу рэоуп аус ахьхамоу — егьхалдыршом, хдырғыацом урт. Ххылацщцэа уи агычра артэара рымч акэымхошэа, ус итэаны иахзыпшуеит, — ихэеит Торқан.

— Шәара уаха ағычра шәыртәарц шәгәы иҫоуп, уи шәара шәымч акәхом. Тауади-аамстеи ахылацшәеи рыжәфа еибытаны, маза-аргама хара хаймтәара иаеуп. Уажә сара ишәасхәап абра ажәабжә ҫыцк, — ихәан, иааирзырҫит Леуан. — Иахья Нахарбеи Чачба Аҫәантәи абра Тамшь иахтны дааит. Уи данаа, ахәларахь инеигәон, аха ахацәа-ахәса ухәа ихәы анагара иаеын.

— Ус акәзар, уатцәы ихәы анагартәгы уафы иоума, игәыдыкылартамоу, — ихәеит Торкан, дахьгәаз.

— Убригь цоуп, — ихәеит Леуан, — азәы ихәон, уара — уатцәы уааир, ажәлар рацәа урылашәаны, ихәы ааугоу, ус баша уаау изеилыргом, уцәбаа баша изуеит. Мыса имшыбзиа еипш³³, убри атцкыс еигьуп иахья иалыршаны уаар, ауаа мацуп, дшааз макъана ауаа ирмахәцт, узхара дубоит, ааигәа унеиуеит. Иаргыы уибоит, ажәак уеихәаргыы калоит, — ихәеит, иаацәышәшәа.

Абри ажәа ахәара иналгаанза, Алиас ипцхәыс дааипцхьан, «ирхәо бмахауеи, Нахарбеи Чачба дааит, рхәеит. Ихәы бзианы иҫабтцароуп... Шыжьжа хцап...» — ихәеит.

— Егья шыжьы шәнеиргыы, шәара шәапхья инеиша рацәахашт, аха уеизгыы шыжьы шәцар еигьуп, — нарабжәеигеит Торкан, даазыччашәа. Ус нацитцахт: — Нахарбеи ихәы жәгозар, цкәынак, зҫабк рнапала ишәымтәиаит, шәара шәхатала инаганы инеишәыркы, мамзар аписар Кәаста ихъыз шәыхьыр калап.

Аписар Кәаста Нахарбеи ихәы катцаны Иалса лычкәын Кәчыр инеииркын, има днеит Нахарбеи иеы. Нахарбеи дгызмалымзи, Кәаста дышнеиуаз ибеит, ихәы шнеигозгыы идырт, аха афырхәа амардуан аеы днарцылан, аҫәарыл, ачагәазалкәа ухәа, ачкәын иикыз ааимихьын, иухьзузеи хәа дитцааит. «Кәчыр сыхьзуп», — ихәеит. «Узпада?» «Гьд сицоуп». «Уан илыхьзузеи?» «Иалса».

³³ Мыса имшыбзиа еипш... изт... хәа ззырхәо зыхьяз аарцшуп Д. И. Гәлиа иажәабжә «Мыса имшыбзиа шыжьжазыз» аҫны.

«Уцсынтры бзиахааит, дад, Кэчыр! Ҷаанбзиала унеиааит! Даара итабуп хэа сызрахэ Гыди Иалсеи».

Ацкэын дқацшыза днеибакын, дшэо-дыпхашыо:

— Сан лакэзам ухэы аазтии, сан иаха иаалгеит ухэы, ари Кэаста иоуп иузаазга, — ихэеит ибжыы нытцакны, Кэастагы дқацшыза днеибакит.

— Кэаста уаф цагыоуп, уи са схэаагара иаҗэеишшом, иаҗэеишшозар, уи инапала иааганы исиркрын, уара исуркит, уара уоуп схэы аазга, Гыди Иалсеи исзаартит, — ихэан, Нахарбеи аҗэарыл наганы, уи иазкыз арац цхэыс Фатма иналикит. Уи илган, егырт аҗэарылкэа инарылалтцеит, ачагэазалқэагы егырт ачагэазалқэа инарылалтцеит; Кэаста уисыр, шыакэарак илымтцуа дналбаан, наҗ ажэлар днарылалт, пагыыр заахаз азэ иеипш ихы цхэазо. Абриақара зысхэо, абас шэмыхыааит шэаргыы. Шэара шэхала, шэнапала инаганы ишэыркы иара ихата. Мап анакэха, шэызмырцхашыо иакэзам убри ауаф, — ихэан, дынрабжэеит Торқан.

— Шэара шэтэоуп исхэо, саргыы изгароуп уи ихэы, убри ахэгарақэа цэгыза исцэымгуп, аха... — нацитцеит Торқан.

— Иноумгар, икалозеи? Уақа ихэы назго рыбжеихарафыкгы уи изымдыруазар қалап, — лхэеит Камачыц, дахыгылаз.

— Ааи, дадхеит, — ихэеит Торқан, — уақа иқбаҳиацэа гылоуп. Абри ауаф ухэы ааимгеит хэа иарымхэои. Ақбаҳиа имхэар, атцыс иахэап, ахэыхэ иахэап, ишакэызаалак, иара иахап. Нас уи даргэаауеит, дахыуцырхагахо уздырзом, — ихэахт Торқан.

Ус ишеицэажэоз, аҗба абжыы геит.

— Хэи, зыбжыы газ аҗба сара истэушэа иқандаз, шэара абри еибызхэо шэыкэа хыла итэыхгы, — җааитит Мац, ажэеи ажэеи шеихырхэаалоз.

— Ааи, Мацхеит, иазуазеи уара аҕба? Уареи сареи аҕба ҕамазар, Наҳарбеи ауаара сышәт хәа иаахамхны азаркәа, асаракәа, аҕәарылкәа, зхәаз иеипш нтартәаны идәыкәйтцаларын Аҕәаҕа. Нас уара араҕа арахә иркыи-шыыз аҕба утагыланы изәзәала.

Убра итәақәазгыы Торҕан иихәаз тцабырҕуп, рхәеит. Дақәшахатхеит Мацгыы абри.

Абри еипш ажәақәа пытрак еибырхәон, нас асасцәа нагылақәан, рыҕонқәа рахь ицақәеит.

Апшәмацәа риарта ҕатцаны инышьталақәеит. Апшәмацхәыс Есма Наҳарбеи ихәы агара иатцанакуаз аусқәа напы надлыркын, кыр иаархианы ларгыы днышьталеит.

Абарт ргәы итоу, икарцо Иван дук игәазцом, аха акгыы израмхәеит, ргәы иалсыр хәа дшәаны.

Шыыжымтанза зеигҕаҕамыз ҕәарыл дуззак аашь-тырхын, ачашә мгял ухәа, ачағәазалкәа ухәа рыманы ахтныҕа ицеит хатцеи цхәыси. Амра тцлакашәара инеи-хьан уа ахтны ианнеи.

Амра кәалкәацьо икацхон, шыыбжьон кыр ишоура-хап ухәартә. Ахтны ашта тбааҕы имачымкәа ара дукәа тагылан, рымахәқәа кыдшьшыы, рыбҕь ҕяҕькәа иатцә-ҕакараза; урт рытцаҕа игәып-гәыпны ауаа ашәшьыра итцатәан. Ёыла иааз ауаа рыгеқәа акәадыркәа рықәны ахтны инацәыхараны аандаҕы иҕәхәоуп, цаса уаҕа ишәшьырамкәа иҕамызт, уажәы аеқәа рыбжакы амра рызнеин, амра рықәшуа игылоуп, цоуп, макьана амра гәгәам, акәадыркәа цхастанатәыртә иҕам. Ашта мыцхәы ипшзоуп, ииатцәҕакараза ахаскыын гылоуп. Атцарақәа рышәахәабжь митә карцоит.

Ахтны — аҕәтәы ҕны — ҕ-аршьынк раҕара адгьыл иаҕәганы игылан, аҕы амрагыларахь иханы. Асоф аҕны днеиааиуа азәы — уаҕы шәпак — цхәыс матәала деила-хәаны дықәгылан. Цьюкы гылан, цьюкых харашәа уа асоф ацәардаҕәқәа рҕы итәақәан, иара ауаҕы шәпа дцәа-

жэон. Ааигэа ианнеи, дырдырт уи, Нахарбеи иакэын, «ахалат» ишэын, ижакъа сан, ихы къашын, ипатцакэа ауны, ижэпаны икышэ иакэжбын.

Рацхэа инеиз цюоукы дбаны албаара иаёын, цюоукых — Алиасраа ирышьтагыла, ирцэыхарамкэа инеиуан, даёа цюоукых хара агэашэ иааталан, еицрыхэхэа инеиуан.

Алиаси Есмеи амардуанбжьараёы инеиуаны, ус иара днарцыларц иеыназикит.

— Анцэа имаёоуп, абрахь ушлымбаара! — рхэан, ддыркэит. Иарггы уа иеааникылеит. Инхалан, дгэыдыркылеит. Ркэарыли инаргоз ачагэазалкэеи аарымихит.

— Дад, шэа шэысзымдрит, шэабанзатэиу, ишэыхьзузеи, ишэыжэлоузеи? — дрызтцааит.

Дара иархэеит урт зуцкэаз. Ирымыхыз акэарыл, ачыс ухэа ашэ иавагылаз арац цхэыс Фатма (дара аныкам, аёны-агэара иахылацшуа абри лоуп), ашэ даавтын, да-наайдгыла, иналиркит, уи илган, урт ртыц икэылтцеит, дара асоф инылбаан, ашэшьыраёы итэакэаз рахь инеит. Урт албааха рымтакэа рышьтахь инеикэаз нхалеит... Игэыдкыларта рибамто, игэыдкылара иаёуп.

«Шэызуцкэада, шэабатэиу, ишэыхьзузеи, ишэыжэлоузеи?» — хэа иихэаз даара гэхэас икартцеит, Алиаси Есмеи, аёныка ианыхынхэггы, абри иахьгэхэаны ргэылацэа ирархэон, уртггы уамашэа ирбон.

Ашэшьыраёы иахьгэаз азэи-азэи еибырхэон цхэыс матэала дзеилахэоузеи хэа. «Ахалат» закэыз здыруаз уи халатуп, рхэон, аха уи агэра ргомызт, ахалат захьзузеи, ахалатмоу, Фатмеи иареи еицшны еилахэоуп, рхэон.

Убас убрака Алиаси Есмеи ашэшьыраёы итэаны рыцсы аныршьа, шыта хцалап аёныка, амала хэзтэоузеи, ускаггы уаха иааигэа хнеины дхэзбом, умёа аабзиахейт хэаггы хэзиахэом, ажэлар дыргэтылакны игылоуп, рхэан, исагыланы рыёныка амёа иныкэлеит.

Ашыбжьаарахь инеигэо ианалага, ажэлар ааныркылт, крифоит, цытрак иашэараза, рхэан. Ахэаагацэа ашэшьыра

итцеибамырзо, рызарақәа, рсарақәа, ркәарылқәа зхәаз иеипш еибаркыжуа ашта дыртәит.

Убри аамтазы Нахарбеи ипацәаггы гылахьан, нас тауади-аамстеи, уи иаара заханы убра еизаны итәаз иманы ачара инахатәит. Акраамта ачара иахатәан. Нахарбеи урт ааныжьны ачара днахытцын, ихәы аазгыз ауаа рыдкылара дналагахт.

Ашыбжьышьтахь урт рхыпхьазара анмачха, Тамшыаа рыстаршын дааипхьан, ус иеихәеит:

— Ажәлар абра асоф иадчыланы игылоу шәнаскья-ааскья хәа нарахәаны, Тамшыаа рымацара абра исзеизга, ажәақәак расхәарц стахуп, снарацәажәашт.

Астаршын ибжы рыгәгәаны, — Дадраа, абра асоф иадгылоу ажәлар, хәычык наф шәнадт, Тамшыаа ирышәт абрака атып, Нахарбеи ажәақәак реихәарц итахуп! — ихәан, атәымуаа наф инаскья-ааскьеит.

Тамшыаа даарыпхьан, асоф ааигәа инагылт. Нахарбеи урт рахь ихы наирхеит:

— Дадраа, ишәыдысныхәалоит аныхәа ду мшацы! Ақәантәи сааит шәызбарц, шәара шәбара есқынгы сеилахауеит, аха шықәсык ала пшьынтә-хәынтә реиха сзауам, аха сывам. Шәара шәбара сара даара сеилахауеит, аха сара сбара уиакара шәаеилахауазаап, шәаеи-гәыргьозаап...

Астаршын Кьагәа ибжы ааиргеит:

— Уи шпазыкало, Нахарбеи, ухаткы сцеит, уара убара, амшац еиха хәигәыргьеит, убарта хәибамто уапхья хгылоуп.

— Ус шәыказар, абар уажәы ишәасхәап: уажәы аакыс-кья сара сарендаторцәа³⁴ азәы ицә рзеит. Иззада Там-

³⁴ Арндатор — азәы имазара (адгьыл, аоны ухәа) аамтала имхны, уи ала зхы ныкәызго (иааирыхыз хәтак изтәу итаны) ауафы ихьзуп. Анхацәа, адгьыл зыцәмачыз ма зынза измамыз, аамтала иқәаарыхуан тауади-аамстеи рыдгьыл. Иахьықәаарыхуаз азы иршәон адгьыл аеафра ианашьтуаз ахьынтә хпцарак ма пшьбарак.

шьтəхəп, абрəтəхəп, уəхə иззодəз? Сəрə сышəтəхызəр, сəрəндəтəрцəəггы шəтəхызəрəуп, шəрыцхрəəуəзəрəуп. Уимəу, шəəрə ирымəуггы рцəыжəгоит. Сынтəə уи дыз-лəцəəгəозеи? Амлə дыншəыртцəоит шəəрə убри əуəф... Уəрəəстəршын, уеихəбəцəəуəнəрыцхьəны, инеилəртəəны, убри əуəф ицə ззəз икəнəгə дəкəшəыршəə, əцə əхə ир-шəəны изцəизəз ишəт. Абри əус əбрə сшыкəу шəəлгə. Сəрə сцəр, дышəхəштыр кəлəп, дəəəзны цəəжəтəтəыс исышəтəоит. Шьтə, əстəршын, əихəбəцəə уəнəрыцхьəны игə əшəшьырəхь.

— Нəхəрбей, ухəткы сцейт, — ихəейт əстəршын, — уəрə уəрəндəтəрцəə хəрə хəрцырхəгəны хəə зыкəлəзəм, хзыр-мыцхрəəрггы, əкгы рцəəəгəм, əхə əгычрə рəцəəзəуп, хкытəн əкəкə зцəырымзəз хəə əзə дыкəм. Əгычцəə хəимыртцəейт. Узфəу əцə иəхьə əтыц икəəхцəп, əхə хəрə зеггы хухəоит əнəчəльник ухəзиəцəəжəəрц, əбри əгычрə əтыхəтəə ццəəрəзы. Уи итəххəр, əгычрə əбгьəəхəə ирцəоит, əкəтəгь былгьə икəитцəоит...

— Ари əус шəəрə əтыц икəышəтцə, сəрə нəс əнəчəльник сиəцəəжəəп, цсыхəəк злəмəу əлə дныкəəрəтə сə дкəстцəп, — инəкəйргəыгит Нəхəрбей.

Əстəршын əихəбəцəə имəны днəлтцны, шəшьырəк əфы инəиртəейт.

Əихəбəцəə əцəыз змəу əрəндəтəр əбрəхь уəəипцхь хəə иəрхəейт əстəршын.

— Мəмсыр, уəрə уизцəə, кыр идыруəзəр ирхəə, — рхəейт итəəз əихəбəцəə.

— Дəд, Əндриə! Əбəрт əбрə итəоу əихəбəцəə ухəоит, уцə ззəз дудыруəзəр, мə хəычзəк гəфəрəк уəзəр, əзəы уицəымшəəкəə, уицəыпцхəмшьəкəə əбрə ихəухəəрəзы. Уəрə угыч уəрə дутцəəхыр, хəрə əкгы зхəрəзəм əхə ихəршəоит хəə хнəлəгəр, дук иəəмыстəшəəм хəрə хзы, уəрə узы дəəрə ипцхəшьəрəуп, уəрə угыч дшудыруə, уи идгылəны, дцəəхны, егызхəрəзəм уцə əхə иуршəəр.

Нак-нак иаргамамхар калашам, мышкы уи ацә ахә зхар-шәо идырыр, уара узы дганы дкалашт. Убри акнытә абра итәоу аиҳабацәа зеггы хухәоит имзакәа, итцамкыкәа атабырг ҳаухәаразы, — ихәеит Мамсыр.

Андриа даацәажәан:

— Анцәа абзиара шәзыкаитцааит, дадраа аиҳабацәа, иацсазамкәа цәкы атцыхәала аныхәа аены шәтәаны убри ззада хәа апшаара шәафуп. Абарт зеггы снапала шәысшыеит, убри ззаз хәа азә дыздыруазар, амала азәы игәнаҳа сықәстцар акгы иацсам, — ихәеит.

— Угәылацәа, арендаторцәа, игычуа зәыр дыкоума, ма агычра зыхнахәаахьоу? — хәа дизцааит Мамсыр.

— Ишцакам, арендаторцәа рахьтәггы игычуа дыкоуп, аха абри изеит сыцә хәа ззысхәаша азәггы дсыздыруам, — ихәеит Андриа.

— Ибзиоуп, шыта уца уфызцәа рахь. Ма агыч дхацшаап, ма утәы ахә уахтап, ак кахтап, — ихәеит Мамсыр, Андриаггы дфагыланы дцеит.

Нас аиҳабацәа аилацәажәара иналагеит. Аха акраамта баша ицәажәон, абри изеит ззырхәарыз еипш уафы дрымбеит. Нас, Никәала шәаипхьеишь, рхәан, Никәала дааргеит.

— Мамсыр, абригь унаиацәажәа, — рхәеит, аха Мамсыр — Қәаблыхә диацәажәаит, — ихәан, уи инаидитцеит.

Қәаблыхә даацәажәан:

— Дад, Никәала, уара учкәыноуп, аха ахьзи-апшеи, ахьзи ахьмызги ухәа уара даара бзиа иудыруеит. Уаб, ипсаҭа бзиахааит, убригь ахьз иашьтаз уафын, убри иеипш атаацәара иалтыз уафуп уара. Хазуазтцаауа аус азы акы иухароуп хәа акәым, уара хазузтцаауа мфакы ҳақәутцап хәоуп. Абра Андриа, Нахарбеи дузза иарендатор, ишуахаз еипш, ицә рзеит. Иззаз дахьзытымхит, атәы зтәыз гәфарас азәггы имам, хара азәггы хьымпцааит, атәы зтәу ицә ахә иахтароуп. Изхаршәо дхаздыруам. Уара, изаазозеи, агычра иашьтоу уафуп, шамахада, агычцәа

зегы удыруеит, убри азоуп уара хазузтаауа. Сара иуасхэо хымзгыс иумпхьазан, изазар, абри изеит зугахэуа азэы избэхэ хахэ, уи схэеит хэа, убригы дымпшаакэа акы ихаршэом, — рхэеит. Никэала даацэажэан:

— Анцэа абзиара шэзыкейтцааит, даара ажэа бзиа, ажэа пшза сашэхэеит, сара сацсазамкэа. Ацэ ззаз абарт шэара ижэдыруаха, саргы исыздыруам, саргы исымзеит, аха шэмыруадафхаразы, ацэбаа мыцхэы шэымбаразы, ахэ сара исшэандаз схэо скашэтцеит, абарт зегы шэымсааит, унадгыланы убри ацэ ахэ шэа хэа сашэхэозар, иахьатцэ-кэа Андриа ицэ ахэ истоит, — ихэеит.

— Узшаз уисасуп, иухарам акы ахэ шэаны азэы ит хэа шцауаххэои! — рхэеит уа итэаз аихабацэа,

Убри ашьтахь Зыкэыр иааипхьан, убригы Никэала иеипш инаацэажэеит, аха убригы егы изымдыруаз еилыркааит.

— Шьта дара рхала абри аус еимтцаркуа иалагеит, аха акафэы изымааит. Ашьтахь, цсыхэа анамоуза, ақытан икоу агычцэа, агычра зыхнахэаахьоу, ашэкэы иантцаны ирымакэоу, ацэ ахэ шаны ирыкэыртцарц ртаххеит. Аха абракагы аймаккэа роут аихабацэа.

Азэы иара ихэыпцэа, иуа икэымшэаразы ацэ ахэ ахьыршэо, насгы гычс хэа дырфэыцны ашэкэы данымларазы, дидгыло далагеит, уи акыр тцеит агычра ихнамхэааижьтэи хэа.

Даеазэых — иашьа ица ихьз уака агычцэа зныз ашэкэафэы даацэыртцит.

— Уи, ускан ашэкэы дананыртцозгы, гэагшакэ, са ськамзаара иакэыршэаны даныртцеит акэымзар, ашэкэантцара икэнагазомызт. Убрижьтэи дгычит хэа уафы имахазацт, — ихэеит.

Убас аихабацэа руацэа агычцэа ашэкэы рантцара еимакуа акраамта иадхалеит, егырзыкамтцеит, аймак

рацәаны ироут. Нас Наҳарбеи иаҳар, игәы иалсуеит, рхәан, изықәнагозгы изықәнамгозгы ашәкәы ианыртцо иалагеит. Нас дырфөгь урт реилыхра, реилыпшаара, рхыркәшара еитаналагахт.

Убри аамтазы Наҳарбеи ипацәа, Саати Чагәи, хазы ашәшьыра итатәаны асамыркәылхәара иафын. Урт рахьтә Чагә амцхәара, аехәара цытк идыруан, аха ирпшзаны, нак инейтаухәартә ихәон. Уара дужьаргы, дгәаазомызт. Ала дукәа фба иман, рдура анафсгы даара ла пшзақәан.

— Чагә, арт улақәа рыпшзарада ирылоузеи? — дизтааит уака игылаз Камшьышь.

— Арт слақәа абгадукәа ркуеит. Убри азоуп рыхәда ахәйдхатца кьакьакәа — ацъазтә хәйдхатцақәа зырхоу. Абгаду анырклак, рыхәдоуп паса иззыфуа иахәарырт. Ахәйдхатца урт ахьчоит...

— Нас ус акәзар, абрака абарт алақәа умоуижьтеи даара краатцуеит, бгадук мою, бгахәычыкгы ркит хәа хмаҳазацтеи, — ихәеит Камшьышь.

— Абнахь шәарыцара хара ихамгеит, дара рхала уахь имцеит, абгақәа абрахь афныка имааит, — ихәеит Чагә. — Алақәа ртызшәа анышәхәа, хара хәмаҳәк Бзыц азы ахықәан дынхоит, убри имоуп лақәак. Урт алақәа реипш ла Апсны азәы имам. Уажәы аакьыскьа алақәа уака ахтны аштафы иштәаз, инацшны ирбеит Лзаа ацәымзаркыра инафсны Гагра шыкоу мшынгәыла ағба ицоз. Инацшны ари анырба, ифатцибаркьан, инашьталт, иаарласзаны агафә инкылст, уаатәи абгәаахәа амшын реынтарыжьын, уи акәхеит. Ашыр-сырхәа изсо ағба инахьзаны, апхьа ифагылан иааныркылеит, ирмышьтит, еишуа иалагеит.

Абри зеихәоз зегы, ишымцыз рдыруан, аха аччара иафын.

— Нас хамахаҕеҕыла агаҕа дықәгыланы алақәа дрыпхьо- дрыпхьо мацара, аарлахаа иакәыхны агаҕахь иааигеит, агбагы нықәланы амҕахь ицеит, — ихәеит Чагә.

Уигы шымцыз рдыруан, аха даара иссиру лакәзаап, рхәан, ицъаршьазшәа рхы идырбеит.

— Уажәы, Саат, ажәабжък хахә, уаргы иудырлон ажәа- бжъкәа, — рхәан, уа игылаз Саат иахь рхы надырхеит.

Чагәгы, ажәабжък хахә, ихәеит, ари Саатгы цәгыза амцхәара здыруаз уаҕын. Саат даацәажәан:

— Сара ажәабжък сыздырзом, аха Чагә, ухаткы сце- ит, азауад едукәа умоуп, ала дукәа умоуп, уара зыхкы умам хәа акы ыкам, ачақәа зкуа ацгәы умоума? — хәа дызцааит.

— Мамоу, уи еипш цгәы сымам, — ихәеит Чагә.

— Сара исымоуп цгәык, азын пытрак иаанагом акәым- зар, аацын, апхын, тагалан, зны-зынла азынгы ачақәа кны иаанагоит. Ғнак, ачақәа анырацәоу, шәкы-ҕышә кны ианаанаго ыкоуп, ианмачу — жәаба, жәохә, ҕажәа аана- гоит. Аихарак ицъоушьаша, иашьышам, ацсы штоу, цъара ажы цәымкыазакәа иааганы иунаркуеит, — ихәеит Саат.

Уака игылақәаз зегы аччара иалагеит. Ара еихарак изырччоз, Саат амц шихәоз рдыруан азоуп, Чагәгы ач- чара даҕын.

— Убри еипш ацгәы умазар, иааганы исырба, исутаргы даара иуцъысшьоит, — ихәеит Чагә.

— Иустап, аха итакны иумамзар, иаауушьтыр, ибнам- лар псыхәа амазам, — ихәеит.

— Ус акәзар истахым, — ихәеит Чагә. Убас амш гауа итәан Нахарбеи ипацәа.

Убри аамтазы Нахарбеи уака азәы дынизцааит: абна итәоу аихабацаа икартозоеи хәа. Дзызцааз атакс ус иеи- хәеит:

— Аггычцәа ухәа, аггычра зыхнахәаахьоу зегы ашә- кәы рантара иаҕуп, ацә ахә шаны ирықәтцаны, ацәыз зауз

итэы ахэ иртаразы. Насгы убрака ашэкэы ианыртцеит Мырзакан, Кэаста, Нестор, Шьмаф ухэа зегы, уажэы ацэ ахэ зшэо ирылатцаны иддыршэашт, насгы уаргы иуархэеит, Нахарбеи, ухатцкы сцеит, хқытан агычра баацсыла икоуп, аки-фбеи зцэымзыз азэ дыкоуп хэа стэы иаанагом; хылапшфок даар, ацэыз зауз ртэы ахэ роуааит, ихээр, урт ачкэынцэагы убрака иналанакуеит, урт ихтэаз азэы ифызакхеит...

Арт ачкэынцэа апшьфокгы Нахарбеи иитыхыз чкэынцэан.

Абри еипш ажэа анихэа, цытрак дхэыцуа дгылан, нас уцаны урт аихабацэа арахь уаарыпхь хэа еихэеит абри еипш ажэа иазхэаз ауаф.

Уи дцеит аихабацэа рахь. Абрака аихабацэа аймак ду рыман: зуа ашэкэы даныртцаз данызтцаз изы дагыуеит. Насгы уи даагыежны иуа данызтцаз иуак избахэ хэаны ашэкэы данитцоит. Уи еипш аус егы, зуа даныртцаз, даргэааны, агыч диркьиоит: уи анкьазны агыч ихьз-заргы, уажэ аакыскья акы изеит хэа уафы имахацт, анкья, зынтэи хэа халагар, уара ууа иакэым, ухагагы уанычкэыназ агычра ухнахэаахьазар калап, ус акэзар, уаргы ашэкэы уантатэуп хэа еихэеит.

Убас хэычы-хэычла аицэхарафэ инеибагарц егыры-гымкэа ишыказ, Нахарбеи дшэыпхьоит хэа уаф днеит. Зегь, нагылан, уахь ицеит.

— Икашэтцазеи, агыч дшэыпшаама? — ихэан, дрыз-цааит.

— Агыч дахзымпцааит, аха ацэ ахэ агычцэа ишаны ирыкэахцеит...

— Егьюорым, шэакэытц, даеазны агыч дыпшааны ацэ ахэ иршэаны, ацэыз зауз ишэт.

(Ас зиу иуацэа — аамстцэа — ахьаланакыз азоуп.) Аихабацэа абри азы даара итабуп хэа иархэеит.

— Астаршын! Ажәлар еимпааит, аха ирылаҳәа, ампыласра зылшо уатцәы абра саштаҕы еизааит, ампыл иаслааит.

Астаршын Наҳарбеи иажәа ѿбеитәуазма, ажәлар еизаны иҕаз зегы ирылеиҳәеит. Шьта ҳәара атахым уатцәы абра ампыласра ду калашт.

Ажәлар аимыгтра иалагеит, ыла-шьапыла ухәа. Наҳарбеи днеиааиуа асоф дықәгылоуп; уака имаҷымкәа тауади-аамстеи гылоуп, асамыркәыл рхәоит. Ибацәа, ихәаагацәа ишаац иаауеит: цьюк цоит, цьюк аауеит, цыхәацтәарак рымазам.

Абрака ахтны ашьтахь, азыхь ду ытцәырны инеиуа ахықәан еитцәаны игылоу аматцуртахьтә игоит цыхәацтәарак рымазамкәа еибархьусууа асарақәеи азрақәеи рыбжы. Нас цқәа иманшәаланы ирызмышхәаз ақәарылқәа, арбағра уа, аки-кихәа рыбжьқәа гоит.

XXII

АМПЫЛАСРА

Амшапаены Наҳарбеи иахтны иеизаз тауади-аамстеи ауха зегь уака иаанхеит, уимоу, уи аены изымааз зәырѿгы ауха инацлеит. Ицәажәо иахьтәаз ажәеи-ажәеи шеихырхәаалоз, уатцәтәи ампыласра атәы ахь ииасит. Уи ееины, ахы атаны ишыкарцашаз атәы шытырхит.

Уака иҕаз ардар еилкьақәа ѿцыа Татластани Алмеи иаарыцхан, рнапы ианыртцеит тыцқа лцакгы даанмышжкәа ажәлар еизыргаразы, иееины ахы атаны ампыласра еиҕыркааразы. Нас асамыркәылхәара еитаналагеит. Наҳарбеигы иитахыз убри акәын, иаргы мыцхәы дсамыркәылхәаѿын.

Убри аамтазы арац пхэыс Фатма Нахарбеи днаидгылан, лыбжы дук инейтымхкэа, аха уеизгы асасцэагы зэырфы ирахауан:

— Нахарбеи, ухаткы, асасцэа рацэоуп, уатцэи иней-хэхаргы калоит, афы хазхом, ишудыруеипш абра Тамшь ақытан афы змоу хэа азэггы ыкам хара хазхара зылшаша. Гэдиа идэкьан акынтэ ишаагоз, уажэи зкэи хэышэ ркынза маат ауал хакэуп. Шьта иахьяаго сыздырам, — хэа иалхэеит.

— Сара сыхызала уаф дизышьт, афы, анафос иахтаххаша акрыказаргы, идаарга, — ихэеит.

Нас итэакэаз инеймда-аимдо Гэдиа итызшэа ахэара иалагеит.

— Абри Барганцэи Гэдиа цара имамкэа, акы, фбагы апсуа уачар хэа Апсны уаф даныкамыз аамтазы абри дуачар духа дызлакалазеи? — ихэеит Хьрыцс, дахьтэаз.

— Дуачар ду моу, «второи гилди кэпечуп»³⁵, — ихэеит Александр.

Ицэашэ акраамта абри иалацэажэон.

— Нахарбеи, ухаткы, абри Цкэыргыыл убна иутииз, афранцузкэа иаархэаз, даара бна дуун, бна бзиан, нас уи аазхэаз изаралхеит, рхэоит, ишцакалеи? — ихэан, ажэаны иаацэыригеит Беслан.

Нас зеггы, убри иазтаарц ргэи итеижьтеи краатцуазшэа, алацэажэара иалагеит.

Нахарбеи зназын днакэша-аакэшо, атцабырг реим-хэарц нақэикит, аха ашьтахь идырхэеит.

³⁵ Барганцэи Гэдиа... Дуачар ду моу, второи гилди купечуп... — Урыстэыла иахьабалак ауачарцэа (ма атуцарцэа), доусы малла изейпшраз ала х-гильдиакны (х-гэыпкны) ишан. Зеггы реиха ибейаз ауачарцэа актэи агильди иатцанакуан. Ароман излахэо ала, афбатэи агильди атуцар ахьз змаз Барганцэи Гэдиа ида Апсны уаха уаф дыкамызт, Нахарбеи Чачба дуггы Гэдиа иуал икэын. Атцара змамыз ауафы изы ас еипш амал архара, хымпада, акыбаф атахын.

— Афранцызқәа сыржъарц иақәыркын, сыбна акгы иаңсамшәа, дара дук иазымгәақуашәа исдырбеит. Абна бна дук ауп, аха аңь бзиақәа маңуп, енак хәлаанза ҳаимдо ҳалан, аха җажәаңыра рақара аңь бзиақәа, аңь шшапақәа, ираңәаны еилагыланы иаабейт, акәымзар уаҳа ңыаргы урт иреипшыз ҳақәымшәейт, рхәейт. Акы, сара сыбна сара исамхәакәа еимышәымдар акәын, җбагы, шәара енак хәлаанза ҳаимдо ҳалан, аха аңь бзиақәа дук ҳамбеит, шәхәейт, сара сыбна җымш-хымшгы ишәзеимдомызт. Сара ишәсырбап сара сыбна, нас ахә азы ҳаиңәажәап, схәан, адырҗаены исыманы сҗейт абнахь. Хымш аимдара ҳағын җыла. Озамат иакәын ңыагылаҗыс ихамаз, уи ашәарыңаҗ бзиа сыбна зегы даараза бзиа идыруан. Аңь бзиақәа ахыглазгы уиақара азәгы издыруамызт, — дағын Наҳарбеи. — Енак агаҗахьтә — аладахы абна ҳалеигалан, акаанмыжкәа зегь хирбеит. Адырҗаены аҗадахьтәи ҳалеигалт, иаабахьаз абна ихамбаңшәа ирҗыңны иахирбеит; ахымш раан — амраташәарахь ала ҳалеигалт абна; иаабахьаз, уи аҗымшк ҳазхәаңшхьаз аңьқәа, ихамбазаңшәа еитахирбеит. Афранцызқәа моу, ҳара уи абна ңкәа издыруазгы ххы ңикьейт, ихамбаңшәа хкаитҗейт. Нас уа Ңкәыргыыл ҳааит, агаҗа иказ ағы. Озамат уамашәа рхы шҗикьаз анызба, нас сара нап рыласкит. Абри еипш зыхь Аңсны иказам, акы, ихьшәашәоуп, ишыжәбо еипш, җбагы, уи даара ихарҳагоуп: уи зжәуа шыз ихьзом, кыр чымазарақәа рзы ихәшәуп. Ажәйтәза зны ақалақь ду Диоскуриа³⁶ хәа изышьтаз абра акәын иахыкьаз, аихарак абри азыхь азы маңара абра идыргылейт колхаа убри ақалақь. Ңоуп, Кәыдры азгы абрака иазааигәан, убри азгы рхы иадырхәон; убригь шыҳазуп,

³⁶ Диоскуриа — иахь аңарауаа излашыақәдыргәғәаз ала, Диоскуриа ажәйтәан Ақәатәи абағәаза зҗазкуа амшын аңшаҳәағы игылан. Ақалақь абжеихарак уажәы амшын азатқәа икоуп. Қалақь ҳасабла Диоскуриа ашыта аркын ҳера калаанза, афбатәи ашәышықәса атыхәтәантәи аңшыбарак нахымгәкәа.

ихъшәашәоуп, ихархагоуп хәа расхәеит. Нас хәилазеит ацъкәа рыхә азы. Ахә бзиа сыртеит.

— Ахәмоу, ахынтәхә рцәугеит хәа сыкоуп,— ихәеит Беслан.

— Ахынтәхә сыздырам, аха ахә бзиа рцәызгеит. Нас уа агәхырта азауад картцеит, ыцъара-хыцъара абна аихамфа ылыргеит. Аусура иалагеит. Ацъкәа зегъы акаанмыжкәа ицыркеит, икәыргеит, жәашыкәса рьонутка даргъы цеит. Изаралхазар, сара исхароузеи, — ихәан, иажәа дналгеит.

— Итцабыргытцәкьаны, урт уа ашыз рмыхышь? — дитцаахт Беслан.

— Ашыз рмыхьмоу, ахышыкәса раан зегъы неиланажьт, — ихәеит Нахарбеи.

Ауха ачара ду руит: ашәа рхәеит, икәашеит, ркьафкәа картдан, тцхыбжьоншьтахь инышьталаны рьцсы ршьеит.

Ашьжымтан ихәаагацәа еитадырфьыцт ихәаагара, иацы изымааз рацәан...

Ампыласцәа реизгаразы Татластан аладауаа еизигарц алада дцеит, Алма афадауаа реизгаразы афада дцеит.

Ашыбжьяара кыр шагыз, Татластан ыла рацхьа дгыланы, аладауаа абирак кны, ашәа хәо аладатәи агәашә ду аартны агәарахәа ашта иааталан, хамра-хамраны итәаны ашәахәара, акәашара иалагеит. Аланарцшыразы ахәсахыгцкәа урт ирыцаазгъы, уака ирылан, икәашон.

Пытк аабжысуан еипш, Алма ыла рацхьа дгыланы, ашәа хәо, абирак кны афадауаа агәарабжьяра иаабжьягылт.

— Абаакәа, зан илеипшым, шәнеи, шәнарцыл, рбирак рымхны ахәынтцәа илашәкәаха! — хәа артцәаахәа ибжы наиргеит Татластан дахьгылаз.

Акәашара иафыз рыкәашара нкажьны, еибарфны инарцылт, рбирак рцәаагоит хәа. Урт ус мариаала ирыртозма, уи акәхеит, иааилалт: каарахеит, хәхәарахеит,

уагеимшхара, цөгъарак ахыѳкало еипш. Еибажѳеит, еибакѳкѳит, ахѳынцѳа илеибажѳит. Абри збоз Нахѳрбеи иѳызцѳеи иареи рызхара иччеит. Цѳоукы агѳара иатца-хеит, апсра иалагеит, аха избода, изахауада. Хѳычык иа-нааихсыгъ, игѳартан, агѳара иатдырхит. Аха агѳара анкаха, ауаа рацѳаны иахыѳкѳгылаз аѳынтѳ жѳаѳык ра-ѳара хѳахѳа-жѳахѳа иатдырхит, ѳыцѳа рыпсы рылшѳѳѳан, ау-апа ианцѳаны инаганы агѳылары инышѳѳартцеит. Нас зегъы, ишынеибакѳыз, ашѳа хѳо ашта иааталан, рычешаны, акѳашара, ашѳахѳара еитаналагеит.

Камачыгъы лан длыцны абра дыѳан. Лыкѳашарала ауаа лыргачамкит. пшралеи сахъалеи уи илыцназгоз уа уаѳ дыѳамызт. Лыѳцѳаажѳара зынзак уаѳ дархагон. Луаѳышыауеизгъыибзиан. Лычапашъанахѳаакѳаѳахымызт. Иахъа абраѳа уи зегъы длапшыѳкѳыртцеит. Абраѳа тауади-аамстеи рыѳкѳынцѳа азѳ длыцкѳашеит, ѳыцѳа лыцкѳашеит, зынзак ргѳы дахѳазеит. Леи лкѳадыри ухѳа, нас аеы шлырхѳмаруа атѳы, лхысшыа атѳы, луаѳышыа атѳы зегъы инеимда-ааимдо уа хѳатѳыс ирыман.

— Абри апѳѳызба атауадреи аамыѳѳа бзиареи ракѳым, баша аамѳѳа хѳычык дипѳазаргъы, сеигѳыргъаны сыѳкѳын дизысхѳон, ѳаѳас дѳаѳѳон, аха иабаѳоу, нхаѳык — ѳѳахѳыѳѳак дипѳауп акѳымзар, — ихѳеит Иуана дахѳѳѳаз.

— Иуана, ура узѳу Алиас ипѳа лоума? — хѳа дизѳааит Хабыгѳ.

— Ааи, убри лоуп.

— Уи ссирк лоуп! Лара дыпшѳаѳоуп, 16–17 шыѳѳа сеиѳа лхымѳѳазар ѳалап, уи деиѳаѳам, аха лыхъзи лыпшреи рыла уи хѳара хѳабжъуаа рѳы дыззымдыруа дызустда! Тауади-аамстеи уи дынхаѳ ѳыпѳауп хѳа лгара хѳымздыршѳоит, анхаѳѳа рыѳкѳынцѳа игѳыгъны бѳаѳѳа хѳа рызлахѳѳом. Уимоу, атѳарагъы лымоуп: аурыс бызшѳѳа

лхэоит, ашәкәы дапхьоит, илџеуит; даара агәырткәыл
бзиа змоу азә лоуп, — ихәеит Хабыгә.

Ари захәуаз тауади-аамстеи рычкәынцәа азәы Ха-
быгә иахь ихы наирхан: — Хабыгә, ухаткы, уи зызбахә
шәымоу апхәызба еыхәтцәыла арпарцәа заманақәа
еыжәкккәа икалыжбуеит, шәақьла ахысразы — ацәкьара
кыдылцаауеит...

— Уи дызбзыцәахәшьада? Убри Алиас хәыпцхас имада
тауади-аамстеи рахь?

— Тауадк, аамыстак хәа уи хәыпцха димазам. Урт иба-
нык дхәартазам. Уи иуацәа — рписар Леуан, нас Иван, —
ихәеит уи ачкәын.

— Ишьапқәа шәымгытдроуп, убригь дышә-
захьмырхәит! Ирахә неизышәоцар, нас дгәыргьатцәа
азәымоу, ыцьагыгы шәыџнеидап, ипцхагыгы шья-
пырзәзәаџыс дныкшәтцап, шәнапафы дкәалап. Мап,
шәара избо акгыгы шәацсамхеит уи ифы!

— Ирахә рыхцарагыгы хәычы-хәыцла игзам, аха ус
иаразнак напилакра хәычык иуадаџуп, уи Иван захьзу
уаалацшыкәйтцар, нас ацәымтц әжә шарцәмызкуа еипш,
дуцрытцаум, ак улимыршакәа. Убри илоуп Алиас игәы
злагәгәоу. Уимоу, ирахәгыгы ихатәы дамыг рнитцо далаге-
ит, тауади-аамстеи ишыруеипш.

— Акгыгы шәшапсам ибеит азы. «Анхаџы ирахә ихатә
дамыг рнитцо даналага, уи тауади-аамстеи ирымеикуе-
ит ауп; абгәаахәа дахьырхәхароуп, адамыг знитцо ирахә
ицәгахароуп!

Уака итәаз тауади-аамстеи абри иакәшахәтхеит.

— Ус икоу дахьырхәтәуп, дышәмыргьацароуп шәара
ачкәынцәа, — рхәеит.

— Алиас ирахә адамыг рынтцарамоу, уажә ааккыккәа
абра рыпап ихәоны исахаит «асоциалистцәа» иџны
мазала еизартас ирымоуп хәа, — ихәеит Алмысхан
дахьтәаз.

— Еицѳоуггы иуп, нас, анхаѳы ихы даауужьыр! — рхѳеит еицѳакны уака итѳаз тауади-аамстеи. — Аха уеизгы, ахылапшѳы имаѳацкѳа дыкоума абри еипш аус? — хѳаггы нацырцеит.

Убри еипш аамтазы еизаны аштаѳы итѳаз рахтѳа уаѳдааит, изыкалозар, Нахарбеи иѳызцѳа иманы абрахъ асоф даакѳгылааит, ма абрахъ ашта агѳтахы: ашѳшьрахъ дналбааит, ампыласра иалагоит хѳа.

Нахарбеи даара бзиа иибоз усун ари, абгъаахѳа дѳагылт, иѳызцѳа иманы асоф аѳы днатѳеит. Ампыласра иналагеит ладеи ѳадеи хѳа.

Аладауаа рзы еимтакъачаѳыс Лаз дныкѳдыргылеит, аѳадауаа рзы — Сабыда.

Аимтакъачаразы акраамта ампыл хара имцеит, иребарзомызт аимтакъачацѳа, шъамхылаггы рыгѳта иалганы уаѳы изымгеит. Ашьтахъ ианеидшылаза, Лаз аркыыл дасын, амбакынза иназарц егъаагымхеит. Аха уака импыхъашѳеит аѳада изгоз азѳы, иманы дкѳалауаа, дкѳаратѳо иѳынеихеит. Ажѳлар цѳгъаза еилирхааит. Зны аѳада дѳо, зны алада дѳо, ус дышнеиуаз, Дгамшь азы дынхыкѳырцалт, иаѳа иахызымыжьраз. Аха азмыжьразы даанѳасуазма, дууаза дыцан дналацалт. Ишьтахъ инеиуазгы аанѳасуазма, агѳгѳахѳа зеггы азы рыгеналарыжьит. Зеггы азы итѳеибагѳеит. Ампыл зку уаѳы диздырам.

Аладатѳкѳа аѳадауаа таадыркѳрылоит, аѳадатѳкѳа аладауаа таадыркѳрылоит. Урт зеггы азы рыдчыланы, ирыхан алада иархѳазеит: мышцѳгъашьтахыын, азы дуун.

Азы еибаршьуеит, рхѳан, иаанхазгы азахы еихеит ирыхызаабоитхѳа. Рышьтахъинеиуазуртинарыгѳтасын, азы иналарыжьт. Убас азѳи-азѳи неигѳтасуа, шамахада акѳымзар, зеггы уахъ иалеибажьит. Ари збаз ахѳсакѳа артѳѳаа-сыртѳѳаахѳа инеилалт, азы еибаршьит хѳа. Уака итѳаз тауади-аамстеиггы ирцѳымгхеит ари икалаз.

— Осман, Кьагәа, Гәацъа, шәцеишь! Азы еибамыршьа-аит урт амдыркәа! — рхәан, идәыкәыртцеит.

Убри аамтазы ампыл зкыз мазала, азы итеибагәаз днарылтцын, азынрцәала дкәалаауа аҗада ихы рханы иҗынеихеит. Ус уи даагәартцеит, аладауаа нырцәка азы зыцсы ырызгаз урт уи инеишьталт. Аарцәка уи дызбазгы амҗа изкны дахкуеит хәа азы реалажьны нырцәка ирит. Ирулакгы ирцылаз ухәа, ишьтаз ухәа амба иазиашаны дназаанза дырkit.

Убри аамтазы цытрак иааихсыгыт ампыласра. Рыма-тәакәа дырҗан, еитаршәыртцеит, цытракгы рыцсы ршьеит. Нас еитадырҗыцт рымпыласра.

ДырҗегьыхЛазинеикәыртцакныҗынтә-хынтәракара ампыл ирманшәаланы днасын, амбакынза инеишьтразы егәааигымхеит.

Нас аҗадауаа неибаркааит.

— Хәимтцакычаҗы хәычык дкәадашәа даабоит, Лаз ескынгы ампыл дицәасуеит, лабала ицәаиргоит! — рхәан, уидыцсахны уи ицынхәрасЛагәстандыкәдыргылт. Уажәшьта Лазииареи еибакәпануа иалагеит. Абрака зегь реиха ицъашьатәыз — ампыл еимтазырсуаз ицъбарара, ихымшәтара акәын. Акьеҗхәа уи дзынкьоз азәымкәа-җыцъамкәа еизкыа икаижьуан, цытрак рхы иахәартамкәа икалеит ухәартә.

Зны-зынлагы уи ампыл зку, ауаа кажьуа дышнеи-уа, дышьткьаны, дкәымпылуа данкахауаз калон, зныхгы еинкьоз шьтахыла ишьткьаны рыгәкәа хаххала, уа ишьтахап, изгыларым ухәартә икахауан.

Даеазных уцшыр, ампыл зку иҗызцәа хәҗык-фҗык инеихангы дрыбжьаргыланы, ицхрааны, аеыҗ ианахо еипш, дымҗаргарц дандәыкәыргалоз ыкан, рҗызцәаггы амала игылазма? Урт ирыцхрааразы, рәагылацәа ирыгә-тасны ампыл зку рҗыза амҗа иртаразы урт цысуан.

Рѣагылацѣагы баша ицшызма? Рацхъала-рышьта-хъала ампыл згоз ирыжѣлон амѣа рырымтаразы, ампыл зго дыркразы; абас зегъ еиѣахауан.

Шьта абрака инацшуаз уаѣы изеилыргомызт ампыл згои амѣа изызкуа-измыргои. Акъѣ-саѣхѣа икыдикъон, жѣаѣы-жѣаѣыла еинкъаны, ргѣы хаххала икаибажъуан. Абри збаз Нахарбеи иѣызцѣеи иарей даара ргѣы иахѣон, еибарччон.

Абас ампыл иасуан амра аѣашѣарахъы инеихаанза, аладагъы аѣадагъы ампыл уаѣы изымго. Ашьѣахъза Лаз уеизгъы лабала иаиргеит, аладауаа аиааит. Абарт анхацѣа рахъ знапы тѣаз дубап, зшьапы тѣаз дубап, аха урт рыгѣхъаа зкыдаз, атауад ду урт дагърызхъамѣшит.

— Утцх аабзиахааит, ѣааны уажѣаангъы уеибга-узѣыда анцѣа уахирбааит! — рхѣан, инагъежъын, рыѣнкѣа рахъ амѣа иныѣѣлит.

XXIII

КАМАЧЫЦ ЛХѣАРАЗЫ АРЦАРЦѣА НАЛХЪЫЦШУА ИАЛАГЕИТ

Ампыласрахъѣтѣ ианыхынхѣы, адырѣаѣены шыжъза Рафида лыпцхал лыжѣаа иныѣѣыргыла, Алиасраа ргѣашѣ днадгылан, лыбжъы налыргеит Есма хѣа. Есма даадѣылѣшын, Рафида лыпцхал датѣа агѣашѣ аѣы дышгылаз анылба, азахъы аѣаразы шакѣыз лдырын, ларгъы лыпцхал аашъѣых уахъ лѣыналхейт. Аха иѣыалшьѣон ас Рафида шыжъымѣтанза азазы лаара.

— Рафидахеит, иаха амгъалмѣѣаа ыѣаны бышьѣалазу, шыжъза азахъы бдѣыѣѣейтеи быпцхал бхарззала! — лхѣан, Есма Рафида асамыркъѣыл аалылхит.

— Итцегъ шыжкы сахымааз уамашәа ибымбои, уи-моу, бара бырҕыхара сацәашьейт, акөымзар шаанзагы саауан, иаха сыцәа цыбшьоу...

— Икалазеи, бызмырцәашаз ибыхъзеи, ахәыцкәа зәыр игәы бзиамзу, мамзар азкәа быцхау?

— Ахәыцкәа хар рымам, азгы смыцхаит, аха иацы убра аизараҕы ажәакәак азәы исалхәан, убри бара ибасхәанза, сыцсы сымхарацәахан, иаха сызмыцәазейт, убри сшазхәыцуаз...

— Икалазеи, ибаҳазеи ус ажәасы, бамырцәаратә еипш? — лхәан Есма, ус алаҕара инталан, азыхь аҕы инейт, ишеицәажәоз.

Уака рызкәа ртан, рыцхалкәа наргыланы, рҕы-рнапы зәзәаны инатәейт. Ус, азаагацәа ахәсақәа азха ишырулауа еипш, Рафида лажәа еиҕалырҕыцит. Есмагы абри илхәо сахандаз хәа цәҕьа дазгәакуан.

— Уи апцхәыс исалхәаз ажәа дназхысыз-дназцысыз зегы абра исхәойт хәа сналагар, акраамта сагоит, убри аҕнытә абра иааркьаҕешәа ибасхәап убри, цкьа бназхәыц. Нас хәитейбабойт, абра хәаками, ибасхәап инароуны... Абри сымыш Камачыч лтызшәоуп сызлацәажәо...

— Унан, цьбейт, закәызеи исабхәо! Цәҕьарак уи лзы зәыр кыр балхәама?

— Ацәҕьара лкәыблаауп, уи лзы ацәҕьа зхәо, араҕа ихы аниҕьааит, аха ибымдыруеи, зныкатыцхаралҕыназылкуа дналагар, илатәоугы илатәамгы леиҕеырбо иалагоит, иатәалымбаз — уи лзы бзиарак ихәашам, — зегы ргәы уи илзыҕатарым. Иацы, уа аизараҕы, лызбахә зымхәоз хәа ыцыагы ыҕамызт — анхацәа рыцкәынцәа ракәзааит, тауади-аамстеи рыцкәынцәа ухәару, зегь убри лызбахә рыман, лыцшзара-лсахьа, лычапашьа, луаҕышыа, насгы лыкәашара зегы ицьаршьон. Анцәа ицьшьоуп уи иацы ыла дахымнеиз — зегь рыбақәа уи итнахра иҕан... Уи, сылашара, шыта дтыцхауп, «атыцхаи акәацжәи» — рхәойт.

Акәац жәы акраамта ишүзымтәахуа еипш, азгабгы дантыпцахалак акраамта лырцшра акгы иацсам: азәы дирехәашт, даеазәы дирцъашт, ажәлар рҕы уафы изкуам. Егызлазам акы лыпату бжыхыр калоит, нас акгы дацсам. Иаххәап, атәца ҕеызарггы, хәычык ихәашны азы татәаны азәы иблыркыр, егәа бзышозарггы, ажәра дук ибгәапхом. Убри азоуп «атыпцаи атәцеи» — зырхәо. Атыпца атәца дафызоуп, атыпца, — абзиаразы акәзааит, ацәгъаразы акәзааит — ажәлар кәкатәыс дроур, хаирк лбом...

— Рафида, шыта ихәеишь быззааиша! Камачыч лыцәгәа рхәоны цъара акыр бахама?

— Ишпазыкалои уи лыцәгәа рхәоны, уимоу, мыцхәы ддырехәацәоит. Макъа дышдырехәо ахъзи-апшеи шлымоу чкәынк, лара илатәоу азәы димазар, лара лзынггы насыц бзиоуп, шәарггы җара шәзиурын...

— Рафидахеит, уи бҕы изхәаз хыла итәааит, убри еипш ачкәын бзиа дабакоу, акәымзар иахәа-уатҕы хәа хәапшзомызт, абри абрака бара ибхәаз харггы хрызхәыцуеит. Макъана хәзгаб дыпшқоуп, дытҕырышкәаза уажәоуп даныфәгыла, атыпцара дазахкуам, аха ацәыгхәыц злоу азәы дымцарсны дигар, ларггы дразкыдахоит, харггы хәпсы таны гәы хмоуа хкалоит, ишыбдыруа еипш, лыда дхамазам.

— Абри азоуп сарггы абри сзалацәажәо. Абри еипш ажәа аныбхәа, уажәышыта иаха сгәы аартны ибасхәоит сажәа нагзаны. Ецы Адкәа, Басиат ицхәыс, уи шәарггы дшәыцәтәымуафзам, — даҕын ажәабжхәара Рафида, — даасыдтәалан, апхәашәа исхәан еипш, уи илхәаз зеггы сара изласхәои, абри Камачыч Зыкәыр ипа Алхас дизаххәап, лхәеит. Иани иаби даара бзиа ирбоит, иара ачкәынгы даара длеилахауеит, лара Камачычгы дылдыруеит. Уи макъана дычкәынзоуп, 25–28-ка шыкәса ихытцуазарггы, уаха ихытцуам. Аха чкәына еибагак иоуп;

ацэгъеи абзиен рѣы уи дахьумыхѣо хѣа зыѣкалом. Иц-шра-исахьа бзиоуп, иаби иани уаа шьахѣқѣоуп, крызку уаауп; иара ацкѣын иламхѣа акыѣкам. Агьычразы на-хѣа змоу азѣ иакѣым, убри азы тауади-аамстеи даара дрыцхаршьоит, иахьцо-иахьаауа уи дныѣкѣыргоит, рыб-ла дтѣыцны дхызар дхырхшам, ѣыбгала даара дѣказоуп, аеырхѣмарреи атарчеии ухѣа рзы ицназго дзыѣкалом. Цоуп, Камачычгы — Камачыч лоуп, аха уигьы зынзак гьѣѣк иоуп. Уаха-сахахѣа зегьы агьычра ианаѣу, ажѣлар агьычцѣа хѣимыртѣеит хѣа ианашшуа, ибахахьоума уи иаб акы ицѣырзеит хѣа, уи итѣы заѣа уаѣы имзара... Убри азы иѣнадарта рибатом. Дарбан нхаѣу ас иѣ-нардо? Иѣи икѣадыри ескьынгы игьазгьазуа еикѣуп. Уиаѣара зысхѣои, бара дбымдыруеи?.. (Есма дхѣыцуа дылзызырѣуеит.) — Абри уаха шѣанаатѣо Алиас илымхѣа интшьишь, цѣгьа ибарым хѣа сыѣоуп. Аха уеизгьы хара ишѣымган, иаарласшѣа атѣак сашѣхѣа!.. Шьѣа аѣны зегьы гылахьеит, хнаццакыроуп, — лхѣеит Рафида.

— Ииашоуп, ииашоуп, хцароуп, — лхѣан, Есмагьы Ра-фидагьы еиманы ахѣы инхалт...

— Рафидахеит, амра цхазаап ара ахѣаѣы, цѣаѣа лбаа амра тацхомызт, уа ихѣамбеит, уимоу, атцарақѣатцѣкьагьы ашѣа рхѣоны рыбжьы смахаит, хѣычык егьыхьтан хѣагьы сыѣоуп, — лхѣеит Есма.

Рафидагьы уи даакѣшахѣатхан, Есма лгѣашѣ аѣы иа-нааи, Рафида лыѣныѣа лѣыналхеит.

— Ибхѣаз сахаит, Рафида, уаха сыцшѣома инаиасхѣап, игѣы зызцо еилыскаап, нас излақѣнаго ала хныѣѣап, — лхѣан, Есма лгѣашѣ дынцалеит.

Рафидалыѣныѣа дцеит длахѣыхха, исуалыз насыгзеит, лхѣошѣа.

Есма ацагьы дабылуа, ахьшѣашѣагьы дабылуа, абри ажѣа лхатцѣа ианиалхѣашеи ишылхѣашеи дназхѣыцуа лыѣны дныѣналт.

Ауафы ибарц-иахарц ииҗахым акы дақәшәар, ихтырца аҗацә ихы-иҗы инадкыланы, уахь дымпшыкәа днафсны дцоит. Абри аены абас ауит амра: ахаҗы апстхәа на-пыранакын, азыхы урт ахәсақәеи ирхәоз неидкыла-ны, ирызхьампцшкәа инарафст, иҗамлаша иқәнагам акы иалацәажәоны ахазшәа.

Ацарақәа ракәзар — урт абрака тәартас ирымазоуп, уи атыц рзыманшәалоуп. Шьыжымтанла, еихарак аапныла, уажәааны урт рышәахәабжь мфа-мжә сырзызырфоландаз ухәартә икан. Абрака акарматцарақәа нырцә-аарцә ахәқәа рҗы аажәа-аажәала инеимда-аимдо ашәа анырхәо, еҗа аус ццак умазаргы, иухарштны, ургачамкны уныркы-лон. Абрака тца змам ардәынақәа рышәахәабжь анры-лала, нас иарбан музыкау абри еиҗхаша?

Арт рымацара роума? Акәыкәу, амлағәыр — артгы урт рышьтахь игылозма! Ахьажь акәзар — зны ахьшь иаршәазшәа абжы канатцон, зных — апхәыс зыкәчышь ахьшь имтцанарсыз леипш, «Хәаи-хәаи!» — хәа абжы рпаны, пхәыс быжытас иканатцон, урт рҗы имаанҗас-кәа, аҗмеипш «Бе-е-е!» хәа икаауан, зны-зынла ахьшь еимтцанарсуаакәчышьеипш, «Циу-циу!» — ахәоит, зынзак кәчышьушәа, убас ицеггы. Ажәакала ахьажь, ишырхәо ала, амыстхәагеи амхабыстеи азхәом, акәымзар зегы ахәоит. Абарт зегы рҗы атцларкәыкә, ауашәшәырара зыназызкыз атцлақәа инарыдтәала, аҗахәеипш, ахы мшатакәа аҗәақ-аҗәақхәа инарынкы, абажәқәа рпцаны тцака инанашьтуеит, «Қәеи-қәеи!» — хәа итцәаауа, атцлақәа неимдо. Нас абағырцарақәа тца змам рыбжы митә канатцо, аки-аки еизымзырфәуа, аимақ рымоушәа еило-уп, зынгы ишзахәо дара ирыманшәалоу абжықәа рыла ахәхәара иаҗын, — абарт абжықәа зегы, ашәахәабжықәа ианеилалалак атцкыс еиҗу уаф дыззызырфәыша ак зы-калашам. Абри шыкоу абасоуп хәа афра-апхәара мари-ам. Абри здыруа Апсны абна ааигәара инхо иоуп. Абарт ацсаатәқәа зызбахә схәаз тәартас-шәахәартас иахьрымаз

абра акэын. Абри аены аацын шыжжымтан абарт зеггы, заа еибырхээзшэа, абри атыцан рышээхэабжь ыкамызт.

Аены ианаахэла, ызгаб даныцэа, Есма лхатца днаидтэалан, Рафида илалхээз ажэа иалхэеит, убасггы нацылтцеит:

— Хазгаб лзы Кэчыри Растеи ауаа хантцаны ишрымоу ласымхээзеит. Аха арт рахь абри уажэы зызбахэ сахаз Алхас урт зеггы дреигьуп...

— Абар абри афымзк-ахимзк рыла хазгаб уажэ изхээз дыхьыкуп, — цэгга иааикэдырццакцэеит, сара излазбо ала, харггы хаццакыроуп, акэымзар ауацэа реиха агацэа хархара хакоуп. Хазгаб, зда дхамам, зегь хзеигэыргьо, арахьггы харгэыргьо хазмоу, ианаамтоу хатца дхазимтар, дразкыданы днахартэар калоит. Убри акнытэ абри аус хэычык хнахыццакыроуп. Иахьеи уатцэи инархымгакэа ешьарала иаха иахзааигэоу Торкан, Кэаблыхэ, Рафида, Мац ухэа надгаланы, ари аус иаарласны халгароуп, — ихэеит Алиас.

— Унан, цьбеит, ура Шьарифа дзухаштзеи? Уи илзымдыруа ари аус хашцалацэажэои, дажэуп, аха макьана креилызцо такэажэуп.

— Ааи, уи дысхаштит, уи, хэаратахума, хаалыцхьароуп.

— Иван, Леуан ухэа — уртггы азэггы закэшэом, ари аус ирласны халацэажэозар. Абартггы аскаамта иахьзымаарыз иабацеи?

— Урт ирзыбуазеи, урт даеа уск иашьтоуп. Ирласны изыхнымхэыр калап. Иван, Леуан, нас Миха хэа агыруак, қыртуакггы Акаки хэа — зеггы еиманы Акэака ицеит. Уака уи аус азы изыдтаалаша ауафы дрымоуп, уи урт зеггы дырхуп абра, Ацсны ируша-ирхэаша, ишныкэаша зеггы реихэоит, идирбоит. Уи ижэлаггы Леуан исеихэан, аха исхаштит. Уи ихы мшатакэа уи аус дашьтоуп, анаг-заразы...

— Уи аус хэа узфү ахэынтқар иахгароума?

— Ааи, ахэынтқар иахгароуп. Закантэ уи баххэа-хьоузеи!

— Цьоукы митэ ргэагыеит, ранацьалбеит, ахэынтқар дузза дахаагоит хэа иафүп...

— Ааи, уи иашьтоуп... Урт уа иахьнеиуа, изызнеиз дрымбар, цытрак инхар калап. Ивангы абра иусура днапхеитг. Уажэоуп ацэагэара, алатцара ухэа, аутра-сытра ухэа ианалаго, иара уахь дынхеит. Ари уажэы иззаххэо хара хус азы урт азэгы рақэыршэара стахзам. Избан бхэар, уи дгычфуп, егы атцара имам, рхэап, уи длыкэнагом, настгы уи макьана дхэычуп, дызгабуп, рхэап... Аус нак-нак идыргэагэалашт, уи хара хзы дук икьарым...

— Уи уахь изызцаз дахызгарыз, дабацарыз акраамта дахьымаашаз?

— Убри абарт хара хачкэынцэа, Леуан, Иван бхэа, ахэынтқар иахгара аус иашьтоуп хэа азэгы иабымхэан, ахэсақэа шэанеибабалак, реиха зызхэо хэа шэеицлабны ацэажэара шэалагоит, амазеи аргамеи неилацсо, амцгы уака инахапшыа...

— Нас урт ханырзымпш, хаешьара ааизугар, ргэы иаанаго хархэап, мфакы хныкэыртцап. Хара хзы абри атцкыс еихау ус хапсы таны ихаузом, егьхмоуцт.

— Хаешьара зегы бхэар, урт цытк ирацэоуп, урт зегь ракэым, абра зызбахэ ххэаз хаарыпхьап... Ирласны абри аус халагар цэгьа избом.

— Уара узлазбо ала, иухэақэо уажэақэа ракэым, ухэашьа акалашэа избойт... Акы уаршэазшэоуп ушыкоу, икоузеи, иуахазеи?

— Уи бара иалабхузеи! Ус акы сгэы иамыхэоз хазгаб лзы исахаит, аха уаха бысзымтаан... Сара исазхэаз исеимхэанда, бара ибасхэахуама!

— Иакәым азэы хазгаб длышьтанагалама, икалазеи?!

— Убасшәоуп ишыкоу, аха шыта уи азы уаха бысымтаан. Уатцэы урт хашыцәа адырра нарахтап, уатцәуха хаарыпхьап. Баргы хэычык урт рыфатә азы беаархиа!

— Атцх агэы еионашеит, шыта унышьтал, уатцэы ари аус унашьтал, — лхәан, лыпшәма днышьталцеит. Лара пытрак дхэыцуа дтәан, лыпшәма илеимхәаз аус закәхарызеишь хәа, нас ларгы днышьталеит.

Адырәаены ашыжь ирахә анааилирга, ауха ишырзбыз еидш, ииашьара адырра ритеит, иара икны инеиразы.

Урт изеихәаз уахь дызрыпхьаз пытк еилырымкаар руазма, хэычык рлымха интишьт. Ус егытахын, избан акәзар иаха иазхэыцны иархәаша-иабжьаргаша дырны, избаны имаашеи.

Изеихәаз зегы ари аус даара ргэы иахәеит. Ргэы ишцдахыәоз, ачкәын даара бзиақ иакәын, иаби иани уаа шыахәқәан.

XXIV

АЛИАС ИГӘЫЛАЦӘА ЕИЗИГЕИТ

Ахәылпазы ианааилашәшәы, изеихәаз агәылацәа ааизеит, асамыркәыл хәо абартәҫ инатәеит. Камачыч, абарт реизара лара лусказ шакәыз гәсарас икалтан, лан длызтааит, аха цқба еилырганы акгы лалымхәеит. Иара убас убри аеынгы, лан афатә-ажәтә азы аеырхиара данаҫызгы, длызтаит, аха илалымхәеит. Уеизгы уи ак зыгхоз лакәызма, лгәазцеит ла лзы ак шеитырхоз.

Еизаз цытрак ус еицэажэон абартафэы, нас Камачыч илмаҳаразы, урт зегь нытыцтын, наскьа амзырхафэы атла ду амтан инатэеит, инеилацэажэарц азы.

— Егьюмхэан, аапынроуп, цхарроуп аха дырөгегь иудырратэы адгьыл хэычык ицэаakup. Ианаамтаз исгэаламшэеит акэымзар, азгаб агэылаара ддэықэтцазар акэын, нас хара тынч аоны хтэон, — ихэеит Алиас.

Аха агэылацэа уи егьюурым, цхарроуп, рхэан, рус алацэажэара иналагеит. Алиас иззааигаз, дызрыпхьаз аус ирэфыцны еитареихэеит. Нас еизазгы назхэыцқэеит. Рацхьа Торкан даацэажэан:

— Ваха хазлацэажэо аус Камачыч хэычы лус, атцара-адырра ахьыкоу ауаа рфэы, абри илыкэлоу азэы диахтароуп хэа иахыццакзом. Аха хара, абра хэеипшроу ала, хаказшыа-хтцасқэа рыла, абри еипш аус азгабгы илыдахцалароуп, харгы хэазхархиароуп. Ас анахамуы, изахгэамхэзо азэы ахымзг хиргар калоит, убри акнытэ абри аус хэыццакыроуп. Сара сгэаныла, убри Зыкэыр ица Алхас итцкыс еигьу абра асба-хца қыта рфэы уафы дибом. Цоуп, уи макьаналхатцацара иаамтазам; абра хқытан атыпцацэа анихажэаакэа аумачху, аха абри Камачыч лус даеакалашэа икалеит, дфытцхахаанза лызбахэ ажэлар инарылаот, тыпца назак леипш, шыта абри лаанкылаара мчуацэоуп, қэнагала убри ацкэын ацэажэара кайтцар, мап хэа иаххэарым, ас Рафида лыла хэанхэахла адырра ихайтаз акэымкэа, — ихэеит.

Мац Торкан иихэаз дақэшахатны даацэажэеит, аха убасгы нацитцеит:

— Ивани Леуани ыказар, абри хдыруамызт, Камачыч дара рус азы фызас дыртахын, цхэыскгы дрылазар цэгьа ирбомызт, ахэсақэа рфэгы ацэажэарақэа ртахыми! Аха дара аанза абри аус халагар, нас цоуп, ирзынкылом, егырластэуп.

Шъарифа даацэажэан:

— Абри азгаб хэычы ахацэа дрыццаны ажэлар дышпарылашэтцои! Уи илхэо иазызырѳуада, илхыччап акэымзар, ишэзымдыруеи абра х-Апсны ишыкоу?

Торкан ухэа, нас егыртгы абри иакэшахатхеит. Аха абри макъана даара имазазароуп, тэымуаѳык имахароуп, уаха абра хшеизаз егырт хашыцэатцэкагы ирзымдыруазароуп хэагы нацылтцеит.

— Хара хаикэшахатны Камачыч хатца диахтоит, аха лара уи дакэшахату, дакэшахатму хаздырзом, — ихэеит Торкан.

Рафида даацэажэан:

— Сара исахахьеит Камачыч убри ачкэын длырехэо, ажэа бзиа иѳоуп, еыбгала дказоуп, ипшра-исахъа даара ибзиоуп, уажэ иааитцагылаз хапсуа чкэынцэа ари аѳбахца кытан зегъ уи дреицгуп хэа. Уаѳы иаалыдицалар, дазыразхап хэа сыкоуп, — лхэеит.

Инеицэажэан Рафида дылзынарышьтит Камачыч длацэажэаразы, лгэы иаанаго еилылкааразы, абри абас уи лхатцацара изахыццакыз, измаануу зегъы лалхэаразы. Егырт уака итэаны даеа жэабжькэак ирылацэажэо иа-лагеит. Ус уака итэан акраамта, нас Алиас — Рафида илыдышэтцаз аус уеизгы акы аллыршап, шэара шэаала! — ихэан, днарыцхэаны аѳныка инеигеит. Уака Есма рхэы лырхиахэан, аишэа инахатэаны крырфеит. Крыфаны ианыѳагыла, Рафида абартцахь днарыцхэеит:

— Исылшоз ала издыруаз акы схы иагмырхакэа слацэажэеит, — лхэеит, — абас ирласны лхатцацара зеитцахаз зегъы ласхэеит. Излазбо ала дазааип хэа сыкоуп. Уаха уеизгы-уеизгы уи азы ѳа сызылмырхэеит, аха уатцэы, уатцэашытахь зхэаз иеипш, сара, схэап, сызгаб, схэап, хеыналызкны акаѳы даагап, — лхэеит.

— Ус апцхэызба дазыразны дкалазар, даеазны хара хаизгара атахзам, уара Алиас, Рафида илыдутцар, адыр-

ра калтап илазхэаз рахь, нас урт уаѳтас ираѳэажэап, изыкэнаго ауаа ухэа, ишакэнаго иныкэар, ирыкэнаго ажэа роухэап. Нас хара хэхьутаху азы хэхиоуп, абра хакэми, — рхэан, иныкэтцны рыѳныкакэа ицеит, ари аус хирхаразы Алиаси Есмей инарыдныхэаланы.

Рафида илыдырттаз аус даазыггагган, ѳымш-хымш рыла ѳа ллырхэеит Камачыч, нас лара дазызкыз адырра рыстап, шылхэоз, абрахь уаѳ дылзаарышьтит, уаѳ дзыкэгэыгга азгаб лахьтэ жэа бахама хэа.

— Уаѳ дзыкэгэыгга еипштэка махьана азгаб лахьтэ егьсмахацт, аха уеизгьы уи дазаазгап хэа сакэгэыгуеит, шэара лани лаби излакэнагоу ала шэраѳэажэа, — хэа ралхэеит.

— Ауаа раашьтразы хара хэитцахом, аха ауаа аашьтны, нас мап хэа хэрхэар, хэ хзы пхашьароуп, бара уи азы хабмырпхашьароуп, ари даара имазахароуп, азэы имахароуп, — рхэан, иныкэлан ицеит.

XXV

КАМАЧЫЧ АЛХАС ДИРТОИТ

Рафида иакэыргэыггны ажэа зылтаз, ишынахын-хэыз еипш, Зыкэыр, Алхас иаб, ақытан иреигьыз ауаа рахьтэ ѳыца, Басиати Хэцьарати рзааишьтит Камачыч лаби лани. Урт ацхаражэхаэа ааилашэшэыра реалакны иааин, иааеыжэтцит. Рафидаггы иаалыпцхьан, убрака дааит.

Ацхаражэхаэа иааиз зны Рафида днаскьапцхьан илызтааит, апхэызба ѳа лбырхэама хэа. Рафида уамашэа ибаны ус ралхэеит:

— Цоуп, азгаб ѳа лсырхэеит иахьа, абра уажэы ахэылцазы, аха ссиршэа избо, жэацоуп блаѳэажэа хэа

снапы иананыртца, иахъа шәара шәаарышьтит, ас саа-
мыццакыргъы, амц шәызжьаз азә леицш сқашәтцон. Ари
атызшәа Зыкәыр ицәыригеижьтәи мчыбжьыкгы тцум,
убриижьтәи абри хынтәуп сара исыдтцаалоижьтәи. Сар-
ггы цәгъа сыццакит, аха шәарггы цәгъаза шәыццакит,
абри еицш ус ццакы уафы имбацт, — лхәан, асамырфәыл
аарылылхит.

— Уимоу, җа балхәаны ҳақәгәыҗратәы аус рхианы
иқазар, ариамчыбжьык афнытқка даагап хәаггы хгәы
итоуп, — ихәеит, даахыхәмаршәа, Басиат.

— Ари еицш ццакышьа уафы ибахьоума! Аха уеиз-
ггы аус хиоуп азғаб лахь ала, шыта лаби лани шәара
шәрацаажәа, шәара ишышәтаху, — лхәеит Рафида.

— Шыта ҳара иахусуп, бара удаафс ибахтөм, азғаб лаби
лани ҳара ҳрацаажәап, — ихәеит Ғацъарат.

— Нас ус акәзар, аус қабтцазар аухатәи ацә ацәа бара
ибгеит акәу? — ихәан, даахысамырфәылт Басиат.

— Ииашоуп, уи сара исгартоуп, — лхәеит, дааччан, Ра-
фидаггы.

Нас инагылан, еиманы афнықка инеит. Уақка Алиас
дыххаччо днарцылан:

— Ижәузеи, Басиат, пшәыма баапсыс хшәыпхьазама
ҳара? Цҳаражәхәарада ҳафны сас даахмышьтуа ҳақоуп
хәа шәмаҳазар, арсқаамта ҳамзырха шәықәгылоуп, аф-
нықка шәмааиуеи, — ихәеит.

— Уажәшьта хнеимоу, хнеитцәқьоит! — ихәеит Басиат.

— Шәааизарггы, бзиала шәаабеит! — ихәан, еиманы
афнықка иныфналт.

— Закәызеи, Алиас, қәарылк абжьы гошәа иҳаҳауеит,
абарт зеггы мсааит, ус акы апшәмапхәыс дшалоумтцара!
Ғара уиақара хзаанфасуам. Ажәабжьс иахзааргозишь
хәа Зыкәырмаа рфәы иахзыпшуп, ҳара хнеиаанза урт
шыталазом, акрыфаразггы иахзыпшызар қалап, — ихәеит
Басиат.

— Уаха имыцэаргы егъкалом, уатцэы-уатцэыуха ицэааит зака ртаху, — ихэеит Алиас даахэмаршэа.

— Басиац, сара излазбо ала, ари Алиас ирласны хзышьтуа иакэзам, амала уеинумыршэан, — ихэеит Хацъарат.

— Сара излазбо ала Хацъарат уаргы ацшэма уикэшахатхеит, ус анакэха, даеа кэарылкгы лшыааит апшэмацхэыс, — ихэеит Басиац.

— Апшэмацхэыс кэарылк лшыу, ѳба лшыу макъана хара ихаздыруам, аха уеизгы амла хакуа хашнылмыжбуа — убриак здыруеит, шэара акэарыл акэым, ашьтэа зыкэнаго уаауп, — ихэахт Алиас.

— Басиац уцэажэашья зеипшроу ала, апшэма ак хзышьырцы игэы итазамзаргы, уара далогалоит, — ихэеит Хацъарат.

— Убасгы аныкало калалоит, — ихэан, Алиас абригь даакэшахатхашэа иуит.

Абас инеибарчча-инеибархэмарын, инеибартэакэеит. Алиас абгъаахэа Торкани Маци даарыцхэеит, уаѳ дышьтны.

Урт дук инымхакэа иццакны иааит, инеидтэалан, самыркэылкэак рхэеит, ихэмарт, иччеит. Нас асасцэа иззааз аус алацэажэарахь рхы надырхеит.

Басиац даацэажэан:

— Хацъарат, хара хаззааз аус абра апшэмацэа инарахэа, ргэы иаанаго хархэап, хара уи хаазышьтыз инараххэап, — ихэеит.

— Закэызеи, иухэо, Басиац, уара уаацэажэа!

— Уара иухэар зеигъасшьоз убри азы акэын, инароуны, ирпшзаны, ахы ата, ашьапы ата, ахэашьякэа удыруеит, сара иааркьяфэны иаахжэашэа хэашьякэак здыруеит, ус истахымызт, — ихэеит Басиац.

— Иааркьяфэны ихэа, зеигъакам ауп, — рхэеит Хацъарати Торкани назлаз.

Басиац дналагеит иажэа ахэара:

— Дадраа, ухаа хазтоу ацшәмацәа! Шәара шәфәы кыркәа хаахьеит, шәчеицьыка хфахьеит, ескьынгьы асаси-ацәаси рзы зышә аарту уаауп. Шәара шәахь уаф деигьыргьаны дахьааира фнартоуп, шәуаашьеи, шәказшьеи, шәчеицьыкеи рыла. Шәара шәынхашья-шәынтышья атәы ицьашьо изымхәо фыцьагьы ыкам абра хқытанмоу, егьырт ақытакәа рәгьы, цьоукы уи рхәоит ишәеигьыргьаны, цьоукых — ишәытдашьыцны. Ашьыц-ра мыжда, уи хара гра дус ихәмоуп; ирхәо мыцзам, итцабыргуп: «ауафы закафы уацәа имоу акара агацәагьы имоуп» хәа. Уи зыхьсхәаауа, шәара ишәзымдырзо, зыхьз-зыжәла шәмахазац, шәыфны имаазац, аказы шәара зыфны шәымнеицац, гәаныла шәара ишәагоу ракара ыкәаша аллах абра еибызхәо ихәитандаз! Уи кәзцо, ацхьаншәа исхәан еицш, тдашьыцроуп. Убри акнытә «ауафы—уала, атдла—шьтала игылоуп» — хәа ирхәо мыцзам. Иага игьырцса икәымшәаразы ауафы ауа бзиа дирхалароуп, ацәгьеи абзиеи рзы ескьаангьы игәи-еанызароуп, дыхиазароуп. Ацха бзиа думазар, ацәгьа злоу ауафы узлаирцхашьяша акы узихәыцуеит, аца бзиа думазаргьы — иара убас: уимоу, афы бзиа умазаргьы, абри атдлахәыстажә абри еицш афы иалеихузеи хәа уахи-баауеит, пхастас излауоуша акы узныкәигоит. Арт зегьы шәара бзиа ижәдыруа усуп. Абрака сара сыззааиуа — ауафы уада дхәартам. Ауа хәагьы сызфәу уара нхашьяла, кәзшьяла иуцназго, уара укәнызымшьо, тәамбара узы-зымуа, ацәгьарафы, абзиафы ацхыраара зылшаша, суоуп хәа уфны дааиргьы, узцәыпхамшьаша, уимоу, уиеи-гьыргьаны узпылаша иоуп ауа бзиа, уаф дзеилаханы ирхаша. Абарт зегьы зысхәо, Алиас даара нхашья бзиа умоуп, зегь рыла уеикәшәоуп, ахьз бзиа умоуп, ус аллах иунеиргзааит! Уажәы уара иутаху ауа иуатәоу ирхара, ауа хәа анысхәо, уи иамаанам хәыпцхак дырха хәа, ихәы уатцазза игала хәа, сара ауа хәа сызфәу даеа оуп, уи дзакә

уоу шыта абра салацәажәоит. Дад, Алиас, уара аллах абзи-ара узихәааит, ахшара бзиа — ацха бзиа думоуп, лыдагы хшара думам. Абри уара иузылурууп парагы цхарагы. Убри Зыкәыр ица Алхас уцха Камачыц длеилахәуеит, иара, Зыкәыр тацас хәа длыҕынцәаауеит, ишынтаацәаз ихәхәан, хашәзаарышытит абри аус азы. Акыс дара тацас дызтаху шәыхәоит, ѳбагы хара афыца абра ишәзааз, урт афыца шеикәнаго дырны хшәыхәоит абри аус шәхаҕы иаажәгараны уаргы уцшәма цхәысгы, — даҕын Басиат иажәа анагзара. — Уи дызлакоу зегы абрака са изласхәозеи! Иани иаби рзы ипсы тыхны икуп. Абри еипш чкәынуп, зеигәкам уаѳуп. Цоуп, шәара шәызгабгы зеигәкам цхәызбоуп, урт афыца еифызцәаны, еивагы-ланы, хатца-цхәысны ианыкала, анцәагы игәы иахәашт, — ауаагы, убриакара урт еикәнагоит. Лара ацхәызбагы хара хәычык излаадырыз ала, цәгә илбом хәагы хәкоуп. Убри акнытә хара абра Зыкәыр иааишьткәаз хыцагы хшәыхәоит, абри аус еиташәымкьаразы, шәакәшахатханы убри ачкәын дишәтаразы, абарт реипш еикәнаго еипышәымкьаразы, шәара таацәарала Зыкәыри шәареи еипшкәоугы шәеипымхаразы, таацәакны шәкаларазы, — ихәан, иажәа даалгеит.

— Ацхәызба лажәа шәымазар, сиццоит лхәазар дзышәымгазеи? — ихәеит, дааыхәмаршәа, Торкан.

— Шәыцхәызба дзеипшроу шәара ишәзымдыруеи? Сабисани азыразымкәа дарбанзаалакгы азәы сиццом, лхәеит, — ихәеит Басиат.

Рафидагы убри даакәшахатхеит.

— Нас ацшәмацәа, Басиат ихәаз шәахәит, сара сцәажаргы абри акәын ишәасхәоз, шәгәы иаанаго хашәхәа, — ҕааитит Хацъарат.

— Алиас, дад угәы иаанаго нарахә, харгы убри акәхап хәзкәшахатхара, — ихәеит Торкан, Мацгы убри дакәшахатхеит.

Нас Алиас даацэажэан:

— Дадраа, уха абра иахзааз хасасцэа, шэара шэаапсара дапсазам шэара шэыззааз сызгаб. Аха уеизгыы шэара ишшэатэаз, ишшэымѡаз шэныѡеит, ус иамѡан креилызцо изы, уи шэара ишшэыгхомызт, азгаб дыззыразыз, дыззааиуаз еилышэкааит, насоуп хара шэанхацэажэо. Сара сыпха ахатцацара леазылкаанза азэы джыаны димгаразы, мчыла дымтцарсны азэы димгаразы стэысеанны сыѡан исылшоз азы, иахсылшо азы. «Умч змырхо дүкэ-шэар, агэара уалеишшуеит» — рхэоит, убас мчымхарак сақэшэар, абра сашыцэа, сапханагылацэа сыжэбарын. Ара ус иѡамлеит. Акы, упха дсыт хэа исацэажэо са сапцкыс иеигыу, сапханагыла иоуп; ѡба, уаѡтцас, ишамѡоу ала, ишақэнагоу ала сыпхагыы саргыы ажэа хнитцеит. Азгаб даназыразха, сара уи ачкэын вбак исто сыѡам, саргыы сызыразуп. Абрака сашыцэа иѡоу ргыы азцозар, — ихэеит Алиас.

Уаѡа иѡаз, сашыцэа хэа Алиас дызфыз, Маци Торкани еицфакны, хара ихахаз ажэа хгыы иахэеит; апцхэызба даназыразха, лани лаби цэгыа ианырымба, харгыы хақэшахатуп, рхэеит.

Рафида даацэажэан:

— Цасашэа фе лхэеит апцхэызба хэа аншэасхэоз, апцхэызба лажэак шэасымхэакэа инхан, убри уажэы ишэасхэароуп, — лхэеит.

— Рафида, халгеит хэа хгыы иаанагоны аума ажэа фыц аналабгало. Хус еилазго акы акэымзар, ихэа! — рхэеит Басиати Хацбарати.

— Уи ажэа хэа сызфэу аус еиланагазом, уи иаха иарееиуеит. Уи ажэа закэу: «абри агыгчра илоуп хэа ишэхэо стэы иназом, иареи сареи хаивагыланы, иара дгыгчуа, ауаа рырахэ рхицо далагар, хагэқэа еихшэап, убри уажэнатэ идырузааит» хэа шэзаалыцхаит, — лхэеит Рафида.

— Уи азы ҳара ҳагәра жәга; уи шьтарнахыс дгычит хәа аншәаха, ҳара хөыцагыгы хуаам. Уимоу, уи Алхас тыпцхижьтеи гычра хәа ашә дынхымтыцт. Уи иаргыы ихәоит, харгыы иаадыруеит, — рхәеит.

Ҳацъарат даацәажәан:

— Шьта абри хзылгаз усуп. Апцхәызба шьта ҳара дахтәуп; уажәшьта данаагаша, данхашәто афхәара халацәажәап, — ихәеит.

Мац даацәажәан:

— Аусқәа злақалаз ала, тцоуп, апцхәызба шәара дышәтәуп, аха афхәара шәзахыццакызеи, уи азы даеазны хәнеицәажәара қаларын. Избан шәхәар, уажәы аапынроуп, «ажәгы анықам, афагы анықам» ззырхәо аамтоуп. Тагалан акәхап апцхәызба лышьтра-лгара зхәаз еипш иа-наамтаҳара. Усканоуп афы, азы зхәаз иеипш, зегы анықоу, аха уи схәеит хәа, Алиаси Торқани ишырхәо акәхап, — нацитцеит.

Торқангы Алиастгы уи иақәшахатҳаны ажәа рхәеит.

— Ааи, ус хзышәымурууп, ус акәым хусқәа шықоу, афхәара шәымпроурууп! — рхәеит Басиати Ҳацъарати. Нас инеибархәытхәытын, индәылибацхьеит. Пытрак уахь иқан, нас иаафналт.

Ҳацъарат даацәажәан:

— Дадраа апшәмацәа, аус хаззааз ҳалгеит, апцхәызба Ҷа лхәеит, лаб, лан, лашьцәа зхәаз иеипш, зегьшәақәшахатуп. Аллаҳ уи хаирны, нагзара ақәны иқаитцааит. Анасып бзиа рыманы, рхы-ргәы еигәыргьо, харгыы хреигәыргьо, аллаҳ дрықәныхәааит!

Уа игылаз зегы «Амин!» рхәеит.

— Дадраа апшәмацәа! Хус ҳалгеит, аха макъана ихагу ықоуп. Хандәықәлоз аламтала ачкәын ихъзала дыргақәак хартеит, апцхәызба даназыразхалак илаҳтаразы, уи шәтаҳызар, аматрбага ахъышәтца, шәтаҳызар, адырга ахъышәтца. Иаагаз ацынхәрас Ҷык аагар ачкәын изы иа-

ха имариан, избан ухээр, хца-цшьба чы ишькыруа баша адэы икэуп, аха тауади-аамстеи рёы акэу, ауачарцэа рёы акэу, иахьйба сыздыруам, убри изысхээз ацынхэрас ахьыматэа ааитиит. Уи абра ишэхарбап, нас апхэызба илахтап, — ихэан, Басиат иахь ихы наирхан: — да, Басиат, абра астал иаакэтцеишь убри сызлацэажэо ахьыматэа! — Басиат ицьыба еилахэарак аатиган, иаапиртлеит.

— Аа, дадраа, абри хьтэы мацэазуп, — ихэан, иуаркалеиуа, абла итаз алмасхарын, иаарёапхейт. — Абри хьтэы саатуп, абри атцагы хьтэуп, — ихэан, икэалкэацёо амацэаз инавейтцейт, — абри хэйдхатцоуп, хьтэуп абри ицырцыруа абла итоу, ахьз рхэан, аха сара исхаштит, — ихэан, асамыркэыл наххэааны урт инарывейтцейт.

— Ахьз хара хазтааны еилахкаап, ура уцьыба итгала, — ихэан, асамыркэыл нахихэааит Торкан.

— Ура уаха сывамзарггы ууамей! — ихэан, ицьыба инапы цытрак иаатимхит.

— Ура избо угэра згом, итцегь умамкэа укам, усшэа указшьақэа збоит, — ихэахт Торкан.

Зеггы неибарччейт.

— Ура Хацьарат, уцьыба ак тамхааит, акэымзар арт ауаа избо уеимырдарггы калап, — ихэахт Басиат.

Абас ишеибарччоз, Хацьарат ицьыба иаатихт барфын чавра цшзакггы, уиггы уака инарывейтцейт.

— Уаха сывам, сыгэра жэгозар, — ихэан, днатэейт.

— Уажэшьта хтаца хэычы дахьыкоу хшэырба, — рхэан, Хацьарати Басиати Рафида рацхья днаргыланы, рхьыматэа рыма ауатах иныонашылт. Рафида ацэымза днапырагылан, лышьтахь алашьцарафы Камачыч днагылт.

Рхьыматэа наганы уака астал гьежь хэычы иныкэырцейт.

— Дад, хтаца хэычы! Ааигэа быкэзаап, иаххэоз зеггы бахауазаап. Бахныхэейт, беитахныхэейт. Бхатца хэычи

барей шәенидахныхәалейт. Дад, ибыдкыл бхатца хәйчы ибзаитииз адырга, — рхәан, инагъежны азал ахь иаафналт.

Басиат ауатах ахь данынхьацш, ауатах ашә аартын, уака ацәымза ионагылаз алашара иахылтчыз ауатах ионаччон.

— Ишәымбои, апшәмацәа, хтаца илызнаагаз ахьыма-тәа шәуатах шаркаччо! — ихәейт.

— Шәара шәхьыматәа акәым хуатах зыркаччо, хара хәпхәызба лоуп ионаччо, — лхәейт, Рафида дахьгылаз.

Зегьы неибарччейт.

Хәцъарат дахьгылаз, — Басиат Басиат уоуп, аха Рафидагьы иутцахо азә лакәымзаап! — ихәан, иаабарччейт. Абас самыркәылла, лафла, хәмарра-чарала абри аус иалгейт.

— Шәеибабаранагзара ауааит. Нак-аакгьы еимьжәдара арахә аллах ишәыгимьрхааит! — рхәан, инатәейт. Рафида дахьгылаз, — Са сзы краажәгазар, ишәхамштааит! — лхәан, зегьы еитаабарччейт.

— Хәагашья шәымхабзиахейт сгәахәуейт, — ихәан, Басиат Рафида лахь ихы наирхан, — шыта ирласны хәш-цашатә ааитца! — ихәейт.

— Рафида! Ари змаануо, ххәы шәырхиа хәоуп, — ихәейт Төркан.

Рафидагьы афырхәа аматцуртахь днаццакит. Нас абрака асасцәеи апшәмацәеи ацәажәара еитаналагахт, алақәа иаакәымтцзакәа ишуан, акы рбазшәа.

— Закәызеи, Алиас, уаха хәаийжәтеи алақәа ашра иаакәымтцзакәа иаеуп, хәжәа еинымфәуа, ирбозеи абарт, изеишуазеи? Есуаха ас ишуазар, шәхы тыркәейт, — ихәейт Басиат.

Убри аамтазы иаафналаз Есма арт ажәақәа ллымхә иаатасын: — Хаир рымбааит арт алақәа, ас ишломызт есуаха, аха уаха ирба сыздыруам, рхы акәхааит ирбо! — лхәейт.

— Хааира бзиа ирымбоу, нас измаанхарызеи? — ихэахт Басиат.

— Урт алышькынтыр³⁷ рыбга цнатэааит! — ихэан, Алиас дындылтын нак дрыткаеит, аха урт уи ауха уафы изызырѳуамызт, дара ргэы иаанагаз нарыгзон.

— Уажэшьта хус ханалга, апцхэызба ҫа анылхэа, шэара шэаназыразха, шыта дшаагара, данхашэто атэгы уаха халгароуп, — ихэан, Ҷацьарат еитааирѳыцт цасатэи иажэа.

— Ааи, усоуп, — Басиатгы уи даакэшахатхеит.

— Уи азы даеазны Ҷаицэажэап, ас ццакрыла шэаргы дышцажэгои, Ҷаргы дышцашэахтои! — ихэеит Торкан.

— Ҷара Ҷаццакзом, иахьшэнынза уи лгара хгэы итазам, — иахьшэны апшьаша иахьшэымгароуп, — ихэеит Басиат.

Ари заҶаз апшэмацэа зегы неибарччеит уамашэа ибаны.

— Тагалан апшьашауханза шэаргы шэаапшы, Ҷаргы уаанза ҶаеҶархиап, — рҶеит.

Ари заҶаз асасцэагы неибарччеит.

— Апцхэызба дышхашэтаз еицш, дҶамшэымхуазар, иахҶээз аеҶэаразы дҶашэтароуп, — рҶеит.

Алиас даацэажэан:

— Дадхеит, Ҷацьарат, ас уафы ихэома? Лапкьаны шэыст хэа дыншэҶмыркуазар, ауаѳсы ас деимырдо уафы ибахьоума, иаҶахьоума!

— Убри Ҷара иахҶароуп, Ҷашныкэаша, ишаауша хэа Зыкэырмаа рҶы ирзбыз шэаҶамҶеит, убри азоуп ас изцэажэатэха, — ихэеит Басиат.

— Апцхэызба, дук имырҶауҶаукэа, мазалашэа даагап хэоуп ргэы иштѳу. Абри иахҶэо аеҶэара ауха лымаҶта хэычкэа аашьтыхны агэылараднеир, иахҶэап, Рафидараа

³⁷ Алышькынтыр — апсуаа рмифологияеы алажэлакэа рынцэахэы.

рґы, уаґа атацаагацға нкыдгыланы ацхэызба дыргоит. Уажэы ижэбама абри еипш аус, х-Ацсны аихарак абасоу-ми ахэсахэыцқға хатца ишцо, харгы митэык зхэаз иеипш хґашэымтцан. Ацхэызба дхашэт убри аґхэаразы, акы еипшымкға хшэыхэоит. Нас наґ-наґ шэара шэшеибаба-ша шэара ижэдырп: ачара жэуп, деихрашэтцап, уи шэара ишэусуп. Уажэы аус еитцашэмырхан, иахшэмырцан, «мышкы иахыцо шэымшы иахыцоит» рхэоит. Наґ-наґ иґало, ибжэахауа ижэдырузеи? — рхэеит.

Абри наґ-ааґ даара ирзеимақырахеит. Убри ала атцх наскьаргеит. Нас ацшэмацға неицэажэан, иназыразхе-ит.

Убри аамтазы аишэа аадырхиан, асасцэагы ацшэ-мацэагы неидтэалан, даара еибаныхэеит. Уаґа ац-хэызбеи ацқэыни рыфхэы ржэит, еидырныхэалеит. Зыкэыр итаацэагы азэгы нырмыжыт, зегы рыфхэы ржэит. Рафидеи Есмеи урт рыматц уа ирхагылан. Нас асасцэа ацара инакэыркиит. Еитархэахт ражэа.

— Имаззароупариаус, амазаанахьзахтца, имаззароуп, избан ухэар, инацшуа иаргама усын, зегы ирдыру-ан, аха лтаацэа, ахарцэ иацэаашьан, ирзымдыруашэа маза дрышьтит рымхэаразы. Аха уи схэеит хэа, иа-хья Зыкэырмаа рґы хаштэаз, рґыла такэажэык дааин, «Нан, Зыкэыр, таца дааугоит хэа сахэит, итцабыргума?» — лхэеит. Атцыс иахэоу, ахэыхэ иахэоу, изхэа сыздыру-ам, аха абґэаахэа зегы ирахаит, телла еимырдоит хэа сыґоуп, — ихэеит Басиат.

— Телзам, егытцысым, егыхэыхэым, ус ажэабжэ мфазго ахэсақға роуп, — ихэеит Торґан.

— Ижэбалак зегы ахэса ирықшэыжэуеит, аха урт иреицэоугы ахацэа рацэоуп, — лхэеит Рафида.

Зегы неибарччеит, ахэсақға рвеқыл лоуп, рхэан.

— Шэытцх аабзиахааит, абзиаразы уаф дааилааит! — рхэан, асасцэа иеыжэлартц индэылтцит.

— Абзиаза шәақәшәааит! — рхәеит ацшәмацәаггы.

— Атцх тцәцаны иқан, уажәы ақәарцсса ауашәа иаабоит, иқалазеи, иабантәааи? — рхәан, асасцәа нәыжәлан, инықәа-ныцхьаны инықәтцит.

XXVI

АЛХАС ДТАРКИТ. АЧАРОУРА АХДЫРЦЕИТ

Хәылпазык Алиас аусурахьтә аоны дааин, иңы-инапы зәзәаны днатәеит.

— Камачың дабакоу? — хәа ицшәмацхәыс дынлызтцааит.

— Уажәраанза абра дықан, уажә дахьца сыздыруам, — лхәеит Есма, убасггы нацылтцеит: — Тамшьыгә хәычы абра агәашә аңы дылбан, аеқәа Шьяабан иқбаптаңы ихәуеит, абрахь аонықа иаадцала, лхәан, ддәықәылтцеит, нас лара дахьца сыздырам.

— Ларггы уахь ыңшаара дцазарггы қалап, уаха лдыруа цыбышьо, уатцәашьтахь ауа хатца ицаша атыпха уаха ыңшаара Шьяабан иқбаптахьы дцеит бхәоу?

— Уи сыздыруам дахьца, аха уатцәашьтахь ауа дцоит, ухәама?

— Ибхаштма, цшымш рнаос аеқәара ицахтцәаз? Иахьа хәымшуп, шыта фымш роуп инха.

— Урт амшқәа сыцхьазаларц стахым, ирласны иаархәа сшәоит. Аха уеизггы зынзак ионы ицитеи урт ахәымшк! Дцар ихацсыхәоузеи, агәылара дцар, даанза хгәы ыңгыуеит, лбара хазгәақуеит! Арашәыгеипш ацчахәа дхалан, хгәы қалтцон...

— Ишцаури, иҳацҳароуп, иахмычҳар, иаҳкузеи? — ихәеит Алиас.

— Нас уара излоухәо ала Ивани Леуани аанзагыы хазгаб дцозаап.

— Урт иахьа Азҕыбжьа избон хәа азәы исеихәеит, аха ҕымш-хымш ракара уака инхоит хәагыы нацитцеит. Урт ҕымш-хымш анырхәо, жәамш ианынхогыы калоит. Урт раара бара бзахыццакузеи?.. Урт аар, аус еитцарымкьозар, иацхраазом, — ихәеит.

Абас еицәажәо иштәаз, Мац агәашә дааталт, аха даараза илахь еиқәны, уисыр, шыакәарак илымкәо, дцәышза.

— Хәылбзиақәа! — ихәан, днаскьаны днатәеит.

— Бзиала уаабейт! — рхәан, инагылақәеит.

Алиас цытрак изтаара изымгәагыит, баапсык иахазар акәхап хәа дшәаны. Аха уеизгыы иааизымчхаит.

— Изакаызеи, Мац, улахь еиқәшәа узбоитеи, икалазеи, иуахазеи? — ихәан, дизтааит.

— Исахаз ухәозар, ибзиаз егысмахаит...

— Нас уеизгыы?

Мац цытрак атак мхәакәа дхәыцуан, Алиасгыы уаха идимцалакәа, иихәарызеишь хәа дхәыцуа дзыпшчуан. Нас даацәажәан, — Алхас дтаркит, — ихәеит.

Уаҕеимшхара, хатцеи цхәыси уажәраанза хазгаб уа-тәашьтахь ауха хатца дцоит хәа итәаз, адыд рысызшәа, иахьтәаз инышьхныцсылеит. Акраамта нак-аакгыы ркыт-цсыт ыкамкәа, зыпсы злышәшәаз цьюук реипш, итәан иууаза,

— Усс иоузеи? Дзыхдыркьаз хәа креилукаама?

— Усс хәа ак иманы дыказам, аха гәагшақә азәы изицшааит уск.

— Уеизгыы, закә усхарыз уажә иаалыркьаны изцәыр-трыз?

— Закә усузеи, умбои, Гәада ақытан азәы цәкы ицәыр-зашшәа, убри ацә ашьта Зыкәыр иҕны ааигәа иааргазшәа, нас убра изызшәа, иааикәдыреаеан, аурандикгыы

убра днақәдыршәан, аус «рыпшааит». Аусгыи цшаашьас иартаз — Алхас цхәыс дааигон, ачара ду иурц игәы итан, ацәқәа ахыишьуаз убри ацәгыи убрака ирылатцаны ишьуан хәоуп, — дафын Мац иажәабжь анагзара. — Убри аздырхеит аус. Аурандик днаипцхьан, инапқәа фәхәаны, днаиапца Очамчырака дкеицеит, днаганы дтеикит. Абри зегыи иацтәи амш иналдыршеит. Иахьа Очамчырантәи Зыкәыр дааит. Ацкәын дтакуп, ибартагыи сырымтеит, иус цәгыоуп, макьана цқьа ипшаам, рхәан, настгыи усшәа хәанхәахла исахаит, ацкәын, абахта дшынташәаз еипш, ипсы неихахан, даара дьчмазафуп хәа. Адцхәызба лгара, ачара ухәа шыта убри афәхәаразы изыкамлеит, иахаагеит. Унеины убри Алиас исызиахә хәа сеихәеит, — ихәеит.

Ари захаз Алиаси Есмеи егыипцымкәа, егыибзамкәа, урысыр, шыакәарак рылымкәо инатәеит.

— Зыкәыр уатцәы деитацахуеит, уи ацкәын изы псыхәак сызуазар хәа, аха аллах идырп уи илшара. Баша-машала дтарымкит уи ацкәын.

— Мац, уатцәы уахь Очамчырака унықәлонда уск умоушәа; ажәабжь еилукаарын, иудыруазеи, зымшала дтаркыз избәхә уахар, ма издыруада Зыкәыр кридыруазар. Ишакәызаалакгыи, ацара атахуп уахь.

— Камачыц дыкам уажәраанзагыи, шәара шәкны ды-коумашь, Мац?

— Ааи, хара хәы дыкоуп. Абри ажәабжь убригь илахан, лшьамхқәа налытцакәалан, днатәеит, — ихәеит Мац. — Сыпшәма, хәычык уи лгәы кастцоит хәа, дналацәажәа-аалацәажәо убра длымоуп, аха уи ус иужьо азә лоума?! «Шьтарнахыс уи аус атәы егыкам, гәагшәкә дтаркзар», — лхәеит хәа салхәеит сыпшәма.

Ус ишеицәажәоз, Торкан агәашә дааталт. Абри акы имахакәа дыкам, убри азы акәхап дзаауа хәа неибыр-хәеит.

Убригъ дук илахъ еитцымхкæа асоф даахалан, — Хæлыб-
зиақæа! — ихæеит.

— Бзиала уаабейт! — рхæан, инейхатцгылеит абарт-
ггы, дук рылахъ еитцымхкæа. Нас инейбартгæақеит. Пыт-
раамтак ус ҕымт-псымшьа тҕақа ицшуа итгæқæан. Нас
Торқан даацæажеит:

— Закæызеи, Алиас, ажгæақæак сахан, тҕабыргума?

— Сарггы уажгы исаҳауеит. Абра Мац исеихеит...
Азгы хæызбацаггыла хәхәда пиҕеит, дызустоу сызды-
рам!

Нас пытрак дырфеггых ихгыцуа итгән. Ашьтәхъ
Торқан Мац дизтәаит:

— Ишцауаҳаи, Мац, ишцақалеи зырхәа?

— Сарггы абри уажгәоуп иансаҳа. Ахгылпазы Зыкгыр
Очамчыратг дшаауаз, афны даадгылан, абас-абас иқалаз
хәа сеихеит.

— Нас ацкгын дтакуп акгү?!

— Ааи, дтакуп, уимоу даараггы дычмазафуп хәа саҳаит,
аха дысдырбейт хәа дашшуан Зыкгыр. Уаха хгылпазы
уахггәи дааит. Уатггы дейтәацахуеит.

— Мацггы дцар цггәа избом. Дзыхкгыз-дзынхкгыз
зхгәаз еидш, кризеилкаауазар даара ибзиахарын.

— Уи даара иус бзиоуп. Уеизггы ианақгукых, уатггы
шьыжымтан уца, икоу убап, ирхгәо уаҳап. Ацкгын дыч-
мазафытцкгызар, хгдықгтала дышцармышьтри, каа-
метцзак қамлазар. Цоуп, Зыкгыр ауацгәа заманақгәа имо-
уп, ицхрааша, аха уарггы иумоуп. Цсыхгәак зламоу ала
аус ныкгәыжгәа, — ихгәеит Торқан.

— Убри зымшала дтаркыз здыруандаз, уаҳа стәхы-
мызт! Ггәагшәа азгы иахзиузшгәоуп абри аус шықала, —
ихгәеит Алиас.

— Сара исаҳаз тҕабыргызар, ииашаны уи ацкгын дзы-
кәшгәаз аус ггәагшәа азгы дақгәиршгәеит. Азгы хәа сыз-
ғггы Цычын-ица Татластан иоуп.

— Хаи! Ари смахакәа хыкәалаак аасықәшәандаз, уи сартынчрын, Алиас Цагәба хыкәалаак дагеит рхәарын... — ихәеит Алиас.

Ари еипш ажәа Алиас иахьтә ираҳаз уамашәа ирбеит Төркани Маци. Измаанузеи иухәаз хәагьы инеизтцааит. Аха Алиас уи аатырқьаны иреимхәеит. Амала хәычык ргәы инықәишьит абасала:

— Уи аамста зызбахә ухәаз Зыкәыр Чалиа иҕы мацара даанҕасуам, хара Цагәаа хәхьгьы диасра дыкоуп...

— Дмиаси, Чалиаа ирзиуз абжа ҳа халахәуми? — ихәеит Төрқан.

— Ус акәым, еицәоу хзиур калап, уи бзиарак азы нап ҳаимыркиит, — ихәахт.

— Уара ари зхәаз акы удыруеит, ихәухәараузеи? — идырцалт, аха уаҳа реимхәеит Алиас.

Нас иара даагьежьын, Төрқан дизтцааит, иаҳа цқьа инагзаны иреихәаразы.

— Сара исаҳаз уи ауп: Татластан Алхас бзиа дибон, лас-сы-лассы дипхьаны дигалон. Уажә иаалырқьаны, икала рыздыруам, абри еипш аус изыкалеит. Гәада ақытан иара ибзыцәашьа Лага иҕы цәкы иман, рхәеит, Татластан. Убри жәацуха ирзашәа, ашьта Зыкәыр иҕны ааигәа ианааи, ирцәызызшәа, абас акы еиқәырҕаҕаны икартцеит...

— Лага ида уаҳа ацә ашьта ихыдаз хәа иуаҳазеи?

— Убас даҕаазәгьы, убри ибзыцәашьак ихьз рхәеит, аха исхаштит...

— Уажәшьта издырт ари Татластан аус ирҕыцыз сара сшықәнахуа. Удшишь, уи Лагажә икаитцо, уи бзиарак иуп хәа укоума, абри еипш икоу абзамыкә инапалоуп ақәышцәа амат зларкуа. Аха уеизгьы тауади-аамстеи хара анхацәа азә ҳақәырхырц аныртаху, хара анхацәа ҳаичырчаны ҳақәибадырхуеит, дара рнапы зәзәаны, иҕацхаҕабзуа инатәоит. Уи еипш аусқәа рыкатцара уажәы ирымбеит, изышыцылоу ауп...

— Уара абас зхэо акы удыруеит, уеизгы-уеизгы ихаухэароуп, — рхэан, цэгъаза идырцалт Маци Торкани.

— Ианыжэмуза ишэасхэап, — ихэан, ицшэма лахыгы ихы наирхеит. Ибгэалашэома бара, Алхас, Рафида лыла хазгаб диахтаразы ажэа анахнитца, бара баацэажэан, «Абри афымз-хымз рыла абри дыхфыкуп хазгаб илышь-талаз», — аныбхэа, сара ибасхэаз?

— Ишпасгэаламшэои? Саргы ак сахан, аха анухэа, сузцааит, сеитаузцааит, аха исоумхэеит, — «Быскэатц! Сара исазхэаз исеимхэандаз, бара ишбасымхэарыз», — ухэан, исоумхэеит, — лхэеит.

— Абри акэын ибасымхэоз. Абар уажэы иахьяацэыртц, — ихэеит. Аха ирзеилымкааит уи иатцанакуаз. Нас даацэажэан: — Уажэыгь исцэымгуп уи ахэара, аха «азфа маза уаф дагоит» — рхэоит еипш, истцэахыр, иззар, мышкызны цэгъарак алцыр, изхаумхэазеи хэа сашэымхэаразы ишэасхэоит. Сынтэа, уажэ аакыкысъя, Чачаа рахтны ампыласра аныказ, адырфэены убри Татластан ибзыцэашьяк ишиахауаз азэы иеихэеит: «Абри Алиас ицха бзиацэак лоуп, убри илеицшу, илыцназго уажэы ааигэа-сигэа цъара дубарым, аха аф зысыз, дынхаф тыпцауп, тцлахэыс-так ицха дызлааугари акэымзар, даара сгэы лызцоит», — хэа. Изеихэозгы ибзыцэашьяцэа дреиуан. Уи Татластан игэы иахэап, ихэан, угэы дыцнакозар, улеилахауазар, уиакара хэыцрас иатахузеи, уаф дзынашьт, Алиас упца дсыт хэа, дук игэазымцошэа убар, дымтцарсны думгои хэа иабжьеигеит.

— Даамыстазар, исацханагылоу азэ иакэзар, упца слеилахауеит, угэы ицнакозар дсыт хэа уаф дзыноушь-тыр калоит, акэымзар тцлахэыс-так упца дсутару хэа, унапыркэычуа-ушьапыркэычуа уаф дызлаизыноушь-трызеи, насгы дымтцарсны дугар, уи зынзак апхашьяра, аамста хатцак тцлахэыс-так ицха дымтцарсны дигеит, ак

иапсоу иакәымзаап рхәап. Дымтцаурсуазар, иуеиҕу ипха дымтцаурсроуп. Убри еипш аҕоуп амтдарсра ахьакәнаго.

— Уара избо ацагы уабылуеит, — ахьшәашәагы. Усгы иамуазар, асгы иамуазар, нас уакәытц уи аус, уи илапханагылоу азәы дигап хәа иеихәеит. Аха уи ауаф ицәажәашья исаҳаз цәгыарак улимхыр иуам хәа ськоуп хәагы нацитцеит, — ихәеит Алиас.

Абри захаз Торкани Маци даара ргәы иалсит. Ирхәара рзымдыруа пытрак ус итәан. Нас Торкан даацәажәеит:

— Абри Алхас итакра кәзтәз уи Тәтластан иакәзаап...

— Абрака исаҳаз ажәа Чалиаа рзымоу, Алиас ихәон еипш, хара Цагәаа зегь хазгы даара иус цәгыоуп, убри бзиараны ишахзыкамла збоит, — ихәеит Мац.

— Ацсны апсацәа ыкәызхыз апхәыс тыхәеи ахәаа амакреи роуп; шәыпшлеишь абри бзиарак алтуазар. Уи Тәтластан хәа шәызфәу уафхжәак иоуп, баапсык халихыр калап, хазгаб лзы ус ихәазар.

— Алхас итакра уи ибзоуроуп... Убри иафызоу акы харгы ихазныкәигар калап, — ихәеит Мац.

— Ииашоуп, ииашоуп! Хгәахәанызароуп, — рхәеит зегьы еицфакны.

Нас Алиас даацәажәан: — Мац уеизгы уатцәы уцароуп Очамчыранза. Ирхәо-ируа убап. Алхас дшыкоугы уахап, — ихәеит.

Торкангы, — Амарцья, Мац уцароуп, — ихәеит.

— Нак-нак икало аабап. «Имыцәакәа апхыз збаз» хәа, икалаша калаанза абра хара аус азбра хәфуп. Алиас абри аус атыхәала кыр уахауазар, хара хазтаху акы акәзар, адырра хат, — рхәан, инагыланы ицеит рыфонкәа рахь.

Мац данынаскья, Алиас ибжы найкәиргеит, афны ушнеилак, Камачыч абрахь афныка ддәыкәтца хәа. Уртгыланы ианца, хатцеи пхәыси рымацара ианаанха, акраамта икәит-цситха итәан, Камачычлаара иазыпшны. Нас Есма даацәажәан:

— Уара акы ахырхәо ак ыкоуп хәа, ирхәо мыцзам. Абри аус, хазгаб лхатцацара, изыкало усым хәа сыкоуп. Уажәы абра исхәар уи зхысхәаауа, усхыччашт, уи цхәыс хшыфуп хәа. Аха уеизгыи уи уасхәоит, — лхәеит.

— Ихәеишь убри бгәы иаанагаз! — ихәеит уака икәитца итәаз Алиас.

— Абри аус злакамло хәа сгәы излаанаго, акы, хара апхәызба дызтиуазгыи, дара уи дызгозгыи зегь хәццакуан уафы ишимбац. Тәымуафык, абри аус зусым азәы иахар, уамашәа ибашт, ицәеишьашт, «ахәычы инамзаша ага-ра дакуам» — хәа, абарт абриакара изырццакызеи нак-аакгыи, иргәамхәо уск рзыкалашоу абри еитцазкыаша хәа ихәартәы, уи акы. Уба, абри аус рапхьаза Рафида иаа-цәырганы азыхь афы иансалхәоз, атцарақәа аапын мою, зынгыи цхынгыи тәартас-шәахәартас иахьрымаз уи аены уака тцыск абжыи уахашамызт, ргәы иамыхәоз икамлашаз ак рахазшәа. Хца, амра акәзар, ескынгыи уака шыьжы-ла азы ихыччалоз, уи аены аеырхәашьны уахь анацшра атахымызт, агәы иамыхәоз, икамлаша акы уака иахазшәа. цшьба, Алхас ихьз ала ацхаражәхәацәа анааи, амш бзи-ан, атцх бзиан. Абри аус алацәажәара ианалага, ақәапсата аура иалагеит, абри аус шыкамло дырны лагырзыла итәыгуашәа, — дафын Есма абарт реикәыпцхьазара. — Хәба, урт ацхаражәхәацәа абра хамзырха ианаакәгыла нахыс, хлақәа фәаихак рымазамкәа ашра иафын, инагы-ланы ицаанза. Убригь акгыи иамаанам ухәар, ихастцома? Фбагыи, хазгаб уатцәашьтахь хатца дцоит хәа хтәан. Узхәыцишь, амалахазгыи хатца ицо азә леипш дыказар? Амалахазгыи уи лхафы иказам. Цаса дшыказ дыкоуп асас-ацәас ифы зхәаз иеипш, агәылацәа рфы ухәа. Абригь акы иамааноуп...

— Нас абарт ибхәақәаз зегыи ззыбхәо — абри аус изы-кало акы акәым бхәарц бгәы ицоуп, уи акәыми? — ихәеит Алиас.

— Ааи, абарт зегъы неидысхэыцлан, нас ачкэын итакра абра инацутар, уара Татластан иихэаз хэа иухэаз абарт инарыцутар, хазгаб ииашаны хатца насыц дылмоур калап ухэартэ икоуп.

— Абри зегъы бара ибеидзырхэыцлаз, бхаи бчышыи неихацшыуа абра ибхэаз зегъы бзырхэо убри ачкэын итакроуп. Аха абарт еиқэыбыцхьазақэаз абаабгеи, излабгэалашэазеи, излеидыбкылеи? Абрака ибхаштыз ѿбака жэа сара инабгэаласыршэап, нас ишыбхэаз акэытцэкахоит: сынтэа асы гэгэа шауз, атлақэа рымахэқэа шархэаз, иацы ахышь нышьтасны акэчышь шагаз, тцыцх Рафида лыцхал азыхь аёы ишыцеыз, абарт пхызқэакгыи нарыцыбтар, нас, хэара атахым, ибхэаз калейт! Банацъалбеит, апхэыс хшыѿ рхэейт хэа, ас уаёы ибахёума, иахахёума? Сара исабхэейт, аха даеазёы иабымхэан, ауаа бхыччо бхы кабымтан, — ихэан, дааччашэа иуит Алиас.

— Шьахэуп, сара сыцхэысуп, сымдыруп, аха уара иамѿан идырны, уччо, абри хазлацэажэо аус ахасаб укыр... — лхэейт Есма.

— Бара бзиарак збаша, абри уажэы абра ибхэақэаз сарамоу, апсы иахар, дарччап, — ихэейт Алиас.

Убри аамтазы агёыларахьтэ Камачыч дааин, аоны дааѿнашылт, иеибырхэоз ажэагыи иаакёытцт.

XXVII

АЛХАС ДЫЦСИТ

Адырѿаёены ахэылцаз Мац Очамчырантэи дхынхэны аоны дааит. Дшааёыжэтцыз еипш, дымтэазакэа Алиасраа рёы дааин, иибаз-иахаз реихэейт.

— Алхас дгәакцәгьоуп. Абахта дшынташәаз, ицсы өеихаха дцеит, рхәеит, — дафын Мац ажәабжь ахәара. — Зыкәыр ауа ихәеит, ақәла ихәеит, аха ичкәын ибара аначальник азин иимтеит, уи иеипш егьафы чмазаө-хахәеит, аха акгы рмыхъзакәа итытцеит, цьоукых — реыргызмалны, ичмазаөушәа реыкатцаны, абахта иантытцлак, игьычуа-икәычуа индәықәлоит. Хымшуп дтакижьтеи, акгы ихьуам хәа иеихәеит. Нас Зыкәыр да-алаганы, аурандик дхыхны, кыр итаны, мазала диирба-заап. Ачкәын апсра дафуп, ицсы штоу, хәычык ихы иды-руа дшықоу, абахта дсызтгозар хәа сашьтоуп, аха анцәа идырп дсыртару, ихәеит. Иара Зыкәыр дубар дуздыррым, ицынцәа укыр, ицсы неихытцп, ухәартә дқалеит. Зыкәыр, уахь ачкәын ибара даннеиуаз, Жьац хәычгы дицзаарын. Зыкәыр дандәылтц, Алхас Жьац дихәеит шәара шәфы даины абас дышгәақуа шәеихәаразы, настгы мазала илулак Камачыч абраанза даины, сыпсаанза лыла са-лырбааит хәа. Амыжда, апсра дафуп, аха дырөегьых сыпхашьап хәа игәы итоуп, иаб дгыланатцы, абри еипш ажәа имхәеит, дандәылтцоуп Жьац ианиеихәа. Аха Жьац излеихәаз ала, уаха уа данаатаха — изшом; ифы акхәеит, иажәа цқәа иузеилмырго ауп дышцәажәо, ихәеит.

— Абарт ажәақәа ура ухала Камачыч илахә, дизааит, уақа дыздыруада, уеизгы ихәлахәеит, ицсы даахьзар, инеицәажәап. Иудырузеи, уаха еибамбарц иқазар, еи-бабааит, рыгәнаха цәгьоуп, — ихәеит Алиас.

Мац абарт ажәақәа — Алхас иааицхақәаз — Камачыч илеихәеит, апсхыхра дшафызгы наццаны. Абри ашьтахь ажәа «апсхыхра дафуп» ихәаанза Камачыч Мац дизы-зырөуан ичханы, фымт-цсымшья, абри ашьтахьтәи ажәа анихәа, уаха лзымычхазт, лылагырз лзаанымкылакәа, днагьежьын луатах ахь, деитцақуа цытрак дтцәыуон. Мац дахьгылаз, — Шәыгәнаха убас Татластан даргәақааит, уажәы Алхаси барей шәгәақуа шәшықайтцаз еипш. Алхас, рыцха, акы ихаразамкәа цсыртас абахтафы ишпаиутеишь,

Татластан ицсышьазаеи рхэо, дук мыртыкэа жэлари ирахааит, — ихэеит игэаныла.

Камачыч лылагырз рыцкьо даадэылтцын: — Мац, ура узсыццозар, сара абра уажэытцэка сесаилахэаны сынэыжэлоит, — лхэан, агэра аакынцаа, лэы амзырха атыхэан ихэуаз, абгьаахэа агэра нахалтцан, акэадыр нақэылтцеит. Иара убри аеггы, зны-зынлаггы агэра лыманы даннеилак, хэычык злеишэа зрыцэггалоз, иахьа лбара еилахазшэа, лус дахьысыгзап, ахэозшэа, тынч иналыдгылт.

Уи акэхеит... Аминут азы лэы днақэтэеит, Мац дынлывагылан, еиманы Очамчыра инеит. Уака ауриадник азин ааимылхын (заа уи ауриадник Зыкэыр дхиххьан), дныфналт. Илбазеи уака? Алхас, ианакэызаалак зылахь еикэны ылымбазацыз, амра зеигэыргьоз, ихэмарралаиччарала ацсытцэка дирччап хэа ззырхэоз, уажэы дубар, дуздыршам: ихэацштэы еицакт, ибз ифэы итабылгьоит, ихэо узеилыргом, дпатоит, ифашэалак хэо, ибла пшзақэа харбгьар ицоит, дфыфлакьшэагы дкалеит, адакьахь³⁸ ифэы рханы акы схэоит хэа дафын, адакьа дацэажэон дахьгэакуаз. Камачыч зназы дшэеит, уимоу, Алхас иакэымзаргы калап хэа лгэы иаанагеит. Идхамшьакэа иртаху еибырхэап хэа, Мац адэны иаанфэасыз даалпхьарц инақэылкит. Нас лгэы аалыргэгэан, лыбжыы найқэлыргеит: — Уаацшишь абрахь, сумбои, Камачыч соуп иуацэажэо! — анылхэа, ипатара даакэытцын, дзыфэа азырфара далагеит. Дырфеггыыхынтэ-хынтэракараинаикэфылтын, днаицхраан, даархэны днықэлыриеит. Зыбжыы газ дналыхэапшырц итаххеит, аха ацэымза мыждагы ала таа, — лашарак ауахылтцхуаз! — дизымдырт. — Сара соуп, Камачыч, — хэа иапхьа данықэтэа, ила траа дылзыцшуа далагеит. Убаскан, цасхэа ируазшэа, егы иуатах ахьтэ абаандафцэа еибаркьжуа рыбжыы гэгэаны иаагеит. Уи

³⁸ Адакьа — арака атзы ауп иаанаго.

иара игәы инықәфын, илахь неимеирцеит. Иқәфьтра Камачыч данақәымтца, ила траа дышлыхәацшуаз, дидырзаап, аеырхәа инеимеитәан, атцәуара далагеит. Камачычгы илзымычхазт, ларггы дналагеит атцәуара. Ак леихәарц иеыназикит, аха изымхәеит, амала ус уа дидтәалан акраамта, нас Мацгы даафналан, ибжы наикәиргеит, аха ацкы изымхәеит, ифь акхьан. Ауриадник шыта шәдәылтц, атц агәы еионашеит, уаха уақа аанфасра зықалом, ихәеит, — ихәан, Мац дындәылтцт.

Камачычгы дыштцәуюз уи изкны илымаз лчавра аатылхын, Алхас инапы инаныцьгәалан, нас даеа чаврак лцьыба иаатылхын, илағырзқәа аалрыцқьан, ихы-ифь днагәзит, нас дыштцәуюз дындәылтцит.

Хәычык ианынаскьа, Камачыч Мац дизтцааит, абра ачымазаф иааигәара иаб дзықамзеи хәа.

— Иабмоу, иангы абра дыкоуп, иашьцәагы, аха абра итцәуо абахта ианадымтц, ауриадник дрытцақьан, нақ икеицеит, — ихәеит, — ипсы штоу абахта дхазтгозар хәа иашьтоуп, аха дрырттом, ишынтаацәоу зеггы абра икоуп. Иара Татластангы дгызмалха абра дыкоуп. Алхас ипсра, игәәкра деилахауашәа, афы ыжәуа, қяф уа ақалақь да-лоуп. Иакәымкәа гәағшақә, харада-барада Алхас абас шизиуз здырыз зеггы гәалас ирымоуп, — ихәеит Мац.

Ус инеыжәлан, ашарпазы афны иааит.

Адырфаены, амра нхашлоны, Очамчыратә уаф дааит.

— Алхас дыпсит иахьа ашарпазы абахтафь. Ашыбжьоншәа амфа дықәыргалоит, хазтаху, хауа-хақәла зхәаз иеипш, иахдылааит хәа Зыкәыр сааишьтит, — ихәеит иааз.

Иаарласны Алиас игәылацәеи иареи, Торқан, Мац ухәа инеиқәфьртқәан, амфа инықәлеит. Амфаду афь иахьынкылсыз, ицоз ауаа жәпа инарылагыланы ишнеиуаз, ауаа рацәа акәыба рыманы иаарпцылт, Очамчыра ааигәа инеиуаны.

Нас, уи акәхеит, акәыба неимда-аимдо ирыманы ахәылбыеха аоны инаргеит. Ацсы дныкфартцан, инеи-цырхит атәыуара-ахьра.

Ауха Цагәаа — Алиас, Торқан, Мац ухәа — Зыкәыр Чалиа уаф дизынарышьтит:

— Ишцааури, хазгаб лус ишымазоу инхажьру, учкәын дизхәаны дыштәаз ажәала-усла зхәаз иеипш, иах-раргамару? — хәа.

Зыкәыр ус рзаицхаит;

— Ари аус хәа шәызәу, уи шыта имазам, ажәлар зегьы ирылафит. Сычкәын сҗеирхеит, сықәихт, аха хьзырхәагас уи дитынхароуп, уи итарнакыс хара зымцацәаз уи хлхәапшлароуп, азгаб даххышәымбаароуп, — хәа.

Нас ауха, ианаалашьца, Алиас ижәлантәыз Цагәаа зегьы рееибаркны, рыхәса-дара зхәаз иеипш, тәыуара иахьцоз Камачычгы дыргеит дрыларгыланы. Нас уи акәхеит, зегьы рзы иаргамахеит Камачыч Алхас дхәаны дышизтәаз. Убри инаркны ихәаны итәаз азәы леипш, ацсуа тас иатцанакуаз ала дымныкәар цыххәа амоут. Уимоу, ацсы данырж ашьтахьгы, Камачыч Зыкәыраа рыфны дықан, ртацак леипш фынәажәа мшы рақара.

Убри инаркны Чалиааи Цагәааи еиуацәоу цьоук реипш еитәнеиааиуа иалагеит, руа деицруаны, раға деи-црағаны.

XXVIII

ИВАНИ ЛЕУАНИ ХЫНХӘИТ

Ианцаз амш инаркны хымчыбжьба анааиас, мҗеы-шак аены ахәылцаз Ивани Леуани Алиас игәашә иааталт, мыцхәы рылахь еиқәны. Абрақа иахьааизгы, ацшәмацәа рылахь еиқәны инарцылт, цаса арт анеипы-

лоз хэмарран, ччаран, самырҕкөйлхэаран. Асоф ианаахала, уа инеибартэакэеит зназы. Нас Иван даацэажэан:

— Иҕалазеи, Алхас? Ҳара хцара акөызма шөыззыпшыз Камачыч хатца дишөтаразы, изыҕашөтцеи абас? — ихэеит.

— Иҕалаз Ҳаргы ихаздыруам, цхызу, лабөабоу. Ҳара хзыкөшөаз уажөыгь иахзеилмыргацт. Узхазтцааз азы иуаххөаша егьхаздыруам. Ҳара хзыкөшөаз еипш адунеиаө уафьтөыөсак дақөымшөацт. Амала, акзатцөык иуасхөо убри ауп: хазгаб насыцк лыманы дыҕамзаап, шытарнахысгы уи хаирк дақөшөоит хөа сыҕам, — ихэеит Алиас.

— Ус лахьынцаны анцөа илзихөазар акөхап, ауафь илахьынцэ дзацөцом. Уи схөеит хөа, Ҳара хразкы даднакылазаргы ҕалап, Ҳара ус цөипшыс ихамазар, ларгы дацанамкуаз, уи дзацөцозма!.. Шөара иабашөахаи ас Ҳара хаштахаз? — хөа дрызтцааит Есма, дахьгылаз.

— Акөа ихөахит... Гөдоутатөи ххынхөны Азөыбжьа хааиуаны, усқөак хаун, Акөаҕа ххынхөит. Ецынза убра хөан... Ишьахөуп, иҕалаша ҕалеит, аха абриаҕара шөзырццакызеи, убри еипш гөакрас шөзыкөшөазеи? — ихэеит Леуан.

— Леуан ухаткы, абри еипш ццакра, абри еипш аус азы цьара азөы ихөонгы исмахацт, саргы сақөымшөацт. «Ашьа ицаша ада иалагылом» — хөа ирхөо ахатоуп Ҳара ихөахь. Ус хөақөшөарц хөаҕаарын, хзахымцеит, ихазнымкылт. Ишөасымхөеи, Ҳара хзыкөшөаз уажөыгь ихаздыруам, нас шөара ишөаххөари! — ихэеит Алиас.

— Уи хөахит иухөаз, аха Камачыч Чалиаа рөы дыртөаны дызшөымоузеи цхөысеибатцас, бзан дизымгеит, цсын шытахь аума дганы иөны даншөыртөо? — ихэеит Иван.

— Абри еипш аус хөанақөшөа, убасгы ҕахцар акөын, уи Ҳара ацсацөа қьабзс ихөмоуп, өынөажөаҕа мшы уаҕа

дыказароуп. Уи ақьабз еиҳагы уи хзыруз ыкоуп, уи иаарласны ахәара удаоуп, аха уеизгы, иааркьяҕны ишәасхәап. Абрака Татластан ицәыгхәыцрагы акыр иахпырхагахейт. Уи Татластан хара иахзиуз шәара цкья ишәзымдыруазар калап, — ихәейт Алиас.

— Уи даараза еилырганы иаадыруейт. Уи дзакәтәу дырны хәкоуп. Шәара шәнаоҕсгы уи дызпырхагоу, иргәамтцау рацоуп. Хара хәцәгьагь ахылацшөы иҕы ихәахейт, аха уи хәрей нак-нак хәибабап, — рхәейт Ивани Леуани.

— Абар уажы шәара ишәхәаз. Абра шәыказар, абри еипш аус анхау, аамтазы, уажә ишәхәо убаскан ишәхәар, ишакәызаалак шәара шәахтә убри игәы иамыхәоз акы шәхәар, шәыпхастейтәыр каларын. Анцәа ицъшьоуп, шәара шәахыкәмыз. Убри акнытә шәара абри хус еилацата шәакәымшәара гәалас ихамкит, — ихәейт Алиас. — Уажы, Татластан игәитаз хара иаадыруейт, анышәхәа, шыта Камачыч цхәысеибатцас убра лыртәара еихарак измаануу шәасхәап: цхәысеибатцас Камачыч убра Чалиаарә дхартәар, издыруада цхәысеибак, Чалиак ицхәыс, дышпазго хәа абри Татластан длыщрытцп хәоуп. Егья маана аадырыргы, хара хзышьтоу убри ауаои хәрей хәиланамгаларцоуп. Амала, сара сызлашәыхәо шәоыцьягы — убри ауао избәхә цьаргы ишәымхәан абзиязгы ацәгьазгы, цәгьак шәылихыр калап, даара шәы ицәышәшата, гәалас ишәымазамшәа ауаа шәы дшәырба, — драбжъейт Алиас.

Ивани Леуани Алиас иажәа кыр иархәыцит. Егьтабыргыми хәа ргәы иаанагеит. Камачыч Чалиаа рҕы лыртәара иатцанакуаз ианазхәыц, убри еипш агьангьашрагы аус иазеигьхар калап хәагы ргәазцеит.

Абри инакәырццакны Алиас урт дрызтцааит, егьырт шәоызцәа абацей хәа.

— Урт абрахь Очамчырака ицеит, рус иашытоуп, — рхәеит.

— Амарца, убартгыи цъара ажәак рымхәааит хус атыхәала, избан ухәар, убартгыи хара хзықәшәаз, сара излаздыруала, даара гәала дус ирымамкәа икам, — ихәеит Алиас.

Леуани Ивани Камачыг аоны лыкамзаара гәала дус ишрымаз аашыомызт. Егыцабыргыми, Камачыг аоны даныказ ччаран, хәмарран, лафхәаран, чамгәыр архәаран. Уажәи аоны атахмадацаа рымацара иаанхан, рылахь еикәтца еидтәалоуп.

Ауха Леуан уа дыкан. Гәдоута ирбаз-ирахаз иаармазаны зегыи Алиас иархәеит. Уи иатцанакуаз убри акәын — изышытоу аус акы алымтдыр, цсыхәа амам дук мыртцкәа, абри айбашыра ду, зтыхәа цымтцәо, излеимчеханакыз ахасабала.

Ауха иахытәаз ажәеи ажәеи шейхырхәаалоз, Алиас даацәажәеит:

— Егъа гъангыашра ныкәаагаргыи, акы ихәхәоит хәа сыкам, уи ауаф ифы. Уи хәқәхра акәымзар, даеа хасабк имам. Шәара ишәзымдыруа икалаз усқәакгыи ыкоуп: Чалиа Зыкәыр аакыскыа, иаххәап, абри ахәба-фба шықәса раафс, цәызк иоуит хәа уафы имахацызт, уажәи ичкәын данырж аухатцәкыа ицә рзеит, — инақәырццакны хара хәжәлантә чкәынак Чагә хәа дыкоуп, убригыи фы бзиақ иман — ицәырзеит. Мац иакәзар, иахеижәтеи сыцәқәа руакы гәарымлеит хәа, ацшаара дафуп, иара убас — Торкангыи. Убартгыи рзазар калап. Убас, абри афымчыбжык рыфонуцка Чалиааи хәреи хнеилатцаны хца-цшыба цәыз хәухеит. Абри хәхаз зегыи маза-аргма Татластан ишәзиузар калап хәа хгәи инықәыршыуеит харгыи уи гәфарас дхамоуп, аха гәынхәтысталамоу, аргма иаадырыргыи, уи аус иаркра хә хзы имариам ишыжәдыруа еипш, анхацәа шахатра уны уи изифагылом. Абри

ишәхәаз, «узынҕаз атқыс узынпаз еицәахеит», хәа, ихәхьхоу зегьы иреицәаны ихәцхьазон избан ухәар, уи арт рығғы дмаанҕасыр калап, итегь инацитто даналага, аргама хәқхроуп абри змаануо... Алиас иажәа ахәаха имтакәа, Леуани Ивани иааицәакны:

— Уажәраанза иухәақәаз реиха абри уажәы иухәаз зегьы иреицәаны ихәцхьазоит; уи ицәгъара цәгъара наццо дцаларц игәы итазаап, — рхәеит.

— Уи хәқәихуеит, сара излазбо ала, аха шәара, апхьашәа исхәан еицш, абри аус шәеалашәымгалан, шәеацөышәыхьча, ианамузалак хара цсуа цасла хәилгар калап, — ихәеит Алиас.

Ацсуа цасла хәилгар калап хәа, Алиас иихәаз иатцанакуаз змааназ дук рыхшыф азымцеит, аха уеизгьы уа реааныркылеит, даарагьы рылахь еиқәнатцеит.

Ианааша, ашьыжь рәы рнапы анырызәзәа, Леуан сцоит хәа ддәықәлеит, аха ацшәмацәа ируазма егьымфакәа дцар, «уғы ахьузәзәо какал укыроуп» хәа ажәа иалоу хара хәфны еилоугома, рхәан, дырмышьтит. Кранифа, иус ахь дцеит. Ивани Алиаси афны русутәқәа инарылагеит ишыруц ала.

Фынфажәа мшы рышьтахь, Чалиаа рахьтә Камачыч лыфныка дааит. Зыкәыр уи напымацара дааишьтуазма! Даара зыхә дууз ацәаматәа лытаны дхьинирхәит.

XXIX

АБЖЫУАА РЕИЗАРА

Зны хәылпазык агәашә ахьтә асаул³⁹ ибжы ааиргеит Алиас иахь:

³⁹ Асаул (аурыс ажәа «есаул» ақнытә иаауеит) — аказаққәа рыррқны афица чынуп. Ацсуа қытағы асаул ус баша казақын, асолдат ичын акәын имаз.

— Уатңы Абжыуаа иреизароуп, имнеиуа дҕалом, ахылапшҕы даауеит.

Алиас хэычык дааҕындыҕындыт, ахылапшҕы дмаа-кэа, ажэабжь бзиақ хэааигара дыҕоуп, шэахтэык азы да-ауазар акэап, ихэан, ианаамтаз игэарымлаз ирахэ рахэ иҕынеихеит.

«Зан аҕалбарыз, сырахэ акгы гэарымлеит, Ачачба иҕаҕа итеикзар, сынтэеит, урт егысызҕыуам. Аҕыч-цэа иргеит, схэар, иргахыоу рзымхакэа рахэгэартак шҕасхырцарыз. Ус икарцаргы изцэыпхашыои, иахызыр-хэуада, уиоуп ацэгыаза. Ачачба итеикзар, ма руак истар, егырт симтари», — хэа, гэаныла ихэо дышнеиуаз, даны-напш, адэатцыхэан ирахэ зегы еицхыршышыла ишаа-иуаз ибеит.

— Аллаҕ ицшыоуп, уахакгы ус еибганы игэарлазааит, — ихэеит, аха данынапш, иҕы имбеит.

Абри даара илахы ааикэнатцеит. Иҕы даара ҕы бзиақ акэын, абас ирахэқэа акы анимбалак, иангэарымлалак тҕассимаз убри акэын: днеины уаҕа ахэаны агэараднықэ-гыланы, ма атцла наа иашта атцыхэан итагылаз днықэ-гыланы игэылацэа тҕаҕа апста итанхоз ухэа, нырцэҕа ахэы иқэынхоз ухэа инарызҕеиуан, усқан уи иипшаауа арахэ дара рҕы иҕазар, ма цыара ирбазар, арахы изҕытны адырра иртон.

Уажэы абри иеазы абра атцла наа днықэгыланы: «Уа-а Цыат, уии!» — хэа ибжы наиргеит. Цыат дахынхоз цытк инахаран, аха Алиас ибжы иахан, «Иа уи-и!» — хэа иб-жы ааиргеит. «Сеы уахы цыаракыр иубазар?» — ихэеит. «Уа-а моу-моу!» — ихэеит атакс.

Нас Хэцымат дахынхо шыҕоу ихы нарханы ибжы иргеит, аха Хэцыматгы, арахы иҕам, иахыагы цыаргы исымбац, ихэеит.

Нас сзашытоузеи Багыргы инеизҕыстпишь, уи збараха аҕычцэагы рхы уаҕы имбааит, ихэан, Багыр

иахь ибжыы наиргеит. Багыр дахьынхоз кыр инахаран — верски бжаки ракара набжъан, аха уеизгыи Алиас ибжыы уаанза ибзианы инафт. Багыр атакс арахь изфитит, ахэылпазы Даут икыацтафы иибон хэа.

— Ааит, абгакэа ирфааит, уажэ уака ицаны иаазцо-да? — ихэан, уахь ифынеихеит иааицаразы, игэаныла ихэауа: уахакгыи агыгчцэа ирцэынхазааит, уатцэи ма аизарахь салацап хэа.

Адырфаэны ианааша, ашыжы пьтрак аус иуан, нас Иван икайтцашаз-иушаз азы дыниабжъан, агэылацэа, «уаала-саала» хэа еикэфыртуа, аизарахь ианцоз, иаргыи днарылагыланы дцеит.

Амфан еицны еицэажэо иахьнеиуаз, азэи-азэи еиц-цауан: ахылапшфы дыззауазишь, усс икоузеишь хэа.

Азэи даацэажэан, ашэахтэкэа рцыхэала акэхап, ихэеит, егыи — агыгчра атцыхэала акэхап, ихэеит. — Агыгчреи архэреи рзы акэу сыздырам, аха амфакаэа рыкатцаразы акэхап, тауади-аамстеи рнаделкэа рфы амфакаэа цкыа ргэи иахэо икатцамзар акэхап, — ихэеит еазэи.

Абас акраамта ажэа шеимаркуаз, ажэабжыкэа шыр-хэоз, аизарафы инеит. Уака ажэлар еизахыаз рацэан, аха ахылапшфы дмаацызт. Ажэлар ахылапшфы изыпшны игылазгыи абри Алиас дназлаз ирхэоз акэын ирхэоз.

Ахэылпазра афыназнакуан еипш, ахылапшфгыи даа-ит дгэамтц-хамтца, алеи ахэеи нкыдкыо.

Ахылапшфы дшааеыжэтыз еипш, тауади-аамстеи наикэшан, акраамта урт уака иацэажэон, нас ақытакэа рахытэ уа икакэаз астаршынцэа даарыпхъан, фа-хцака жэа нареихэан, ажэлар еизаны иахыгылаз дааины дын-рылагылан, атарцъман ила даацэажэеит гэгэала ашэах-тэкэа аскаамта изалашэымгалазеи хэа, амфакаэа зыка-шэымтцазеи хэа.

Хэбыць даацэажэан:

— Ашәахтә зымшәац дхаздырам, ҳара цьюкы иах-шәеижьтәи краатцеуеит, амфадуагы излахалшоз ала икаҳтцеит дасу ҳуапшькәа рґы, уимоу, тауади-аамстеи рнаделкәа рґгы, — ихәеит.

— Цыпх зны ак кашәтцеит хәа акәым сара сызлацәажәо, уажәеиетақатцатәупхәоуп сара ишәасхәо. Ахәынцәа уафы дзылсуам. Астаршынцәа, мчыбжьык афнутка ажәлар идшәыркатцароуп. Амфа кастом зхәазгы дзыкәшәаша идырузааит, — ихәеит. — Ашәахтәкәагы иара убас мчыбжьык афнутка атдыхәа ццәаны шәрылгароуп. Уажәы ишәымоу, ажәлар идшәыршәаз ацаракәа сара шәсыццаны, уатцәы Очамчыра исышәт, — хәа реихәеит.

Астаршынцәа неицәакны:

— Амфа уажә аакыскыа ажәлар икартцеит изларылшоз ала, уажәы тагалан мышха дырфеггых инаҳцап, ххәар, урт ирцәыхъантахоит, — рхәеит.

Абри аамтазы ахылацшфы ауриадник ак иеихәон, пытрак арт ацкы реихәаанза, тауади-аамстеи — Мырзакани, Батеи, Таташы ухәа назлаз ахыгылаз, астаршынцәа рзы иагъуа иалагеит, уажәы тагалароуп, шәхәар, уашьтан латцароуп, шәхәар, нас ианбыкәу уара амфа аныкашәтцә хәа.

Зыкәыр Чалиа дназлаз, нас Алиас ухәа тауади-аамстеи рахь рхы надырхан, — Ус зышәымхәои, дадраа, шәара катцатәыс ишәымам, хамфақәа азәы икатцаны ихайтозар, ҳаргы мап хәа ххәазомызт; уажәы тагалан уи амфа аха змада! — рхәеит.

Арт реимак ахылацшфы илымхаґы ианнеи, анхацәа днарыкәкааит:

— Амфа хзыкәтцом хәа игәыгыны ишпашәхәазеи! — анхацәагы рбжьы аакәадахеит. — Амфеи ашәахтәи рзы ихалшом, иахзыкәтцом хәа игәыгыны азәы имхәароуп, мап анакәха, астражникцәа аасышьтыр, мчыла ашәахтә шәдыршәап, амфагы шәдыркатцап, — ихәеит.

Нас ахылапшы сускәа срылгеит, ихәан, ахьахәхьачара дналагеит, тауади-аамстеигы найхәапшит рыфныка дыргаразы, иаргы абри акәын иитахыз.

Убри аамтазы Алиас, дахьгылаз ахылапшы иахь ихь наирхан:

— Ажәлар рахьтә жәа еитахәатәык сымоуп, сүхәоит уаасзызырфразы: Очамчырагы угәахы цахцәахьеит хашшрақәа рыла, абри агьычреи архәрақәеи рцыхәала, иахьагы убриазы мацара уааз цьахшьон, аха уара ухала ианумхәа, хара иугәалахаршәароуп, ачымазаф дзынхьаауа имхәар, ахақьым дызлеихәшәтәуазеи, убри иафызоуп, хара хзыргәақуа уаххәароуп, хгәыңуеит нас уара уи иакәнаго хазныкәугоит хәа. Уи закәу убриоуп — абри агьычра мыжда, нас абрагыра, архәрақәа ухәа. Агьычцәа хакәырхит, хаймыртцәеит, мцапха хзамытәхәо хкартеит. Архәцәа ракәзар, аенышьыбжьон ауаа рхәатха рыхны ирцәыргоит, ажәлар дыргәакит, — ихәеит.

— Абри Алиас ихәаз ажәлар зегьы хзыргәамтцуа усуп, абри цыххәак хзасууроуп, мап анакәхагы, урт хшеимыртцәо удьрузааит! — ихәеит Зыкәыр дахьгылаз.

— Ааи, уажәы ахылапшы абра дааны шәара Чалиааи Цагәааи шәырахә рыхьчара далагоит, ус схәап, аха, шәыкәзааит! — ихәеит Мырзакан дахьгылаз.

Егырт тауади-аамстеи уа игылақәазгы уи иааицдыргызит. Анхацәа рахьтәгы уа ашьтахьшәа игылаз цьоуку рыбжьы нытцакшәа: — Изышәымхәозеи, дадраа, шәара ишәымзозар, агьычцәа шәара акгы шәцәырзом, — рхәеит.

Нас анхацәа зегьы иааицфакны:

— Урт рхала ирымхәеит, уи ажәа, хара зегьы ихәжәоуп, ус ахылапшы иархәаразы рнапы ианахцәеит, — рхәеит.

Убри аамтазы ахылапшы даацәажәеит:

— Абрагыцәа рзы абри еипш аус шьтыхны ихәмоуп, иахкыроуп абрагыцәа зхала икылымсыз, ма иахшьыроуп.

Абрагъ дызтцѣахыз, дыздызкылаз уи дхарзроуп, ахгара икѣуп. Абрагъ дзеиуоу ақыта дыкны дхартароуп, мап анакѣа, «екзекуция»⁴⁰ рзыкахтѣоит. Абри дхартаанза уи ақыта халтцуам, рыцѣкѣа, рыжѣкѣа шыуа, уака халазароуп.

Абри ажѣа анихѣа, игылаз анхацѣа рахѣтѣ цѣоукы рыбжы аадыргеит инытцакшѣа: «Абрагъцѣа хара ихазкуазар, ихазкылгозар, нас иара иѣы хзашшуаз», — хѣа.

— Урт абрагъцѣа рзы абас хныкѣароуп, уажѣы агычрахѣа ишѣхѣаз азы. Пшыба-хѣба шыкѣса рнаѣс ишшѣымаз еипш ахыныстиара⁴¹ кашѣтѣа, азѣы еихабыс хыс дынрытаны, нас кытацыпцхыза жѣаѣык-жѣаѣык ракара аѣызцѣа, арпар еилкѣацѣа наишѣтар, арахѣ иаргамоуи имазарахуи еилдыргап. Ақытакѣа амѣакра кашѣтѣа. Амѣа шѣкла, уахынла-ѣынла зхѣаз иеипш, абилѣт змам дшѣаѣшѣмыжылан, дзыкѣтѣоу аѣы ашѣкѣы ацымзар — имшѣх, ажѣакала, 4–5 шыкѣса рнаѣс ахыныстиара ишѣымаз еипш кашѣтѣа, — хѣа нареихѣан, днарылтцны дѣеит ахылапшѣы.

Уи акѣхеит, тауади-аамстеи дрыманы ауха Мырзакан иахтныка иѣеит. Уака заанатц ифатѣ дырхиахѣан. Арт ирдыруазаап ахылапшѣы ауха дшымцоз, ѣыжѣра дшааз.

Ажѣлар иаанхаз цытрак еимымтцкѣа игылан, — Абри ахылапшѣы абрагъцѣа рыкразы аекзекуция кахтѣоит ззи-хѣаз акѣацфареи аѣыжѣреи игѣапцхазар акѣхап, — рхѣеит цѣоукы. — Избан ухѣар хара хажѣкѣа, хѣцѣкѣа рыцхашѣаны, абрагъ дкылсны ихы дѣаиркуама, уажѣы ихѣ-

⁴⁰ Екзекуция (азакѣаация) — алатин бызшѣала «анагзара» ауп иаанаго. Ароман аѣы ари ажѣа иаанаго анхацѣа аихабыра ирхѣо иѣѣагылаз ма иназмыгзас аказақцѣа рыжѣтцаны рахыырхѣра ауп.

⁴¹ Ахыныстиара — агычра иаргѣакыз анхацѣа аамтала, апара рытаны ахыныстиацѣа хѣа арпарцѣа гѣгѣакѣа алырхуан, ирыманы амѣакѣа рѣы итѣон, кытацыпцхыза арахѣ еизырцон цѣара мазарахк хѣозар хѣа, ароман излахѣо ала, анхацѣа ирласны еилыркааит ахыныстиацѣа рыла агычра ишазымиааиуаз, иагѣакѣытцит ахыныстиара.

мбеит абри захъзу, иааизаны тауади-аамстеи ирцѣымгү нхацѣакѣак ганы интаркуеит, рыжѣкѣа, рыцѣкѣа еимтѣа иргоит, абрагъ ииуц иуеит.

— Ахъныстиара хѣа иихѣаз, уи хара ихахѣартоу усым. Ахъныстиацѣа хѣа иалаххуа, урт реихабы днарылатцаны ацара рахталароуп, амѣагъы хара иахклароуп. Агъычрагъы урт иахъдыртѣо егъыкам, ацѣыз шхаулац ихаулашт, уи уажѣы ихамбеит.

Убри аизараѣы игылаз, абарт ражѣа иазызырѣуаз Кадыр даацѣажѣан:

— Ахъныстиара анхамаз зны мѣакрауцароуп, агъычцѣа мѣоумыжьроуп, рхѣан, сцеит, ауха сара мѣакра сышцаз, сышьтахъ сыѣны уѣ дшыкамыз здыруаз азѣы, сыцѣкѣа уѣк нтганы игеит, мчыбжьык-ѣымчыбжьа рышьтахъ иаасыдгылт, ахъныстиацѣа рзы ацара ушѣароуп хѣа.

Уака ивагылаз азѣы даацѣажѣан: — Агъычра арцѣаразы ацара зуѣаз ахъныстиа иакѣахап уцѣкѣа ззаз, — ихѣеит.

Ари захаз, уака игылацѣаз, зегъы ааибарччеит.

— Саргъы ииашаны убри гѣоарас исымоуп, — ихѣеит Кадыр, убасгъы нацитцеит: — Уажѣы еитакалар ахъныстиара, ацарагъы сыршѣаны, амѣагъы сыркны, иаанхаз сырахѣгъы рзар хѣа сшѣоит, — ихѣеит.

Кадыр иихѣаз захаз, итцабыргытцѣкѣоуп, рхѣан, уи инакѣшахатхеит.

Нас уака иааилацѣажѣеит ирласны ашѣахтѣкѣа шаргалашаз, аха амѣазы уажѣы тагалан иахзыкатцом, иара ахылацшѣы ишиахаз еипш, астражникцѣа аашьтны мчыла ихаимыркатцозар, рхѣан, ажѣлар ыкѣтцны ицеит.

Ажѣлар рышьтахъка ихынхѣны гѣыц-гѣыцла амѣа икѣны рыѣныка иахъцоз ажѣаны ирхѣон: «иахъа ахылацшѣы хара иахъеигъыз ус хѣа акгъы хзыкаимтцеит, агъычцѣеи абрагъцѣеи рзы ажѣакѣак иихѣазгъы хара мчыла ихархѣаз ажѣоуп, рхѣеит, уи дыззааз ѣыжѣроуп, рхѣахт цѣоукгъы.

Сакәыт даацәажәан:

— Абри Мырзакан Алиас игәаг имоуп хәа сыкоуп, — ихәеит.

— Иахья убра ифызцәа тауади-аамстеи дахьрылагылаз, ажәаны ихәоны исахаит: — Абри «революция»⁴² калеит рхәоижьтеи анхацәа гәгәала ицәажәо иалагелит. Егьырт зегьы уркәатц абри Алиастәкьагьы цыххәак имам, уирцәажәом; абри Леуангьы урт иртаху ауп дзышьтоу, ахылапщцәагьы изызырфәеит, удыруоу! Убас ахылапщцәа анхацәа ирзызырфәуа иалагар, аусқәа ееихом, — хәа... Изуцәыззозеи, аихарак уи уака иреихәоз уара уфы аурыс икоу — Иван итызшәа акәын, уи дсоциалиступ, Алиас дтәахны димоуп, ешьас хәа днарбашәа. Аамтақ шибалак, хара дхәжәитцарц игәы итоуп хәа. Убри итызшәа даеацъарагьы ирхәоны исахахәеит, хәычык игәиеанызароуп, уимоу, уаргьы ак уцрарымхәааит, аамта хәычык ихъантәашәа икалеит, — ихәеит.

Абри еипш ажәа иахаз Алиас даараза иааицәымыгхейт, даарагьы даархәыцит.

— Тауади-аамстеи дара ирыкәшахатым, ирымазкуа азәгы дыртахым, — ихәеит уа ирылагыланы инеиуаз Шьмафгьы.

Алиас дназлаз агәыпгьы, амфәа иахьыкәыиз, ажәабжькәа рхәон, рымфәа аркьафразы. Алиас даацәажәан: — Даара дуафьцәгьоуп абри Мырзакан, анцәа ицъшьоуп, уи хқыта дахьалам. Уажә аакьыскьа Мырзакан наделс иртәз адгьыл афы, Мыса абнаршәырафы тцлақәак абнашьа шыртаз ибан, днықәлан, атцлақәа рфышәта хәычык интацкашәа, ацха тыхны игейт. Ари Мырзакан иахаит. Мыса дааипхъан: сытцлақәа зурфәзеи, сышьхақәа зхышьаазеи, сыцха зугәзеи?.. — ихәан, дааисны дикит. Мыса мап изымкит, бнышьхақәак абнафы ибаны, цха хәычык

⁴² Ареволюция — арака актәи аурыс революция (1905) азбахә ауп ирымоу.

рымысхызар, икалозеи! Насгы ацькәа рхыцәкәкәа рәоуп хәычык иахьтапыска, уи сақәумырзын, ихәеит.

— Абнаҕы азәы уибар, дааусны урхәны, иумоу уцәигар, ишпоубои? Убасоуп сышьхақәа ушрызныкәа. Насгы сытлақәа ишырзууз еипш, азәы хәычык ухы нтапикар, ишпоубои? Убартқәа зегы харкәатцып, зака шыхац тоурхаз удыруама? — ихәеит Мырзакан. — Абри ашьхыцкәа зыпхьазо ауаф, абри аус сақәирзуеит, убуоу! — ихәан Мыса, цәы бзиақ иманы дитаан, аарлахәа ихы фихит, — ихәеит Алиас.

— Ихы фих цышьоит, уи макьана дабакоу, ари атыхәала егырааны ихы фыхтәыс иоуп, — рхәеит цюукых.

— Мысагы уафы гьангыашк иакәын, аха уи Мырзакан иҕы илшагәышьоз, — рхәеит инеиқәыгызны егыртгы.

Ус ишеицәажәоз, рыонқәа рааигәара ианнеи, инеицытын, дасу рыонқәа рахь ицеит. Аха абрака еицыз зегь реиха агәала ду иманы дхынхәит Алиас.

XXX

ИВАН АЛИАС ИАХЬТӘ ДЫМЦАР ЗЫКАМЛЕИТ

Аамта гьежьюеит, ихынхәеит, уара нақ уацымныкәар, уеанумраалар, арахь иара аеунарнаалом. Иахьа икоу уатцәы икам, уимоу, саатла, минутла аеетанакуеит, аеацсахуеит.

Хышықәса, цшышықәса рацхьа Алиас Иван ешьас дкаитцар калон, ешьара рзеибауны иныкәибагар калон. Аха уиижьтеи аамта кыр иудырратәы аеацсахзаап: Иван мыцхәы длацшықәыртцо иалагеит, уимоу, убриакара иаадрыгәгәеит, Иван уаха дзаанҕасуам Алиас иҕы, ареволиуциа иатцанакуа аусқәа идрыпхьазало иалагеит.

Абри еипшкәа рзы иаргы дыкны дтаркыр калоит, Алиасгы — иара убас.

Ари еипш нак-аакгы ирцәыхъантоуп, цсрак-шьрак еипш ирцхъазоит, аха аамта ус икалеит, зназы инеипырымтыр, псыхәак аманы изыкамлеит. Насгы нак-нак аамта ишydнарбо ала иныкәап.

Мшаены Алиас ешыс дкатцаны идикылоз имырхау-хаукәа кампаниа хәычык шыкартаз еипш, иахъагы убас икартеит. Аха арт акампаниакәа злеипшым — пасатәи акампаниаан, гәырғъаран, ччаран; уажәы ус икам: зегы рылахъ еикәуп, мазала инытцакшәа итцәыуакәогы ыкоуп. Дара зыоны ддәылтцны дцо реипштәкәа гәала дус ирымоуп Алиас игәылацәа — Торкан, Қәаблыхә, Мац ухәа — ишынтаацәоу, аха иркузеи, абрака егырылшом, егырызхәом: ацәгъахәацәарацәаәхазеит, ахылапшцәагы рлымха изкыдыртеит.

Абрака Алиас даацәажәан:

— Дад, Иван, аускәаубасикалеит, иахъахарахәаныжыны, ухалтцны умцар камло, — ихәеит, Иван диәапшуа, — уи схәеит хәа, уи аамтала акәхап, даара сгәыгуеит, дук мыртыкәа иаарласны абрахъ хара хәхъ, уоныка, угъежып хәа, аха уажәазы хнеицәыхарамзар псыхәа амот, ишубо еипш. Абри ахышыкәса-апшышыкәса даара уцабаа ду адутцеит ханхара: арахә уаазеит, азахәа ыкәутцеит, аутра бзиа, убас абахча ухәа абрака икоутцеит, абарт зегы иахъа абрака ихазныжыны уара уцоит, аха уи иахъым урт иахъарнахыс уара урылтцит, уара узы урт зык-псык иафызоуп хәа. Мап, урт зегы абра уоны икоуп, абрака уашъа Алиас дырхылапшуеит, мчымхарак имыхъыр, урт зегын еитцеиаазап, уанаахынхәуа урт зегы абрака иупылап, ртцакыреи дарей еитцаффы. Уажәазы урт рахътә, ихамоу рахътә, ухы иузархәо арахә, иутаху ти, ицаратә-ишьаратә зхәаз иеипш, уара узы акы хаигзом, аха хара хзыргәакәуа иахъатәи уара уцароуп... —

абри еипш ажәа аниҳәо, Алиас игәы инархәом, илагырыз аахакәкәалоит.

Уака итәакәазгыы иара убас иааиртцәыуеит. Камачычи, Есмеи, Рафидеи ухәа урт еибартцәыуо, еитцакыуа нак индәылтцны аматтуртахь ицеит, хаштцәыуо азәы химбандаз хәа.

Иван даараза игәы рыгәгәаны дыкан, стцәыуарым, ихәеит, аха убригь илагырыз аахакәкәалеит. Уеизгыы Алиас иажәа дакәымтцит:

— Мшаены иашьас уаныкаста, тарцьманда хзеицәажәомызт, иахья апсышәала хайцәажәоит уареи хареи, апсуак иеипш, сашья гәакыак иеипш, абри хабызшәагыы, агәыблра гәгәа ихабжьалаз анацсгыы, кырза хайзааигәанатәит. Уеибганы уанеиқәха, ахынхәра азин уоуртә еипш ианыкала, хаухоумырштын хара, ухынхәы уоныка, уашья сахь, — ихәеит Алиас.

Иван даацәажәан:

— Мчымхарак хайкәнагоит, акәымзар шәара шәныжьны ацара даараза исзыхьантароуп, аха аусқәа ус икалеит, уажәазы сцароуп аус ахызуша, аус хәа сызфәу абри ареволиуциа аус, аполитика аус ахылацшцәа дук рылацш сахьыттамшәаша. Ари аус хара имцар калап, иаарласны икалап хәа хайгәыгуеит. Нас, хәара атахума, сара схынхәуеит. Арахә-ашәахә хәа иззухәо урт абра икоуп, саар, сыоноуп, иахья уажәраанза хшыказ еипш хаказаап, сзымаар, хәара атахума, уара иутәуп. Амала, сара сзыргәамтцауа иахья хәхьеипыртцуоуп, — ихәан, илагырыз аахакәкәалеит.

Егырт уака итәакәазгыы ргәы ааиртцааит.

АлиасиИванинак-аакабриеипшқәаажәанеибырхәеит, егырт агәылацәа уака итәакәазгыы Иван деибгадызфыда дышхынхәыша, нас урт риешьяра нагзара аманы ишыкалаша, рхәан, атцәыцакәакгыы ржәит. Нас Иван дыццакуан акнйтә, акампания дымроут. Аха гәык-

цсыкала инейбаныхэан, инагылақеит. Иван дгэйдкыл-
дхыдкыл амға днықэыртцеит. Уи ахэылцазы ифызцаа
имбар цсыхэа имамызт, уахь дыццакуан. цыткгы иц-
наскьеит, днаскьаргеит, нас акраамта дызлацаз амғахь
ипшуа, ргэы изыбылуа игылан Алиас итаацэара.

XXXI

ЦАГЭААИ ЧАЛИААИ АИЗАРА ҚАРТЦЕИТ

Цагэааи Чалиааи рқытан егырт ажэларқэа ина-
рылкааны ағычцаа мыцхэы иаарчычан, еимыр-
тэазеит. Оба-оба, хца-хца хы рырахэ рахь изцэымзыз
хэа азэы дзыкамлеит аамта кьаёк азы. Нас арт афыжэлак
реихабацаа неицэажэан, маза аизара қартцеит Торқан
ионы, ируша-ирхэаша неибырхэаразы, абас еимызтэо
деилыркааразы, изыхиркьо рдырразы, нас иақэнаго уск
шьтырхразы.

Цытрак ус ажэабжьқэа рхэо итэан, ари аус иззеизаз
алацэажэара иаарласы азэгы ихаёы иааимгеит, ма ари
ихэап, ма егы ихэап хэа, инейхэапшуа.

Нас Алиас днагылан:

— Дадраа сашьцаа! — хэа ғааитит. — Сашьцаа аныс-
хэо, Цагэаа рзы мацара акэым абри зысхэо, шэара Ча-
лиаагы абра шэалоуп, избан ухэар, шэарей хэрей
хаишьцаазааразы, хацэгьей хабзиеи акы акэзааразы
еибаххэахьеит, ус аус шытаххьеит. Абри еипш аешья-
ра хабжьазтаз сара сызгаб Камачычи Зыкэыр уца Ал-
хас хэашей роуп. Аха аихарак абри зыбзоуроу сара
сыпца лоуп, арт афыцагы разкы змаз цьюк ракэмызт,
ишыжэдыруа еипш, убарт рыла ихабжьалаз аешьярагы
нагзара аманы, хаирк атцаны изыкамлар хэа сшэоит, из-
бан шэхэар, урт рыхьз анейхыла инаркны, гэышьтыхрак

хаманы хзыкамлеит: ацсра ухэару, абри хаймтцэаратэы ухэару, уи зысхэо абарт агычцэа тахак ахьхарымто азоуп, шытарнахысгыы хапхьяка иахдеипшуггы анцэа идырп, хгэахы нкыдгылазеит. Аихарак абри зеггы сызгаб илыхкьяны икалома хэа сахэацшуа сыкоуп, уи сызгаб ианлыхкья, нас сарггы уи агэта иалоу азэ соуп, ажэакала, сара исхараны исыпхьязоит, убри азоуп зегь шэацхья ажэахэара сзалага...

— Умацара иухараны уипхьязозар хага уара ухала уахьирхэрын, аха уи хара зеггы авба хайтозар акэхап, — ихэеит Торкан.

— Цоуп, хага сара сымацара сахьирхэра изимырхейт, имацишьейт, убри азы зеггы хнейдикылт, — ихэеит Алиас, — уажэ аакыска сызгаб изхлыркья сыздырам сира иамшуп, лхэоу сыздырам, убасшэақэа Иван акы лиртцан, кампаниак хзыкалтцейт. Тэымуафы хэа азэггы дыкамьызт, хара аонатэқэа хакэын. Нас абри хтаца Рафида, Мац ипцхэыс, атцэа аашьтаххын, зеггы дахныхэейт, нас лара сызгаб Камачыч атцэа аашьтылхын, ажэақэак лхэейт, убри иатцанакуа сазхэыцуейт, аха уажэыгь исзеилмыргацт, уажэы abraка ишэасхэап иааркьяешэа, шэарггы шэназхэыц. Дызныхэаз «итабуп» хэа халхэейт. Нас — «Санхэычыз аахыс хазтаху зегь рахьтэ исахауан: «Абри дагыпцхэысуп, дагыхатцоуп, абри зыоны дыфонагылоу инасыц бзиоуп, ларггы насыц ду змоу азэ лоуп хэа. Аха усқэа икамлеит: анасыц ахь анасыц смоут, ахатцарагы сара исызныкэымгейт, ахэсақэа рахьгы сара схысхахейт, акгы сызмырееит. Уимоу, абри азалымдара хзыкэшэақэо зеггы сара исывбоушэа исыпхьязоит. Убри акынтэ сара бзиарак сақэшэарггы, уи дуззак шэаеигэыргьан; цэгьарак сақэшэарггы, шэара стацэа, иара убас хашьцэагы, гэалас скашэымтцан, сара исхароу аус сара ахы астап», — лхэейт. Абри иатцанакуаз сара азэк, егы зундазгы, исзылмырхэейт, сарггы исзым-

дрит. Абра икоу зегъы еишьцѐоу ҳауп, убри азы имазоуп, аха шѐара ишѐасхѐоит, — ихѐеит Алиас.

— Камачыч илхѐаз шѐалацѐажѐо шѐаналага, убри азгаб лкынтѐ сыцшѐома илаханы исалхѐаз шѐасхѐап. Уи ихѐатѐу сыздырам, даара имазоуп, аха иахъа абра ҳаззеиза маза-аргама иаадыруа неибыхѐаны, нас аус иахѐтоу акы шытаххыроуп, — ихѐеит Мац. — Уи ус лхѐеит: «Абас ҳара афыжѐлак ҳаимызтцѐо Татластан иоуп, уи аргама издыруеит. Уи зны сара сигарц иакѐикын, аха нас иѐааникылт хѐычык. Иажѐа зеипшраз ала, игѐы итаз ансеихѐа, сара сыфны иара иахъ снейуаз цыишьон, аха иара сара дышсацханагълам дырны, иарей сарей хшеиматѐахѐымыз сназхѐыцын, сѐааныскылт. Ускан ажѐа исымтеит, уажѐшьта сара пхѐысеибак сылфызоуп, Ачала иахъ анысхыстца нахыс сгѐахѐын, аха уеизгъы уи ауаф избо иенимкылт, ихалиршаша сыздырам. Аха уажѐшьта сара схы сымшатароуп, схы рыцхасымшьароуп, мап анакѐа, хашыцѐа азалымдара зыхъкѐо, шытарнахысгъы уи згымхо, рыгѐнаха зегъы сара исықшѐар калап», — лхѐеит.

— Уажѐраанза ихѐахаз аткыс еицѐоу ажѐа уажѐы абра ихѐаухѐеит, — рхѐеит уака итѐақѐаз.

— Уи лажѐақѐа зеипшроу ала, ҳара избуа ишхамоу, лара ари хус акаллыршар калап, — ихѐеит Къагѐа, даахысамыркѐылшѐа. Уака зылахъ еикѐны итѐақѐазгъы хѐычык иаапышѐырччақѐеит.

— Алиас иихѐазгъы саҳаит, абрака Камачыч илажѐоуп хѐа Мац иихѐазгъы саҳаит, аха сара сгѐы иаанагогъы абрака исхѐоит. Абри Татластан ҳара афы даҳзикит; ҳарахѐ зегъы ххызцо убри иоуп. Уи схѐеит хѐа, иара инапала, ихала абра итѐақѐоу азѐы хбоура дталаны акы имгацт. Урттауади-аамстеидара рнапала акгъы хцѐыргазом, ҳара хашыцѐа зхѐаз иеипш, анхацѐа, рыбзыцѐашыцѐа

рыла ххыршыбауеит. Урт жэйтэнатэ аахыс қыабзыс ирымоуп ҳара анхацәә ҳаичырчаны, ххибартцәә хнықатцаны, нас дара қыаф ҳаларуеит. Ҳара анхацәә, апсацәә, абри рыцхараны ихамоуп жэйтэнатэ аахыс. Ари ҳара иапацхуеит хәә ҳалагар, ҳамч злақәхозеи! Аха ас мацара абри ауаф дауҳажьыр, зынзак ҳақәихуеит; аха уеизгыы ҳара атаҳмадцәә егьҳалымшаргыы, ҳацкәынцәә ирхәә сара исаҳауа зеицшроу ала, шытак уаҳа рзымчҳауафы инеит. «Ма ҳара ҳақамзароуп, ма — уи нап ҳалазкыз!» — рхәә иалагеит. Иахьатәи, ҳаизара убри иазаҳкып, сгәаныла, зеггы абри аус хнашьталап, иаҳзызуа даадырааит, аха знапала ихахьуа дҳаздырам. Уи зысхәә азә иакәхашам; ҫыцьягыы ракәзааит, урт нхацәоуп, хәара атахума. Урт рахьырхәышыа ҳара ҳақәшәап. Урт хыс ирымоуггыы ҳацкәынцәә, ххәап, хбыргцәә, ххәап, хәычык хнеизышәарацап, — ихәан, иажәә даалгеит Торқан.

Зыкәыр даацәажәан:

— Ииашоуп, иахьа абри ҳазлацәажәә аус даара крызцазкуа усуп ҳара хзы, аха ҳара абыргцәә ҳамацара ҳакәым абри зусу, ҳара ҳәарацәагыы абри ус дус ирымоуп, абри атыхәала, азәы схы нақәыстандаз, зхәоггыы дыкоуп. Абрақа Торқан ишихәаз еицш, убыртгыы цқыа ҳанрабжьаны, абри аус иназаҳкыр, акы аадмырцшыр зықаларым, ма азә дақәыркып ишизо, ма абоура дтаркып, нас уи изаауша усқан иаххәап. Аха уеизгыы, ари аус ҳазлацәажәә атыхәә цызтәаша иахьа абра егьҳзышьтыхуам, даеазны ҳаизап. Уаанза ма ҳаға ицсра ҳаҳап, ма уи имаркалцәә⁴³ – аимтәацәә азә даҳпыхьашәап; ианамузагыы, нас гәғәала уск нышьтаҳхып, иахьатәи еицш акәымкәә. Ҳаргыы хуаауп, ак халшап, ауафы дгәақыр, илымшашагыы акы илшароуп, — ихәеит.

Зеггы убри инақәшаҳатхеит.

⁴³ Амаркалцәә — тауади-аамстеи анышәарыцоз ашәарах абна ирзылызцоз ауаа ирыхьзуп.

— Лара Камачычгы иахья абра дхамазар, абри хаз-лацәажәо аус азы кырза еиҕын, насгы лара лажәақәа рхы ахьоу хзымдыруа, зеилыргара удафугы лара еилырганы ихалхәарын, — ихәеит Кьагәа. Мац уи атак даацәажәан:

— Иахья убри ладгалара хакәытп, уимоу, абри хаз-лацәажәо аусгы, уи зысхәо абри иахьатәи хазизарагы, уи илзымдыруазар еиҕуп, избан шәхәар, иахья абри аус дадхапхьалар, даеакала илыпхьазар калап, абри зегы зхароу, изывбоу бара боуп, абри азы ихабхәозеи хәа лаххәошәа икалоит. Згәыжәла цәгыоу азә лоуп, иахгәамхәзо акахы ииалгар калап, усгы лара илхәоит аргама абри зегы зхароу сара соуп хәа. Убри анафс лара дааурцәажәар, уеизгы уажәраанза илхәаз инаццаны хәа ак хазхәо лакәзам, — ихәеит.

— Мап, иахья абра хазизарахь ладыпхьалара атахзам, иамфазам, — рхәеит уака итәақәаз егыртгы.

Нагә даацәажәан:

— Иахьатәи хазизара абриала мацара халгарцы хгәы итазтгы, хмеизазар иаха еиҕын. Иахья иаххәаша хамамзар, даеазынгы егьхауам, амала хнеизаны, самыр-кәылкәак хәаны хнеимытрупп. Убри аткыс еиҕми, Камачыч илхәои лгәы итоуи ракәым хара хзышьталаша. Хара даадыруеит хәга, ихьз аадыруеит, ижәла аадыруеит, нас хара иахуалуп изахзиуа аилкаара, насоуп хара ихалшаша, ишхалхаршаша анаахазбыша. Убри азы, сара сгәаныла, хара зегы иахуалуп цасаза, изахзиуа цкәа еилахкаарц, — ихәеит.

— Уи захзиуа, убас дызхазныкәо, даеакы ыказаргы калап, аха сара издыруа, уара дыфноумдеит, сара дыфнасымдеит, зхәаз иеипш, хара хажәлантәык азәы уи дыфнеимдеит, рахәтиаа иимтеит, нас дабахзымгәаауеи, игәы пжәаны дахьымцсыз — уамашәа изумбозеи, хәпхәызбагы харгы убриоуп хазхиркьо, — ихәеит Торқан.

— Сара уи сырахә имзааит хәа, гәыбған симтааит, дыс-зонадарым. Сырахә изар еиғьуп, ус сара снапала инанганы исырқыр атқыс. Ашықәсан акы, ма ѿба ракәхап исцәизаша, дыѿназдар акгы изхом, — ѿбагы... Насгы есышықәсан ихәы нагарагы цәгьоуп, акы анааитаххо ескынгы ушә дылагылазаашт, абри сыт, егы сыт хәа. Хараза иаха азарал уалеитцоит.

— Аҫара ухәоит, дыцсыр иара, ма ипцхәыс, ма ихшара усқан ишпоуеи? Дуцьабароуп, акымкәа-ѿбамкәа ацәкәа уи ипсы иоутароуп, — ихәеит Зыкәыр дахьтәаз.

Нагә деитаналагеит иажәа:

— Мап, урт рыѿнадаратәык соумхәан, исцәызлак сцәызсаит. Знымзар зны акы шпеикәпысымери, нас хәицәажәап гәғәала, — хәа даамақаршәа иажәа даалгеит.

— Ахьырхәра уара иулшозар, иахьа абра хәеизоз, даеазынгы хәеизозеи? — ихәеит Торқан дахьтәаз.

— Ауаѿы дгәакыр, дшыр, акы илшаргы калоит, «ахахә уршыргы, иткәацуеит», — ихәеит Нагә.

— Чалиааи Цагәааи макъана урт рыжәла азәгы иѿнеимдац, шытарнахысгы урт ахьыѿнардо егыкәам, — ихәеит Зыкәыр.

Саргы убриоуп сгәы иаанаго, аха абри азоуп хара аѿыжәлак уаа цагыс хзырцхьазо, — ихәеит Торқан.

— Цагыс мою, шәынтә цагыс сицхьазаргы, ҫатластан дааганы дахьыѿназдо егыкәам, — ихәеит Мацгы, нак настхашәа дахьтәаз.

— Ма дыѿнашәымдар, ма даеакала дышәзахьмырхәуазар, ас еизарала икашәтцо егыкәам. Уи аткыс, апхьашәа иаххәан еицш, даеазны хәизап абри аус атдыхәала, иаха хәазыкатцаны иаауша, иаххәаша цкьа хназхәыцны, — ихәеит Қәаблыхә.

Зегы убри инакәшақатхан, имақар-чақаруа, абри аус атдыхәала ма зегь хәкәынтцәароуп, ма акы хәлхәршароуп

хәа инықәтцит, аха уеизгыы Алиас инаиабжьейт, убри азгаб, хара хшынеицәажәа-ааицәажәо, иакәым ус цәгьак лымпытцымкәааит, цқьа уаалхылапшла хәа.

XXXII

КАМАЧЫЧ ТАТЛАСТАН ДИЦЦЕИТ

Зны хәылпазык Камачыч лчамадан аашьтылхын, Рафида лыфны инышьталцан, — Уатцәы абри ачамадан итоу сыматәақәа сызәзәап хәа ськоуп абра бара бкны, уаха абра иказааит, — лхәан, днахынхәын, лыфныка дааит. Абас лулон Камачыч зны-зынла. Абрака абас зылузи хәа акы ухәартә, гәфарақ коутцартә егьыкам.

Убриахәылпазы, ааилашәшәымтазы, ләы аарыцқьаны акәадыр нақәылтцеит, нас мағәа цқьала, мағәа бзиала ләааилалхәан: — Уаха Адқьа лахь сцоит (Адқьа Камачыч лан лахәшья лакәын), уаха уа саанфәсуеит, уатцәы шыыжымтан саауеит, — лхәеит. Абригь уажәы мацара акәзам уахь лцара, зны-зынла ус уахь дцалон, хатца еуафок иеицш. Абракагы абас зылузеи, лымацара дызцозеи ухәартә ус фыцк камлазеит.

Дынеыжәлан, Рафида лфы дынкыдгылт. Дынеыжәпаны днаскьалцхьан, — Сара сцоит убрахь... — лхәеит.

— Иабыкәу, нанхеит, убрахь?

— Убрахь, бымбои, сахьымаара!

— Нанхеит, закәызеи ибхәо? Дахьымаара хәгоу дцааит!

— Зны, зны схәаргыы, уажә аакьыскьашәа акы блымха итысымшьызи, убрахь...

— Нас уи дабакоу, бара бабакоу? Рафида дыбцәыпсааит, нан, с-Камачыч, сыхаара... — лхәан, инеиматәа

атцэуара дналагеит, — абри аус бара ибгэацханы балам-
леит, гэакрак ибнаруит. Рафида дзымпсуазеи!.. — лхэан,
атцэуара дафуп.

— Ас бтцэуозар, бытцх аабзиахааит хэагы басхэом,
аха ибасхэо убри ауп: сара сышчалак, сышьтахь чкэынак
дааиран дыкоуп, убри ит счамадан, азэзэатэ сызтоуп хэа
збасхэаз, насгы ибдырузааит, уаха саныхнымхэ, убрахь
сцеит... убрахь иахьбасхэаз. Аха азэы дтцэуо дкамла-
роуп, гэалак рыманы сыцшаара иашьтамлароуп, ицэха-
ишха акы рымхэааит. Сангы, сабгы, сашьцэагы, бара
уатэ ашьежь бнеины, убарт исызрахэ сара ибасхэахьоу,
ускан лакэтас ибасхэеит, аха уажэы аргама икалаз акоюп.
Шьта сцоит, — лхэан, ингэыдибакылан-инхыдибакылан,
еибартцэуо инеицырцит.

— Уеизгы-уеизгы ибасхэаз, сахьцаз, зхэаз иеипш,
шьыжьы стаацэа ирахэ, уаанза азэгы иабымхэан. Ле-
уани Ивани сысалам сызрыт. Урт рзы ибасхэахьоугы
урт исызрахэ. Нас дара рфызцэагы, урт дара ирды-
руеит, ианеибабо, ирхамштъкэа сысалам рыртааит, —
Ахышэтхэа, атцыс еипш лэы дынчыжэцалан, агэшэ
дынткэа дцеит, деигэыргыаны дцошэа.

Рафида икалаз, илахаз уамашэа ибаны днацшы-аап-
шуа, дтцэуо дгылан.

Убри иақэырцакны чкэынак, апкақхэа икамчы
иэы амгэацэа инытцеитцан, агэшэ дааталт. Камачыч
лчамадан азы сааит, анихэа, инеилыркиит, алашьцаразы
дыштцэуоз имырбакэа.

Рафида амзырха дықэгылан даара акраамта дтцэуо,
икалаз ззымдыруаз лхэыцқэа лызфьртаанза. Нас лыла-
гырзқэа налрыцқан, афны дныфналт деилууа-илхэо
лзымдыруа. Аха уеизгы лхатца Мац даанза, илныцшуа
лэыкалымтцеит. Ус лхатцагы дааит, аха ипхэыс Рафида
лылахь еикэуп хэа ихэартэ димбеит.

Атх кыр анца, зегъ нышьталакәеит. Ицәеит зегы абрака атаацәа, иара убас тынч ицәан Камачыч лтаа-цәагы, лашьцәагы, Рафида затцәык лакәымзар.

Рафида дызмыцәо дахышьтаз, ианшалак цаса лхатца иалхәарызу, ма Камачыч лани лаби иралхәарызу лыздырамызт. Насгы пхызу-лабҕабоу, мшәан, сзыкәшәаз, избаз хәа, убри дазхәыцуан. Ус, дмыцәазакәа иаалыршеит. Уажәы илызбит цаса лхатца иалхәаразы, нас Алиасра-ахь дцаны иралхәаразы, ишылхәашагы хәычык лхатца дизтааны. Аха Камачыч лажәа, «уаха санымаа, шы-жымтан бнеины стаацәа исызрахә» хәа илхәаз, анылгәалашәа, цаса дцаны еилылкаар акәын Алиасраа рҕы Камачыч иаха даау-дмаау, насоуп ианылхәаша. Иаарласны дцеит Алиасраа рахь. Уака Есма амзырха цссо дгылан. Днеин длызтааит, Камачыч иаха даама хәа.

— Мамоу, дмаазеит, — лхәеит.

— Амц сбымжжозааит, издыруада бара дбымбакәа дааны дышьталазар, — лхәан, Рафида днеин, Камачыч луатах дныџнапшит, аха илбодаз, Камачыч дыхнымхәзеит.

— Ибуазеи, Рафида, сыгәра бымгои, дмааит хәа басхәеит, аха бара бнеины луатах быџнапшуеит, — лхәеит Есмагы.

— Сеидру, быхәмаршәа амц сыбжжозар, схәан, снеины схала луатах сныџнапшын, агәра згеит дышнымхәыз, — лхәан, иаарласны лыџныка лҕыналхеит.

Алиасгы ибжыы нлыкәиргеит Рафида бзырццакызеи хәа, аха дхямпцшзакәа лыџныка дцеит, лара днеиаанза, лхатца цъара дцар хәа дшәаны.

Рафида дыццакы-ццакуа иаарласны дхынхәны дшаауаз, лхатца Мац ианиба: — Ибуазеи бара, бытрысн быџуа баауеитеи, бахънеиз ибытцакәама? — ихәеит.

— Мамоу, исмытцакәеит, аха сара схынхәаанза ура цъара уцар хәа сшәаны, саацакит, — лхәеит.

— Сара сабацоз, ара сыками; кыр сабхәарц бтахума?

— Мамоу, акгы уасхэомызт, аха...

— Аха хэа ибхэаз змаанозеи? Бахънеиз ажэабжъ ғыцк бархэазар акэап. Бзеигғыргъашаз акоуп схэар, бғанпшылара ус избом, уеизгы ибахэзеи? Алиас ирахэ крырзазар?

— Алиас ирахэ рахъ цэыз имам, ажэабжъ хэагы уака егысарымхэеит, урт исархэоз, сара соуп ажэабжъ здыруа, аха урт исызрамхэеит, уара сузымтцаакэа...

— Закэызеи, икалазеи? Бхэапштэгы баапсылашэа избоит, былагырзгы аахакакаалеитеи, баапсрак хакэым-шэакэа хакам, исахэишь бааласны!

— Баапсроу, бзиароу сыздырам, аха... Ишусхэара сыздырам... Дук гэаласгы икоумтцан, уагыамыргғыргъан... Убри лара лажэоуп...

Исалхэарызеишь хэа, дгачамкны, ила траа длыхэап-шуеит Мац.

— Камачыч хатца дцеит!

— Ишца, цыушьт!.. Алиасраа ирзымдыруеи?

— Урт макъана ирыздырзом.

— Нас бара ибазхэада?

— Сара исазхэада, умбои, лара исалхэеит.

— Нас Камачыч уажэы лыфны дыказами?

— Лыфны дышпакоу, хатца дцеит хэа уасхэеитеи! — лхэахт.

Мац деилуа, иихэара изымдыруа, зхызтэым азэ иеипш, днапшы-аапшуа дгылан акраамта. Нас даацэажэан: — Абри акэын ихагыз, убригы уажэы инахзацлеит, — ихэеит, даакэыпсычхан. Нас днатэан акраамта дхэыцуан, Рафидагы ғымт-цсымшыа уахъ дихэапшуан.

— Уи ус икалеит, аха дзыццада? — ихэан, длызтцаахт.

— Дзыццада, умбои...

Мац илимха кыдта дылзызырѳеуеит илхэарызеишь хэа, цытрак дзыццаз ихъз лымхэеит лара.

— Дзыццада, умбои... Ишпауасхэари... Татластан диццеит.

— Ишпа! — ихэан, дныѳныкааит. — Халшьит, ланацъалбеит! Цъаным хайхыччон, ипха амш лылеигеиг Аслан хэа, хычча ихаѳы иаауеит хэа ирхэоз — абра хара ихахът, Цъаным итцкыс еицэаз ауп хара ихахъ; хайшьит, ханиртэеит уи ауаѳ! Нас макъана абри аус лани лаби ирыздырам, бхэама?

— Ааи, макъана ирыздырзом.

— Иаха дцазар, данымаа, иахъа данырымба дабацеи хэа иналышьтамцшеи?

— Лан лахэшьа Адкъа лахъ дцеит хэа итэоуп урт тынч; убас ралхэеит уи дѳежэланы данцоз...

— Хнеипишь, уахъ хнарыдтаалапишь, — ихэан, амѳа иныкэлеит, даара рылахъ еикэны.

Агэашэ иантала нахыс аѳны асоф акнытэ Алиаси Ес-меи рзыпшуан, рнеишьа мбатэшэа ибаны.

— Мац, закэызеи уара, ишэаашьоузеи Рафидеи уареи, ауалхэацэа реицш нак-аак шэнышьтацш-аашьтацшуа? — ихэеит Алиас дазаасамыркэылшэа.

— Ауаѳ ибга цтэар, ибга анizeiтымхлак, тцака дыцшып, уаха дабацшуеи, — ихэеит Мац.

— Хай, цъушт, икалазеи, убга цызтэазеи?! — рхэан, хатцагы цхэысгы асоф инылбаан, инарцылеит, ихархэарызеишь хэа ишэапырхапуа.

— Абра амзырхаѳы ак роумхэан, — лхэан, Рафида лхатца днацлыркэкэааит, ус аѳны иныѳналт.

— Икалазгы уажэы ишэасхэап ицэгъоу-ибзиоу уи шэара шэазхэыц, амала Камачыц исалхэаз абри ауп, гэалсыс ишыкартцаз азэы идмырдырааит, ирындмырцшааит, уаѳы иарымхэааит, хыкэтцас икарымтцааит... — лхэеит Рафида.

— Нас икалазеи, лара изхәаз хазгаб дабакоу? — рхәеит инеицәакны хатцеи цхәыси.

— Хатца дцеит... Татластан дигеит,—лхәеит Рафида. Ари шаарахаз еипш, Алиас ипхәысгыи иаргыи акәыҕыхәа асқам инықәхан, инеиматәо атцәыуара иалагеит.

— Сыхәда хәызба цагәыла ицылкеиит, сзеигәыргъоз сыпца затцәы, — ихәан, инеимеитәеит Алиас.

Лан, атцәыуара анафсгыи, амыткәмахәара ләыназыл-кит, аха Маци Рафидеи, быбжыи азәы ианиаха, зегь хаб-шыит, ханбыртцәеит хәа днацәдыршәан, дааныркылт.

Нас хатцеи цхәыси ртцәыуара иаакәытцын, изыфза инатәеит ихәыцуа. Ашьтахьза кранаатц, Алиас Мац диз-тааит: — Ишцакалеи, илцашьахазеи, лхала дцоу, мчыла дигоу убри ауаф? — хәа.

Мац даацәажәан:

— Уара крудыруа аха, саргыи акгыи сыздырзом, абри апхәыс (Рафида лзы) абра уажәы исалхәеит, абас абас хәа, уи шсахаз еипштцәкья шәара ишәаххәаразы лара дсыма абрахь шәа шәахь сәаасхеит... Ираҳәишь абри атцыхәала ибдыруа акы рцәымзакәа, — хәа лахь ихы на-ирхеит. Рафида даацәажәан:

— Камачычлассы-лассыисалхәалон Татластан итызшәа, аха цәгыза слыркәуан азәы иасымхәаразы. Даара бзиа илдыруан лара халхыркяны ишыкалоз абарт ацәызкәа ихәуаз зегьы. Избахә лхәон, схәеит хәа, уи бзиа дызбоит, сиццоит хәа акәмызт исалхәоз. Хажәлантә азәы цәызк иоуцыпхәаза, убри иакәхап абас хәимызтцәо хәа акәын бжеихан ихьз цәырганы изсалхәоз. Уажә аакыкья зны абра цяара аизара шәымазаап, ишцеизаури убри ауаф хәа, шәеилагәжәажәо шәнеимытцны шәцеит... — лхәеит.

— Убригь лара илазхәада, иазнауаз убри лахәара,— ихәеит Алиас.

— Уи зегьы дрызфлымхан, ак лафшәомызт. Убри реизара зыхкязгыи сара соуп, ус анакәха, «изыблыз

ихәшәтәы» хәа рхәоит еипш, уи сара исхәшәтәыроуп, ас мацара азхара удафуп хәагы нацылтцеит Камачыч, — лхәеит Рафида.

Убри ашьтахь цытк анаабжыыс зны Адқба лахьтә җыла сшаауаз, лхәеит, Камачыч, иара амфәан дааспылан, даасамыркәылшәа даасахәмарын, бааи җыхәтцәыла хәисып, иахиааиуа даабап, ихәан, даасыжәлеит. Схы неицәысшатап, схәеит, сылахь шеикәу идыруеит, дыскәатцып, схәеит, аха ианимуза, саргыы сҗы сышыхәа насырбан, убас фынтә-хынтә ракара хәаидыслеит. Нас сырехәашәа ажәакәак сеихәеит, аха урт ирзызуазеи, ашьтахьза — Абри бара сара бызсыцымцозеи, хара бызсыцәгылозеи? — ихәан, инароузаны даацәажәеит. Уара сышцоуцои, уаргыы сышцоугои, сара нхәф хәычык ипцха, насгыы ианбыкәыз уара бсыцца хәа ансоухәаз, ма сара суццом хәа ануасхәаз? Насгыы убригы удыруазароуп, сара сыштыпцхам, сшыпцхәысеибоу... — лхәан, ажәакәа кыр лхәазаап, аха иара бара быгызмал бызшәакәа иахья исмахаит, уи зыбхәоггы здыруеит, уи аткыс бсыцца; иахья уажәраанза ибасымхәацзаргыы, иахья ибасхәоит, уи сҗы итеижьтеи краатцуеит, ажәа сыт хәа сеихәеит, аха ажәа шцеистоз, убри азоума сашьцәа еимтцәатәыс агычцәа изрута, сара сеиба-кәеибаха адәы сзыкәутца? — анысхәа, бара агәала дукәа бымазаап, сара исыздырамызт акәымзар, ихәан, цытк дгәааит, аха ашьтахь иаахьяиршшан, ус азәы бижьазаап, бара изыбхәо урт акгыы сара салам. Агычра шәара шәзы икам, ақытақәа рҗы зехынцъара баапсыла игычуеит ихәеит. Насгыы абрака дмаанҗаскәа ажәакәак нацитцеит, аха уажәы исызбахәом, даеазны ибасхәап, лхәан, усқан уака лажәа атыхәа аапылтцәеит. Убри ашьтахь даеазынгыы дибаззаап, ажәакәакгыы леихәазаап, убригы басхәап, лхәеит инагзаны, аха акгыы салымхәеит. Цытк исалхәаз убриоуп: ианаасыдицалаза сара Цъаным-ипцха Аслан илзиуз еипш, азәы исзиур стәхым, уи сара исзымычхар калап.

Уара суццар, шәара шәахкәажәцәа сыла аадырцшрым, уаргы иуацәхар калап, абас зуузеи хәа тауади-аамстеи... Урт ирхәаша зеггы здыруеит, урт иртаху рхәааит, сара сус сара издыруеит, бара бсыццароуп, ихәеит. Абри уажәа ухоумырштын хәаггы игәы инықәсшьыхт. Аха абри цқба сазхәыцроуп. Уеизггы издыруеит уи аус нагзара шамоуа, аха сара уи уажәазы сазыразхароуп, наќ-наќ иќалалакгы. Сара бзиарак уи иахьтә сақәгәыгуам, аха усқан сара сахьтәггы дақәымгәыгааит бзиарак. Иагба сыхьырггы, исзымдыркәа исыхьыз цьырымшьааит, — хәаггы нацылтцеит лажәа. Аха даара слырқәит азәы иа-сымхәаразы. Шәара ишәасымхәар, исзымычхаит азы ишәасхәоит. Иаха данцоз, дынкыдгылан сара сќны, сгәйдкыла-схыдкыла, ахәыцқәа гәйдкыланы, зеггы аса-лам шәызныжьны дцеит. Сара сгәы излаанаго ала, уажә аакьыскяаггы цьара еибабаны имеицәажәакәа иќам, лажәа зеицшраз ала, цаса еибырхәаз ажәа мацарала акәым уи лцара шыќала. Аха абарт әжәакәа азәы има-хароуп, уажә абра изахаз шәыда, — лхәан, лажәа даалгеит Рафида.

Абра итәәкәаз игачамкны илзызырфуан Рафида.

— Исхаштыз, Леуани Ивани хаз чыда сысалам сыз-рыт хәа салхәеит. «Урт аус изышьтоу азы ыызас сры-мазарц ртахын, аха сара сусқәа злаќалаз ала, урт ы-зас срывагылартә сзыќамлеит, аха гәыла-цсыла дара сырөызоуп уеизггы, уи рдырузааит. Аамта аеапса-хуеит, иќалап зны снаганы дара срыванаргылар, аха иа-хьазы дара сырцәыхараны сыќоуп. Егырт зеггы шы-ќазаалакгы, урт афыца исхашшаауа гәалак рыманы рхы карымтааит, сара исхырќьаны шытазафык дырмоу-разы», — лхәеит Рафида, Камачыч илажәаны.

Мац дахьтәаз:

— Ари Камачыч лажәа хәа ихәахауа ала, уи азәггы дыршәаны димгазеит, илуа-илхәо зеггы цқба дрызхәыцны ишылуа. Уи Татластан дызицца, абарт

агычцәа зтәо цытрак иаахкәылкразоуп, назаза ылымшаргы. Насгы ишакәым длызныкәар, убри азгы ишианалмыжбуа, ылылшо акы шигылмыжбуагы игәы иныкәылшыит. Уи Камачыч хәа узәу адырразгы деитцахом, ицәгыарахаргы, дымцаха дырзыкәалап уи дзызнеиз; ажәа шахзынлыжыыз еипш хныкәап, иара убас егьамшоуп. Аха абри икәлаз Торкәангы идыруазароуп, нас Зыкәыргы иахәатәуп, — ихәеит.

— Урт ирашәхәозар, уажәнәтә — шыжынәтә ирашәхәароуп, акәымзар уаанза дара ирахар, икәлазеи хәа абрахь ишәзаара икоуп, избан шәхәар, абри аус, Камачыч лхатцацара, шыбжыаанза зегы ирахашт, ақыта инрылатцәашт, ижәдыруазеи, ажәа хьантәкәак убри изы ирамхәхәар, — лхәеит Рафида.

Убри егыцоуп, рхәан, абгъаахәа урт шыжынәтцы адырра нарыртеит. Итцабыргытцәкьаны, ашыбжьон агылацәа-азлацәа ухәа, ақытан зегы инрылафит.

Торкәани Зыкәыри ари анраха:

— Абри апцхәызба ма зегы хәикәлырхоит, ма зегь хакәылхуеит, — рхәеит.

Егырт, ақытан абри захаз:

— Аамстак нхаф тыпцхак, егъа дыбзиазаргы, дахьцеигеи! — зхәакәазгы кәлеит.

Даәа цьюукых:

— Иаргы иара иоуп, ахаларгы мцабзклоуп, уи иатцахо лакәзам. Иара иашыцәа убри илеигу пхәыс дрымазам. Датәарымбо иалагар, лара урт лхы рытцалтцазом, ларгы урт атәалымбо дналагап... — рхәеит.

— Нас уи абзиара алтцуама? — хәа, җаартит цьюукгы.

— Абзиара алымтыр, иара изгы иалтырым. Уи апцхәызба ажәытә еипш акәымзар, ацәгыарагы зылшо азә лоуп, абрагыратцәкьагы зылшо азә лоуп, — рхәон.

Зегы акака рхәон, хзашьтоузеи хәа, аха Алиас итаацәара, иара ухәа, ирпшныртцомызт акәымзар, икәларызеишь хәа ишәо-ирхауа итәан.

Татластан ипхэыс ашьа ашьапаны инхоз иабраа ркны днаганы днаиртэеит, тауади-аамстеи ишырзапыз еипш. Абрака рапхьаза ахэсақәа рхы неидкыло, абна-абра еибархэйтхэйтун: — Хәхэыпқа иахзааига дызустада, илыжәлоузеи, дзыпқада, иарбан қытантәиу? — Ирыцны иаақәаз ацкәынцәа хрызтаап, шырхәоз, уасақәа азәы ацәымза алашарафы данылфәпшы, Алиас ипқа шлакәыз лдырын, уа инаралхәеит ибзыцәахәшьа, ианаззеи ухәа.

— Унан, цьбеит, хәхәпқа анхаф тыпқа дахзааигама! — рхәан, иаацъаршьеит зназы, аха ашьтахы Камачыч дыздырқәоз уа азәымкәа-фыцямкәа ианыкала: — Уи дынхаф тыпқауп хәа длыгәтасыртә дыкам, уи леипш ацшреи асахеи змоу, агәеилыхра-адырра змоу ахкәажәцәа хәа иаадыруа азәгы рыламзаргы калап... Уи ускак дыбзиамзар, хәхәпқа сымш дааигозма! Уи бзиа дидыруан азы дааигеит. Уи нақ-нақ цкәа шәналылапшыр, ахкәажәцәа хәа ихәмоу рапхьа днашәыргылар калап, — рхәеит Камачыч дыздыруаз хәсақәак.

Ахацәарахыгы зтаарақәакыкан, дызуста, дабатәиушь хәа. Аха ахацәа дызустыз анырдыр, вбак азәы илимтеит, уи зегы инеицфәкны ддырехәеит, апхэыстцәкәа дааигеит хәа.

Абрака иабраа, Татластан игәы иахәап хәа, инеитцыхнын ачара аауеит хәа иналагеит, аха Татластан уи рзимуит: — иааизаз ухәа, ихәацпаз ухәа дук имырхау-хаукәа, шьтәак шьны, какалк дшәыркы, — хәа реихәеит.

Иабраа иара ишихәаз еипш иныкәеит, чара хәычык рун, инеилгеит.

Мчыбжык-фымчыбжә ракара анаатцы, цкәа данырдыр, ианлышьцыла, рыпсы далрымхуа, убриакара бзиа дырбо икалеит ахәсагы ахацәагы убри ақытан, убриакара лыказшьа, луафышьа, лнаалашьа ухәа, насгы лчамгәыр архәашьа, лышәахәара, лыхәмарра, лыгчара, лсамыркәыл, лусушьа ухәа, ажәакала зегь рыла ргәы дахәо

дҕалеит. Нас Татластан ибзыцәахәшыцәа, цаса хәхәыцҕа анхао тыцҕа дахзааигама, зхәоз, уажәы урзыцшыр, хәхәцҕа бзиахә хара ибаацсыз азәы дахзааигозма хәа, илхыгәхәаны ицәажәоит, илыззатәуа дрымоуп.

— Абри леицш апхәызба, цкәа деилкааны дыздырыз, аамста хәычык моу, иреигу аҕауадгы абри дзымгара дзеицшрада! — рхәо иалагеит.

Азә даацәажәан:

— Абра сара тауад дук дыздыруеит, ихыз схәом, убри ипхәыс ахкәажә хәа изышьтоу, абри лнацәкыс аназара дацсазар, сыла шәтажыцәа. Ажәла акәым, ауафроуп аус злоу, ажәла акәыдгы иамоуп, аха уи шкәыду иаанхоит. Ахкәажәцәа хәа сара издыруа зегы абри дреигымзар, сара суафым, — ихәеит.

Ажәакала, Камачыч дахьнанагаз ақытан рыцсы дыр-залымхуа, убас бзиа дырбо дҕалеит, даара аехәацхыыз лыманы.

Тауади-аамстеи, ари захаз, зегы гәалас-хықәтцас икарымтцакәа икам, аха макъана абрака аргама дук хәатә рымамкәа икалеит, избан ухәар, иара Татластан ишиахауаз егъарааны ус рхәалон: — Убри апхәызба дарбан аамстоу дызгалак диатәоуп, уи дсатәасшьом зхәо, ма иласхәар, дсыцымцар хәа дшәоит, ма лыказшьала слытцалырзып, иара иатцкыс лара деигууп хәа сзырхәап хәа дшәоит — хәа.

Уимоу, зны аҕауад ду Мырзақангы убри апхәызба Нахарбеи Чачба иахтны ампыласра аныказ аены даалеилахәит ица изы. Даеа ҕынтәы-хынтәы убри дибар, хәычык дналылацшыр, ица дизихәаргы каларын, рхәалоит...

Аха, уи схәеит хәа, урт рцас-рыказшьа изакәытцуама Татластан иҕы, ма итцашыцны анхао тыцҕа, егәа дыбзиазаргы, дзааигази хәа нархәа-аархәалашт, иара

иархэаргыы калап, аха иара Татластан ихатагыы игэы итоу цкэа ихаздырам, азэггы акгыы имхэаргыы, иара бзиарак игэы итамзаргыы хаздырам. Хацшлап, икало аа-бап.

* * *

Оымзи-оымзибжакиракарааамтаанааиас, хэылпазык Камачыч дынёыжэлан, чкэынак даашьтыхны, Татластан изин ала, лыфныка дцан, лтаацэа зеггы баны игэйдкыл-ихыдкыланы, ашьеж шаанза лышьтахыка дхынхэны да-аит, агэылара азэггы лхы имырбакэа.

Нас абри ашьтахь дырфеггых знык-фынтэ ракара дцаны лашьцэа-лтаацэа ухэа лбеит. Аостэа илымха цыгэоуп, бара хатца бцеижьтеи цэызк хмоуцт хэа лархэалон.

Зны лан даацаажэан, лыпца длызцааит: — Нан Камачыч, убра бахыкоу, Татластан иабраа рёы, уака шэын-хазома, ма шэыфныка шэнеирц шэыкоу? — хэа.

— Хафны ахыб рёыцтэуп, ипсахтэуп, насгыы цытчытк иагкэоу аныкартцалак, афныка хаауеит, уи макьана иалымгацт, иафуп. Аскаамтагыы хаауан, аха ауастацэа маншэаланы цьаргыы иахмоуцт, ишыбдыруа еипш, зеггы арра ирган, уажэы шыцака абра цьара иаабан, иалахаргеит, — лхэеит абри атакс Камачыч.

— Нан, нан, даеаказгыы сбызцаауеит, аха уи азцаарыгы хэычык сацэшэоит, избан бхэар, баргыы ибымдыруеи, аканч аныраазо, ахэынац ахыз ршьоит «цыхэа фызы» хэа иашьтоуп, ахыз рхэар, ирымшьар, ицэыртцны аканчхэацкэа цхастанатэуа иалагоит. Убри еипшны исыпхэазоит абри уажэы бара сызбызцаауагыы. Аха уеизгыы издырыр стахуп, убра бахыкоу ишпабыхэапшуеи, аихарак бхатца, хатыр быкэтцаны брымоу, ус тэамба бзыруа брымоу.

— Нак-нак икалаша сыздырам, уажэазы даара хатыр сыкэтцаны срымоуп, — лхэеит Камачыч.

— Ҳаргъы, нан ҳлымҳа кыдтцаны хзырѳеуеит, цѳгъак рхѳару, бзиақ рхѳару хѳа, аха макъана аллах иѳышьяны, зегъы ибзианы ибыхцѳажѳоит, бдырехѳоит, — лхѳеит.

— Нан, убри шѳара гѳырѳас иѳашѳымтцан, ибзиахар, са сызгъы ибзиахап, дара рызгъы, мап анакѳа, са сызгъы ибзиахарым, дара рызгъы.

— Нанхеит, абри бажѳа банызгабызгъы абас акѳын ишыѳказ, уажѳыгъ убас иаабзынхеит. Бара боума тауади-аамстеи иреисо, «акамбашъ иазыѳыз аѳѳатѳыѳа хжѳеит», урт рѳы, бара рыцха, ибылшагѳышьѳозеи! — лхѳеит лан.

— Уажѳ заа уи хѳатѳзам, иакѳым быхъыр, азѳы битцамхан, бхы ашьа уы хѳа сабхѳѳо цъысшьон, бара уахъ бажѳа ахы хазам... Уи иазаауазеи, макъана хар хамам, ус хнеилап; ицѳгъахар, усқан уи иакѳонаго ххѳап.

— Ааи, нан, ишыбхѳѳо ауп. Аха уеизгъы буаѳышьа бзиатѳны, бхы ргѳарпхо быѳказ, бырмеислан, мыцхѳы бажѳа бмырхъанталан, ажѳа рымабымклан, ажѳакала бхы цѳымгъыс ирыбымтцан...

— Ибхѳаз сахауеит, нан, уи зыбхѳѳогъы здыруеит, аха сара иахъанзатѳи суаѳышьа зласыпсахри, уажѳраанза ауаѳышьа бзиа сымазар, наѳ-наѳгъы уи сзынхоит. Суаѳышьазы уаѳ вбак ситарым хѳа сыѳоуп, суаѳышьа макъаназы зегъы ргѳы иахѳѳо сыѳоуп, наѳ дара сызднагалаз рыла ибжъымсуазар... — лхѳеит Камачыч.

Лангъы убра геаанылкылт, ажѳа илхѳарц илымазгъы: хѳа-пшьба мыз цѳит, бхатѳа Ғатластан хара хѳиатѳеишьѳозар, дааины хзимбази хѳа илхѳарц илѳахызгъы лымхѳеит.

Абри Камачыч лѳаацѳамоу, лашъцѳа, лгѳылацѳа, лара дызѳахыз зегъ гѳалас ирыман Ғатластан абарт дахъырѳымцаауаз. Абри змааноузеи, абри иатцанакуазеишь хѳа иазхѳыцлон. Аха зны Камачыч лажѳа иаларшѳешѳа илхѳаз уи ауаѳ аитанеиааиразы дшьуп, иахѳшьцѳа хатѳа ирымоу рѳгъы днеины шыѳкъсык-ѳышыѳкъса рыѳѳ

нутџагы имбацт хәа илхәаз хәычык ргәы ннакылон, ас уафышыас имазаап уи хәа.

Камачыч ишылулоз еидш, лашыцәа-луацәа зеггы ба-ны, ргәы катцаны лыфныџа дцеит убасканггы.

Абри Камачыч аамста дахьигаз лтаацәеи лашыцәеи моу, лара дыздыруа, шамахамзар, анхацәа зеггы, абри аус нагзара аурушь, наџ-наџ иалтцрызишь хәа иазыц-шуан.

XXXIII

МЫРЗАКАН ЧАЧБА АХЫЛАЦШОҢЫ ДИҢОУП

Акәатәи ахылацшөы иаара атдыхәала Очамчы-ра аизара ду иџаз ахьтә ажәлар рқытақәа рахь ианхынхәуаз аамтазы, Очамчыратәи ахылацшөы уатцәы Цыгьарда аизара кастцароуп, уажә аакыскыа ауафшыра иџалаз атдыхәала, ихәеит. Абри зеихәаз тауади-аамстеи ракәын, иацәажәозггы дара ракәын.

— Ус анакәха, уатцәы Очамчыратә Цыгьарда уцар аиха, уаха амфәан сара устаз, нас уатцәы уахь сарггы суццап, дук ихарам, — ихәеит Мырзаџан; егырт уаџа игылаз тауади-аамстеиггы иааимхабзиартәит; иара ахылацшыфггы «афы иашыуа гәара иџахым» хәа, абас азәы исабжәеиган-даз, ихәозшәа, абгъаахәа дназыразхеит. Ахәылцазы ин-еыжәланы амфәа инықәлеит.

Мырзаџан исас изы ауха шытәак шыны инеилгап хәа дыџан, аха уаџа ирыцәыжәтцыз ауаа заџа ирацәаз аниба, цәкы диршыит.

— Мырзаџан, уара мацк ала ухалгарц уџахын, аха хара аду афы унаагеит, — ихәеит, даазысамыркәылшәа, Чагә.

— Цәык афы сахьаанышәкылазггы анцәа ицъшыоуп! — ихәеит, даахысамыркәылны, Мырзаџанггы.

— Макъана имаацгыы ыкоуп, урт маашеи дук мыр-
цыкәа, — ихәахт Чагә.

— Амарца, азэы шәнымхан, инеикәфьтны зегы аб-
рахь шәаакәа, — ихәан Мырзакан, зегь неибарччеит.

— Мырзакан, ухаткы сцеит, ацә ушыт, ашьтәа ушыт,
урт зегы дырхиар, имазеихар зегь крахфашт, аха уи
анбакалои, уи зегы тчыбжьон зны икалашт, уаанза
аурыскәа «закуска»⁴⁴ хәа акрымхәои, убас ахылацшөы
акы изумырхиар, амла днеикәыцәа дцап, — ихәеит Қәеи-
кәеи дахьтәаз.

— Убри ззухәогыы здыруеит, ахылацшөы игәхьаа
умазам, уи инеиөытцгашәа фатәык картцар, саргыы снад-
бзиалахап хәоуп абри узырхәо, — ихәеит Мырзакан.

— Уара умсит, атцабыргытцәкьа шухәа, Очамчыра кри-
фа цыушьома, ицара деигзаны ицыба капеик тихшам
Қәеикәеи, — рхәеит уака игылақәаз урт рөызцәа.

— Қәеикәеи ииашаны амла дакызаап «азакуска» хәа
аурыс бызшәала зака еилырганы ихәазеи, ус аурыстө-
кьагы ииашаны еилырганы изхәом... — ихәеит Хабьгә
даацәажәан.

— Амла дамыргәаки! — хәагы нацитцеит Француз.
Игылақәаз зегы неибарччеит.

— Иахьа Очамчыра гәгәала крызфаз Алықьса иоуп.
Афы илсын, мыцхәы дарцәажәон, — ихәеит Тамшьыгә.

— Афы зимжәуазеи, уажәы аакыскьа идгьыл итин,
иеи икәадыри ибзианы инаирхиеит, цара цыткгыы
ицыба интеитцеит, — рхәеит егырт уака игылақәаз.

— Уажәшьта ареволиуция каларгыы, уи егыцәалазуам,
— ихәеит Чычын.

— Уи иацхьагыы уара удгьыл утихьан, ус акәзар уара
заа иудыруазаарын ареволиуция шыкалоз, — рхәахт
цьюукгыы.

⁴⁴ ...аурыскәа «закуска» хәа акрымхәои — ацсышәала «азакуска»
ахьжәла ахьзуп.

— Ареволиуция шыкалоз сыздыруамызт, аха апара саназгәак истиит, — ихәеит Чычын.

— Уи иазаауазеи, зыдгыл этииз ртәы наӳ шәәкәытц, ус хналагар, шамахамзар, тауади-аамстеи зыдгыл зым-тииз хәа азәгы дыӳам, Мырзакани, Нахарбеи, нас пыт-фыки ракәымзар, — ихәеит Нахар.

— Цьоукгы рыдгыл амаца ирцәагеит, — хәа нациттахт Нырбеи.

Зегы неибарччеит.

Убраӳадтәазаарын азәы, убас зыдгыл амаца изцәагаз. Даапхашьан, егымхәәкәа наӳ днагылт.

Мырзакангы дфагыланы днеит ахылацшы иписари итарцымани иманы дахыфонатәаз ауадахь, мыцхәы деи-лахамзар, днаиацәажәрц рхәы дырхиаанза.

Мырзакан ахылацшы иахь даныфонала, абраӳа асоф афы иаанхаз излацәажәоз ражәа надруут.

— Мырзакангы ибна тцла бзиа ахыкәгылазам ахынтәхә ытциххьеит имтизакәа, — ихәеит Беслан даа-цәажәан.

— Уи шцаӳалеи? — рхәан, иниазтцааит.

— Уи шыкала уи ауп, ара Мыса хәа азә дыкоуп, дне-ин. Мырзакан ибнафы бнацхак ылхны иган, сытцла рхы-цәкәкәа тапуӳеит, сышьаӳкәа нуртцәеит, сыцха угеит, ихәан, цәкы-жәкы зхәаз иеипш, иршәаны игеит, шытар-нахысгы агырц ааихиргалашт...

— Уи Мыса захьзу цыткзкууафуп, Мырзакан бзиартаны напы аиркит, шыта уи мца пха дзамытәхәо дӳкаитцаанза дикәатцуам, — рхәәкәеит уаӳа Беслан изызырфкәоз.

— Мыса итәы сыздырам, аха Мырзакан ассир ззиуз Жьац иоуп, — ихәеит Чычын, даацәажәан.

— Жьац дшәарыцаф бзиоуп, зны Мырзакан ибнафы бынцгәыки бгахәычыки ишьызаап. Абри Мырзакан иа-ниаӳа, дааипцхьан, иууазеи уара, сыбнафы шәарахк ны-ламыжкәа зегь нухт, иабакоу сыбнацыгәкәа, сыбга-

хэычқәа, сыбгалацқәа хәа, днышьтагәа дикын, абна илоу абынцыгәкәеи абгакәеи уара ишутәыиз сзымдырит, егьит, ихәеит, аха — иеираозма! — зейгәҕаҕамыз жәкы неихыхны игеит.

— Уи Жьац уаҕ цагыашәа дыҕоуп, егәа изицәгозаргыы, халалс иоуааит Мырзақан! — ихәеит Нахар.

— Уара умшәан, уи шыта диркәыкәып, — ихәеит Алмахсит.

— Урт ишәхәаз саҕауеит, аха даара сгәы иахәоз ззиуз Бинагә иоуп, — ихәеит Чагә. — Уи шыкалаз абасоуп, — даҕын Чагә, — Мырзақан ибна зычча хәычык алсны ицоит. Убрака Бинагә игеитәзаап ацслы шамаз; ашьацхәа иргылан, цсылқәак икит. Уи Мырзақан иахаит. Сыцсылқәа нуртәеит, сыпсызқәа нухт, ихәан, днаижәлан, макьана сара издыруаны, еыки шытәаки ицәигахьеит...

— Макьана дабаҕоу, уажәоуп напы анииркы, аман⁴⁵ иирхәашт, — рхәеит уаҕа итәәкәаз, — егыкәнагоит, анхафы цытк амазара иоур дцагыахоит, уаҕ датәеимбо далагоит.

— Шыта шәәкәытц шәызҕу ажәа, аматуртахьтә ачкәынцәа идәылтцны иаауашәа збоит, урт ак дышәмырхан, шәара шәаадыруеит, азә итцкыс азә шәеиҕуп. Шыта крыфара аамта ааит, даҕеа тызшәак шәалацәажәала, — ихәеит Сасыҕәа.

Ииашатцәкьаны, убри аамтазы артәара, анапырзәзәарахь рхы надырхеит. Ахәсахәычқәа ааин, астал аадырхиеит, ахылацшәҕгы ауатах даадәылырган, азал аҕы днадыртәеит.

Иалагеит акрыфара, афьжәра-ақьафура. Абас, атцх ашарахь инеихауаны еипшаан, афы еибарга,

⁴⁵ ...аман иирхәашт... — тыркәшәала «аман» анажьра, ахамтцара ауп иаанаго. «Уи аман иирхәоит» анырхәо, дахьбирхәит, сатамзааит иирхәоит хәоуп иаанаго.

икахабгалауа азәазәала астал иҫахытцит. Ахылапшыи
ихи изымдыруа акнынза днеит, ииарта аадырхиан,
днышьтартеит. Тауади-аамстеиггы уака иаангылашаз
аангылт, егыртггы шыталара хәа агәыларакәа рышка
реыршақәеит.

Адырҫаены ианааша, дырҫеггых аизара иналагеит
Мырзақан иахтны.

Мырзақан, ауа агәылара пхара ицаз шыжыза иша-
аиз аниба, даахысамырқәылны, — Ааи, шәанаңалбеит,
шәзакәытә уааузеи шәара, иаразнак ишаанза шәеизеит,
аказы шәыстахуп хәа сара сшәыпхьар, цъеи шәаарын ас
шыжыза?! — ихәеит.

— Уара узхапхьои, аңабаа узалахтцои, абар хара ххала
хаизеит, кыр азы хаутахызар хахиоуп, зеггы абра хакоуп,
— ихәеит Кычын, даахысамырқәылны.

— Кычын, Мырзақан дзужьои, зеггытәккәа хаизаны
иахәа абра хакам, умбои, — ихәеит Бата.

— Нас иахәа зеггы азә даанмыжкәа тауади-аамстеи
абра Мырзақан иҫы еизугарц утаххазма? — ихәеит
Кычын.

— Мамоу, зеггытәккәа ракәым, аха... — Нақ-аак днап-
шы-аапшын, — ара зеггы хара хауп, тәымуаҫ дыкам,
абри анхацәа рымахә, Цагәаа рымахә, Татластан иахәа
абра дзыкамзеи? — ихәеит Бата.

— Уи уажә ааккысккәа пхәыс дааимгеи, дыпхашьоит,
макәана дцәыртцуам, — рхәан, зеггь неибарччақәеит.

— Уи итызшәа абра сара скны изцәырыжәга сара из-
дыруеит, — ихәеит Мырзақан. — Уажә ааккысккәа абра сара
скны дыкан Татластан. Ажәеи ажәеи шеихаххәаалоз, уара
упхәыс дудсымныхәалеит, утаацәарахеит, чара хзумуит,
аха хнеины даабарцы хнаалон, анысхәа, абрахь уара уахь
санаауаз, абри шсоухәарыз здыруан, ихәеит Татластан,
сара уи еицш аус саналало, усқан адырра шәыстап, ча-
рагы зуп. Цагәаа рымахә хәа соухәарым хәа сыкоуп,

зынзак мдырс сумпхъазозар, ихъеит. Абри иатцанакуа шѣышыѣ азышѣышьѣишь, нас ижѣдырп атѣбырг... Уи иагѣтѣбыргуп, саргыы убри агѣра ганы сѣкоуп, — ихъеит Мырзакан, — аха, иажѣа абасгыы нацитѣеит: абри сажѣа уара иуасхъоит, уара унаѣс азѣы имахъааит хъаггы дсыхъеит. Абра нхаѣы дхъалам, зеггы хара хъуп, шѣара ижѣдырузааит, шѣара шѣнаѣс азѣы изымдырроуп, — ихъеит Мырзакан.

— Усиказар, егъоурым, аха атѣбыргухъозар, уи бзиазакар лоп, лара, дкажъ хѣа ахъара мыцхъѣы игѣагъуаѣоуп, — хъаггы нацитѣеит Бата.

— Уи ииуша иара идыруеит, Мырзакан абри еипш ажѣа еихъазар; ус акѣымкѣа, уара унеины упхъѣыс дкажъ хѣа иоухъар, уи иуаѣышьѣа шѣзымдыруеи, шаѣа дкаи-мыжъра, уара угѣаг акнытѣ даѣа нхаѣ тыпцхакгыы дааигар калап, — ихъеит Хърыпс.

— Апцхъѣыс кажъра бзиазакар, уара упхъѣыс дкажъ хѣа уеихъар, иукузеи? — ихъеит Нахарбеи, даахысамыр-кѣылшѣа.

Зегъ неибарчѣеит.

— Уи атцкыс убра Мырзакани иареи еибырхъѣаз азхоуп, азѣы цѣара ак уамхамхъѣан, — рхъѣан, реааныркылаѣеит.

— Аѣагъара анакѣа, урт Цагѣааи Чалиааи раѣара цагъа дубашам. Абри ареволиуѣа атѣызшѣа рахъаижъѣеи рѣагъара цагъара нацѣртѣан, тауади-аамѣеи иаарѣа-гъагъаргыы цѣгъа ирымбо иѣоуп. Аизараѣѣа рѣы иан-кылслак, агъычра зхароу, изырзымкуа урт роуп, рхъоит, абрагъѣѣа рѣызшѣа анырхъѣо, урт цырааѣыс ирымоу тауади-аамѣеи роуп, урт рѣоуп тѣартѣс-гыларѣс иахъ-рымоу, рхъоит, акы иаѣѣыпцхашъѣом. Зны, ианакѣыз цѣѣа исгѣалашъѣом, абрагъѣѣа Алиас иѣны итѣан, крѣфа-крѣжѣ индѣылтѣны иѣеит, убри атѣыхъѣала днаганы дынтаркын, шыѣѣсык аѣара дѣакын, аха уеизггыы дыпхамшьѣазакаѣа, абрагъѣѣа ныѣкѣызго тауади-аамѣеи роуп хѣа, дыѣкѣгыланы дашшлоит, — ихъеит Хабыгѣ.

— Хабыгә, ара бзиара ххәеит, аха усқан уи Алиас акгы ихаразамызт, җы бзиак иман, ицәыргаразы инеит, иагыицәыргеит, — ихәеит Тагә.

— Ахы, шыта уара унеины уи дырқьиа! — ихәеит Хабыгә.

— Уи сара дсырқьiom, аха ишықалаз усоуп. Сара шахатс уи сизгылап хәа уара умшәан, — ихәеит Тагә.

Ус, асасцәа ааилаффит.

— Ахылапшфы дгылеит, иҗы-инапы изәзәеит, шыта астал дырхиоит, — ихәеит уа игылақәаз руазәы.

Итцабыргытцәкьаны, ахылапшфы дгылт, астал инахатәеит.

Крырфоит, афы ржәуеит, ацәажәара дүқәа рymoуп. Абри аамтазы Мырзақан, Муратбеи иахь ихы наирхан:

— Уара афыжәра шәәфуп, астал хык нашәтанда, иахьа абрака уеынаидцаланы ахылапшфы афы иуржәроуп, — ихәеит.

Зегь неикәшахатны Муратбеи толбашьс далырхит. Муратбеи даара ахы атаны афы диржәит. Аамтагы кыр цеит.

Ашьтахь астал инахытцын, анапызәзәара иналагеит.

Рыҗкәа кәадырны игылан, инарықәтәан, Цьгьардака ицарц иказ зегь нықәтцын ицеит, ахылапшфы дрыманы.

XXXIV

УАЗБАҚЪ ИЦСХӘЫ РУЕИТ

Тагалара аамта анааи, арахә ажьы анырк, ианцсылаха, апсхәрақәа неиларцсеит.

Абри аамтазы Уазбақъ ицсхәы руеит хәа ажәлар инарылафит. Зны, хәылпазык, Торқан Алиасраа рҗы дааин, ишеицәажәоз, Мацгы уака дақәшәеит. Шыта инадроут реицәажәара.

— Атагаларагы ааит, арахе рынтэарагы ааит: шыта апсхэрақәа инарылагашт, цсататэыс хәа арахе инрыла-гьежыны иршыышт, индыртэашт, — ихәеит Мац.

— Зырахэ нтэоґы хара анхацәа хауп, уи инахыркъаны иґархогы хара анхацәа хауп. Хара анхацәа рыцхарас ихәмоу харахе, хмазара қәнагала ххы иахзархөом, цъабаала ихархауеит, хыда ицхастахтәуеит. Ачымазаф дахзышьтазар, апсраґы днеиаанза хәшәы-быґышәы хәа акгы хашьталом, данцсыша ахәышәтәы, апшәы, ақәыдырпаәы хәа хандәықәлоит, уи урт акгы хәартас иоууам, дыпсуеит, нас исабшахе, ипсхәра хәа хандәықәлоит, ихәмоу хмазара зегы убри инаикәхарзуеит. Абри ауп хара апсацәа анхацәа хаинызымгало, хзыргаруа, пхьақа хазмышьтуа, хазмырґацо. Насгы абри аґычра мыждагы абрақа ианацла, уи хара ихазхеит, — ихәеит Торқан.

— Уицдабыргуп. Ииашоуп, ахауи харахтасхзақәытуам, хажәла ықанатцы, ус хнеилароуп. Абар уажәы ипсхәы руеит ззырхәо атауад ду Узбақь закәытә рахәызишь убри иқәзуа ацә, ажә ухәа, уигы хыртәаґами, — ихәеит Алиас.

— Жәраб иаб Узбақь ипсхәы иуеит, уи изы ари қяфуроуп. Жәраб ирахә рахьтә цәкы ишыыр қалап еґырт ашьтәақәа-апсататәқәа тәа змам уахь иназго хара анхацәа хауп: иабраа, ибзыцәашьцәа, иуа-иқәла зхәаз иеипш анхацәа. Нас изимуазеи иаб ипсхәы, иабмоу, иабдугы ипсхәы иургы қалоит, — даґын Алиас.

— Тыцх уажәааны Албуз иаб ипсхәы, аеырәра ду иман, ишыжәдыруа еипш, ажәлар тәа змамыз еизеит. Абжьюаа рәы тыцха лцакгы днымхеит, Абзыц рахьтә, убас Самырзаканатә ґышькыл зшьапы кылазкуаз азә днымхеит. Урт зегы зақа рзыршьзеи! Иара ихатә рахә рахьтә жәзатәык ишьит, еґырт зегы, абра Алиас ихәан еипш, хара анхацәа — иабраа, ибзыцәашьцәа ухәа — изнаагеит. Апсхәра анеилга, ишьымкәа имыцхәны изын-

хеит џажәихәба цәи жәи, нас заҕа ишыыз, заҕа изааргаз — шәара ҳасаб азыжәу!.. Аҕәатәи акасац дааипхьан, ацсхәра иацәынхаз арахә зеггы убри иирхәхаит. Убырт иртнихыз ала қяф уа ифны днатәеит, — ихәеит Төрҕан.

— Ус ацсхәра сахашәалонда, саб Кәәташь ицсхәы даеазынҕы еиҕарәыщны изымуаз, — ихәан Мац, иаа-ирччеит уа итәәкәаз.

— Уаха еизаны уатцәы ируеит Уазбақь ицсхәы. Уи заҕа дахцәыхараны дынхо жәдыруеит, аха абри аџахак асасцәа даараза аҕья хдырбеит, иахья инахцырцдын, уи ақыта иназааигәахеит. Уаха уахь ацсхәрахьы инеишт зеггы — дашшуан Төрҕан.

Насдарҕыуахьищцашаз, ашьжымтанишдәықәлашаз атәы неибырхәан, рырахә иаази имаази неилдыргаразы рыфнқәа рахь еимпны ицеит.

* * *

Ианааша, ашьыжь рырахәқәа неилдырган, уаала-саала хәа рыеқәа азы иналшь-џалшьны, амџа инықәлеит. Ари ахаблаҕы еы змаз азәы дышцанхоз! Ари амчыбжык ихәашь-машьны иҕаз, ихәарчаруаз иахья абри ицсхәра еигәырҕышәа шыжьнатцы икәеицеиуа амра нкацхеит. Иахья ацсхәрахьы ицо, амџа иқәу, иара ацсхәраҕы инеиз ухәа, зеггы азәы илахь еиқәны иубом, зеггы лах-ҕыхуп... Ацсхәра ацсацәа рзы еибарбагоуп... Аихарак абартқәа рҕоуп ацхәызбеи ачкәыни ахьеибадырбо, иахьхибахуа, ачкәын заҕа деилкәоу ацхәызба иахьгәалто — иеырхәмаррала, иҕарчеи ныкәгашьала, ухәа убас итцеггы.

Абрака идәықәлаз аецәа рыеқәа нықәырцала-аакәырпало, адәқәа рҕы ианнеилак, инықәырхәмаруа, ус амџаду аҕы инкылст. Абри ахабла ианытцны инеиуаз рымацараҕы цсхәра хбыцк азхара ыкоуп ухәартә акәын ишыҕаз, уажәы абри амџаду аҕы иахькылсыз,

аецџа амџаду иа-нибамырзало инеиуан, цыхџаптџаарак рымазамкџа, апсхџы ахыруаз ахь рхы рханы.

Абас зегы еиманы апсхџараџы инеит. Цоуп, апсхџараџы инеит ахьзуп, аха, Албуз иџны ааигџаратџџагы изым-неит: џбака верс шыбжъаз адџ ду атыхџан реааныркылт, убриакара ажџлар еилачны игылан, ааигџа узнеиуамызт.

Аџыџкџа инеиужны аушџакџ идырџырц џкараны икарџеит. Насгы џажџи хџба верс идырџоразы ирыз-беит. Ус анакџа, Цыкџамыр азы ахыкџ аџы инаганы иоу-рышџтроуп. Ус агаџа апслымз иархо, Дџамшь азы амшын иахьалало ианнеилак, имџахытцны амџаду ианыланы, Тамшь иалсны, убас Кџтол ақыџагы, нас Цыгьарда ине-ир акџын.

Аџыџкџа рыманы Цыкџамырка ицеит. Уака ирыџуп ауаа гџрагакџа, уахьтџ аџыџкџа еикџыршџаны амџа икџызџаша.

Аџыџкџа рхыџхъазара назон џажџихџба ркынза. Аб-рака Адиан Леуангы⁴⁶ иџыџ рылан.

Абра зегы маза-аргама ирхџон Мырзакан иџыџ иа-гоит хџа. Ари зхџоз аџыџкџа аныкџдырџуаз, арт разыка-џашья, рыџшья збакџаз роуп.

Ари захауаз, избоз, Мырзакан игџаг змаз иапхана-гьлаџа џыџья, уака џык ззаламыз, Зорбакьи Алмеи неиџџажџан, Мырзакан иџы еитџарханы, Адиан Леуан иџы иадыргарџ рызбит. Цоуп, убри агџынхара, агьра шалџуаз заа ирдыруан, аха апхырааџџагы хауп хџа иакџгџыгуан. Избан акџзар, уи Адиан дсасуп, Одышџтџи дааит, дхарџхашьарым, ахьз игандаз, Апсны сахьне-из ахатыр сыкџырџеит ихџо, игџы катцаны дхашьџырц иџы хџаџхрааит, иахаргеит ххџар, нас дарбан апсуоу хара ихадымгылара! Насгы заанатџ уаџы изхџоом уеизгы-уеизгы абри ауаџ иџы иагон абарт ауаа Адиан иџы иа-мыџхраар хџа. Абар абри аџы зегь раџхья инеит, абар

⁴⁶ Адиан Леуан — Агыртџыла ах Леуан Дадияни иоуп.

агәшә инталоит, шырхәогы, инкаханы изугәамхәзо аеы ианого ыкоуп, — рхәан, изкәыркыз аус гәгәала напы надыркит.

Ицәгъарахаргы, егъоурым, амч ағы ианнеилак, Мырзақан хзитцахарым хәагы избны ирыман.

Ғыхацәас хәа рыбзыцәашыцәа, рашыцәа ухәа аеы гәгәақәа ирықәтәаз надыргылт амған ирыцхны.

Аеыоқәа Цыкәмыр азы ахықәан ақнытә инейдыргыланы амға инықәыртцеит Дгамшь шыкоу. Адиан иеыхацәа Адиан иеы Дгамшька имышьтыкәа Цхентцкарынза ианыназа, инымоахырган, моа пцәарала, еиха излааигәаз ала, Цхентцкар ақыта иналсын, Лабра инылбааит, Кәтол аусхәарта ацхәа адә ду ағы инкылст, нас Цыгъарда амға инанылеит, рышьтахька ианынапш, Мырзақан иеыо кәалаауа аеыхацәа аваофы ишаауаз рбеит. Нас убри ашьтахь егырт аеыоқәагы уи иашьтагыланы иаауан, амған иаапсаны, уаха злымшакәа иныркылаз ракәымзар.

Мырзақан абри икалаз аниба, насгы ас изызуз анидыр, иеизымшьит акәымзар, уаха акгы игымхейт. Аизытцкьара калеит, аицәхара, абцъар тыхра, аха ажәлар реыбжьарыжын, иааикәдырхейт. Аха уеизгы Мырзақан иеы ацхәа инеиз акәны ирыцхьазар итаххейт, аха абраагы Зорбақы Алмеи зтахыз анхацәа анырацәаха, насгы асас Адиан дыцхамшьарц зтахыз анхацәеи, насгы тауади-аамстеи рахьтәгы цытфык аныкала, урт зеггы рыбжы андуха, ацыжәара урт иргейт: Адиан иеы аеыоқәа зеггы «рацхәа иааит», Мырзақан иеы иобаны иааит, урт ирышьтанеиуан Алхас Ачба иеы, нас Самырзақанатә Мелитон Емхаа иеы, убас егыртгы. Ахәы зыртоз пшь-еык ракәын.

Аеыоқәа анеилдырга, иеизытцкьозгы хәычык иандыртынч, ажәлар гәаран рун, ашьацахь еихейт. Ашьаца даара идууз шыапан: зыкфык рақара зныктәараз иакуан.

Цаса уаќа ахаратә иаакәаз асасцәа дыртәеит. Егьырт адәахьы иаанхаз цюуку акьан амахәтәкәа ирыхшыу абырфын чаврақәа, аместқәа, аймаакәа, аимсқәа ухәа иреихсны, иефыршәшәаны агара иаеуп. Даеа цюукых ачанах икыду еихсны ицызеуа ацәкәа, ацьякбалқәа рыртон, аха, рыцхарас иќала, ачанах даараза ихараны икыдуп, иақәзыршәо мацуп.

Асасцәа ангыла ашьтахь иаха ихарақәаз егьырт атәым қытәкәа рахьтә иаакәаз дыртәеит, ахәсақәа ракәзар, убас хазы идьыртәеит. Убасала хәычы-хәычла зегьы убас рыртәара иаеын иааилашәшәаанза, асасцәа ныкәтцны ицеит, нас уи ақытантәикәагьы рыртәара иналаган, атқ кырцаанза убас иаеын, ашьтахьза апшәмацәагьы надьыртәан, убри ала иааилгеит апсхәраеы.

Апсхәрахьтә зыфныќа ицакәоз аецәа, ашьаќацәа, анхацәа, тауади-аамстеи ухәа зегьы цәажәатәыс, хәатәыс, еимактәыс ирымаз, аеыфқәа рырфшыа шыќалаз атәы акәын.

Мырзакан дызтахыз цюуку азалымдара ихьт Мырзакан, рхәон, цюуку, уи дук дызтахымыз, иқәнагоз изыруит рхәон; даеа цюукых анкәа Апсны ах иеыфқәа убас амфа кьаеҕла инабжьганы аеыфқәа рацхәа инарышьтуан, рхәоны ихахахьеит акәымзар, даеазә иеазы абас руит хәа хмахац, рхәон. Ажәакала амфан абри аус акәымзар, даеа ажәак атәы иалацәажәомызт.

Анхацәа цюуку изынеиурмыжьзеи, иеисыр акәын иахтахыз, рхәон, Адриан иеы иага, хара хзын зегь дара роуп, ужә абгахәычы иафа, абгаду иафа, изфалакгы акы иафеит, ура узын зегь дара роуми, убасоуп абригь хара хзын, нхафык урт дреисаны иеы иагап хәа уќоума, хәа, реихарафык аены айсра ахьыќамлаз гәала дус икны иныкәтцны ицеит.

АЛИАС ДЫЧМАЗАӨХЕИТ

Цхынран. Алиас ианакэызаалак аусура иеади-
шбылон. Зны мыцхэы ацхзы илтцны дшыказ,
хэычык сеысрыхьп, ихэан, азы дынталан, иеикэабеит.
Убри инаркны даачмазаөхеит. Игэатцэа еитцашы даа-
калеит. Ахэшэ-абыгъшэы, рхэеит, аха хэартэ имоуит.
Агэакра далагеит. Иахьа, рхэеит, уатцэы, рхэеит, аха деи-
гымхеит.

Ибацэа зегъы Камачыч адырра злышэымтозеи хэа
ахэара иалагеит. Уртмоу, лангы уи лтахын, аха хэычык
бзиа изылымбоз, Камачыч ахэычы длытцан, лхэычы
длыманы даар, лхатцэ игэы иаангарызеишь хэа дшэон,
лхэычы дныжъны дааргы, лхатцэ ицэшэон, лхэычы
дкаршэны чмазаөбара ддэыкэуп хэа ихэарушь хэа. Уи-
моу, ахэычы длоуаанзагы, лтаацэа рбара зны-фын да-
хьаазгы, дук бзиа ибомызт. Ускак изицэшэоз дук иуафы-
шьа бзиамызт, «ихы укыр, ифы узкуам» — хэа ззырхэо
уафын.

Алиас мыцхэза агэакра даналага, сыпсаанза, сыпсы
штоу сыпцэа дысшэырба хэа дрыхэеит.

Нас иргэагын, адырра лыртэит, баб дычмазаөгэакуп,
бааины дба хэа. Лхэычы дбажэгэалеиуа аныкэара дафуп.
Цэак-жык иалтцыз убри иеипш хшара дсымбацт ухэартэ
дыкоуп. Зегъы дцъаршьоит. Камачыч даныхэычыз дыз-
бахьаз зегъы убри длыдыркылоит, гэазырхагак иоуп.

Камачыч лхатцэ иалхэеит лаб ичымазара. Сцаны дыз-
бароуп, ара агэылара сшыкоу, дсымбазакэа саб дыпсыр, са
сзы пхашьароуп, псроуп хэа, аха Татластан дхэыцуа, ацкы
леимхэеит. Лылагырз хакекэала днеипыртцны дцеит.

Хэычык анаабжыыс днеин, еитаиалхэахт, аха иара днацшы-аапшуа дырфегьых атак леимхэарц иакэикит, аха уеизгыы игэы итаз илырхэеит:

— Бара чмазафбара бдэықэзаашт бхэычы дкажыны. Уажэы убри акэын ихагыз! Уи аткыс абра бхэычы бихылапшлар, иаха ибзеиғуп, — ихэан, днагылан, агэы-ларахь дцеит.

Камачыч ииашаны илдырт абри бзиарак шалымтцуаз. Иахьанзагыы аймакқэа ирымаз ухэа, насгыы уажэы лаб ацсра иаёу, днеины зынзатцэык илабара азин анлимта ухэа, абарт зеггы анеидылхэыцла, лгэы пжэаны ацсра далагеит.

Абарт зеггы лычхар қалон, лабгыы лангыы, ас данақөшэа, лхатца ихтнылтар қалон, аха уажэ аакыыскыа мазала цхэыск илалхэеит, бхатца атауад Чагэ ипқа дхэаны дитэоуп, данааиго сыздырам хэа. Камачычгыы абри гөфарас илымеижьтеи краатцуан, аха абарт зеггы чхэаны дтэан, иқалаша қалаанза зегь сычхалап хэа.

Абри аамтаз дырфегьых уаф дааит, Камачыч дзааи-уазар дааиааит, лаб гөғэала дычмазафуп хэа. Абри иара Татластангыы иахауан.

Ишпазури, сцарыма хэа деитеизтаахт, уажэы абри иааз ауаф ишиахауаз, нас инықэырфөршэа, — Ибтахызар, бца, — ихэеит иара абри атакс.

Ахэычы лхатца ианаззеи длызныжыны дцар лтаххеит, аха уи илымуит, ахэычы бара быдлапса дхэартам, сара дсыдыпсылоит, лхэан, нас лара длыманы дцеит. Ауха уақа дықан адырфаены шыжыза дхынхэны дааит, Убас даеазынгыы, дцеит, лаб ирласны даныбзиамха.

Абна-абра инытцө-аатцөуа ирхэо иалагеит абри Камачыч лхатца Татластан, иабхэа дычмазаф гөақуп, дааины дзимбозеи хэа.

Цоуп, абри Камачычгыы лгэы иаламкэа дықамызт, аха уи илныцшуа лөықалтцомызт. Уи ауа ибаразы ак-

ггы дацсам, иахэшъцаггы днеины имбацт хәа лхәеит зны-фынтә, аха ажәлар рҕы узкуам, иаха-иаха абри аадыргәгәзеит. Ипхәыс дитахызар, иабхәаггы дибарын. Баацсык игәы итамзааит хәа ахәсақәа моу, ахацаггы аргама ирхәо иалагеит. Ари, хәара атахума, Камачыч мыцхәы лгәы иалсуаз акы акәын, аха ҕылтуамызт, акгы лхәомызт, илмахазозшәа ләырдагәаны.

Асқәа рхәара иакәытцыр каларын, ма хәычык идыр-кәадар, ачымазаф Алиас дыбзиахар, дгылар, аха ачы-мазаф лассы дзымгылеит, убри акнытә шака икәадам-харыз, иаха инацтаны ирхәо иалагеит. Аха хәычык рҕы зкуаз Камачыч мыцхәы бзиақ лакәын, кәышк ла-кәын, леицш апхәыс дмачын зегьрыла, уи дказыжбу-аз дзеипшрахарыз, настгы ахатцамцхәыс хәа изышьтаз лакәын, ус икоу апхәыс лкажъраггы хәычык иуадафын, уимоу, лхатца хәычык длыцәшәарггы калон, цоуп, уи аамста бзиақ, хатца гәгәак иакәын, аха.

Ачымазаф Алиас дахышьтаз еилиргеит Татластан зака дааны димбара, ипхатцәкыаггы ибара дшааимышь-туаз. Нас ипха Камачыч даалыцхан:

— Дад, бтаацәа ргәы иалсша акы кабымцан, бхатца итахымзар абрахь бахьяало, быфны быказ, бхатца дыз-зыразым акы кабымцан, бхәычы цқба бихылапш, ана-пы игыбмырхан. Сара сыцсит хәа бахар, бааин стдәыуа, бхы-бгәы салх. Абжъаацны, еитабасхәоит, бхатца игәы иацәымгу акы кабымцан, — ихәеит.

Ақәа амур ауп хәа, ақәа аур, азқәа ирызхауеит, ихы-түеит, убри иафыззоуп, атызшәа камлароуп акәымзар, знык атызшәа аныкала, ажәлар ахәатәы анроу, нас уи аанкылара цәгьоуп. Хагоу иус ажәлар кәкатәыс ироуаа-ит, нас уи бзиарак алтцуам, иацло, иазхауа, еицәахо иа-лагоит, изусымггы усс икартоит.

Абна-абра ирхэо иалагеит, Камачыч лхатцеи лареи хэычык аимак роуит хэа, уажэраанза абри мазан ажэлар рзы, уажэы иаргама духеит.

Уажэазы ауаа изларылафыз ала Камачыч лхатца Татластан бзиа имбозаарын Камачыч лаб ибара лыфныка дахыцалоз. Абри Камачыч илхэомызт, илзон, уажэык уи аргамахеит, реимак аныгэгэаха. Камачыч уеизгыы лаб ибаразы зны-зынла даалон.

Лани лаби есқынгыы илархэон, амарца, бхатца игэы ныбмырхан, игэы катцала, атызшэа шэылмцратэы бныкэа, бызланагалаз бхы рынраал, хара иаххыркыаны гэыбганк бмоуааит хэа.

Ишнеи-шнеиуаз, аус иахэартуоу сыздырам, аха Алиас абзиахарахы ихы ирхеит. Камачычгыы лаб ибаразы аара дакэытцт. Алиас, ус дышнеиуаз, дыбзиахеит, дгылт.

Аха урт атызшэа иаашытырхыз атыхэтэа зымтэеит. Иара Татластан знык игэы иаанагаз, уи абзарбзан кны уидгыларгыы ихыахэуаз иакэзамызт. Убри акынтэ зегыы ирхэо иалагеит, Татластан знык акыахэра далагазар, уи иаанкылара удафуп, мыцхэы злеишэа цэгьюу азэ иоуп хэа, аха убасгыы нацыртзон: азэы ифы уи дхэартамзаргыы, уаф иажэа имахауазаргыы, Камачыч акафы даалгап хэа. Камачыч егъанлылымша, даеазэ изы уи дхыахэынгыы дихэапшуам, рхэон, избан акэзар Камачыч убри еипш ауафышыа бзиа лыман, уи ихылмхыша, уи илмыргэыбзыгша дзыкалом хэа. Даеа цьюукых Камачыч леипш ауафышыа змоу, насгыы Камачыч леипш ипшзоу, пхэыс еынла цэымзаркыла ддэыкэзаргыы, дибом. Зны акы ихэазаргыы, дышпазымааири, иешпанимкылари, шырхэоз, хэычык иаашытахашэа икалеит уи аус.

Знык Татластан ари еипш аус ахы аниртцысы, цьюукы ацэгъа рхэо иалагеит, цьюукых — абзиа, аха уеизгыы ари аус гэфара иалтцрызеишь хэа иазыпшуан. Тауади-

аамстеи икоутцо бзиоуп, наӑ шӑеилытц, наӑ дкажь рхӑарц
ргӑы иӑзаргӑы, ирызхӑом, избан ухӑар, усӑан еихагӑы
иерыпсыгены, ипӑхӑйс дидикылар калон, убри иацӑшӑаны
урт ацӑгӑагӑы абзиагӑы егӑырхӑомызт.

Нас ус рхӑо иалагахт: абри ахӑычы хӑычык дӑеидасыр,
убри игӑабылра аӑнытӑ дкаимыжьыр калап. Дкаимыжьырц
дыӑазар, ахӑычы дӑеидасаанза еилгоит хӑа.

Абарт ртызшӑа анымтӑаза, уи иаӑа ианаагӑгӑаха,
Алиас иешӑара мазала иааизиган, иреихӑеит ипӑа лус
зеипшраз. Цоуп, иара ишиаӑауаз еипш, даргӑы ираӑауан,
гӑала дус ирыман, егӑрылшомызт акӑымзар. Аха лаб
иаӑа идыруан урт реимаӑ ипӑа лыла. Иидыруаз-иаӑауаз
зегӑы акы мзакӑа иреихӑеит.

Алиас иажӑа ираӑаз ала иара дычмазаӑхаанзагӑы, ипӑ-
хаи лхатцеи атызшӑаӑа роухӑан, иртӑахуан акӑымзар..

Нас Алиас даагӑежьын, иашӑцӑа дрызтцааит ишпӑазу-
ри хӑа.

– Икоузеи, шӑеимаӑ змааноузеи, сыпӑа лоума изха-
роу, иарбан лыӑазшӑа, луаӑышӑа иугӑампцо, сара лаб
соуп, уи соуӑар, сыпӑа уаӑ инапаӑы имааиуа уаӑзам,
акаӑы даазгап хӑа иасхӑар, уара узуста хӑа дсытӑаӑьар хӑа
сшӑоит, исымхӑар, ӑысымтыр, ихӑзеи Алиас, ипӑа лзы
ирхӑо имаӑауеи, дзынарыдымтцаалазеи хӑа сзырхӑар
хӑа сшӑоит, – ихӑеит.

Торӑан даацӑажӑан:

– Уи ауаӑ хара афы зырӑеӑуа даӑзикит, еитаӑатӑыс
ишӑыстом азӑгӑы, аха ма азӑы убри инапаӑы хӑпсуеит, ма
убри ауаӑ ихы азӑы ихадишьылоит. Уара иахӑа хӑизганы
абри атызшӑа хӑухӑаанзагӑы хӑонӑа рӑы хӑхӑтӑаз абри
гӑнаагон, егӑхалшомызтакӑымзар, – ихӑеит. – Уажӑраанза
хара хӑашуан, харахӑ рзоит хӑа, уажӑы атцкыс еицӑаз
хӑнтӑеиргылт, – даӑын Торӑан иажӑа анагзара. – Уи ауаӑ
дцӑытышьшӑа, цӑгӑамзар, бзиарак ихӑыцзом. Уажӑы

даазқәылаз ҳара нап ҳиркит гәгәала. Аха хара уажәы уи акы иаххәап, акы изныкәагап хәа сгәы акы аанагом, хәычык ҳарцеипшып, икәло аабап, насггы лара Камачық лажәа ҳамамкәа, лгәы зызцо еилымкаакәа хара акггы хыкәтцом. Абри аґы лара мґасы хназқәылымтцо ина-хыкны акггы хазныкәгом. Уи уажәшьта илуша-илхәаша зеггы зыбны илымамкәа дыкам, лара илахразап. Уеизггы хлымха азышьтны цқәа хазызырґлароуп, реимак сахьас ишьтнахуа хазыпшлароуп, – нацитцеит иажәа атыхәан Торқан.

Алиас Торқан дизызырґоуан, илымха изышьтны, иажәа нагзаны далгаанза.

Торқан иажәа Алиас хәычзак дартынчит. Насггы ипґа дашшуа иапґхәа дгылам, схатцеи сареи хус баапсхеит, цґара шәалацәажәа хәа, ма абанс кәашәтца хәа.

Цоуп, уи ус зхәо лакәзам, ихәатәхар, лара илхәоит, иутәхарггы — уиггы дацәымаашьар кәалап. Уи лабмоу, лыешьвара зеггы ирдыруеит.

— Амала, абра шәзеизызга, ауаа рхәанхәах сгәахы цнатәеит. Икәоузеи хәа есымша исыдтәалоит, ргәы са-блуканы акәу, мамзар акы ихархәандаз, еиланакәландаз гәгәала, нас аус иалтцуа аабарын хәа акәу, ргәы иґоу сыз-дырам, аха... — ихәеит Алиас.

Аха Торқан иихәац еитәеихәеит:

— Уцґа лажәа умамкәа акы уеазумкын, азы иапцну апан идьруеит хәа, уи икәнаго ажәа уи илдыруеит. Хара хамч, хдырра, хажәа, иатаххар, лара ихәлхәап, убаскан азы хгәыхәанызааит, арахь ажәлар ирхәо хәа уара акггы уеазумкын, — ихәеит.

Егырт уәка иааизггы убри инакәшахәтхеит.

Убри ала ус иныкәтцит иааипґхьаз иашьцәа.

Шьта зегь хазыпшлап абри аус нак-нак иалтцша.

ТАТЛАСТАН КАМАЧЫЧ ДКАИЖЫТ

Абрака сара исхэарц истаху Татластанни Камачычи ареилытра атэоуп, аха сара абрака «реилытра» хэа акэым сажэа саналагоз хыс иаста, «дкаижыт» хэоуп, избан акэзар ейбакапануа ыыца ауаа реипш изыкамлеит урт рус. Татластан пагышакаэ дкаижыеит ипхэыс. Уи ианакэызаалак, данааига нахысгыы «сыпхэыс» хэа ихэоны уафы имахацт. Аха лара убри еипш ауаышыа лыман, урт рыонуткатэ ус, реимак азэы иахану изыкаломызт, иагзыкамлеит зынзак ирацазахаанза, инхыжжаанза.

Цоуп, ипхэыс лэы мацарамоу, даеацъарагыы уи уаышыа бзиа имамызт. Набакъиаа⁴⁷ рыцэкамбашь еипш, дныкэызза-аакэыззо, итыхэрыкыкэа баапсын, аха Камачыч цэгъа дылтцаоухуан илзон, анс икалазшэа, егыс икалазшэа, инеикэыреаеашэа дыдлырбон иашыцаэ, иапханагылацаэ. Уимоу, дзаазаз иабаззеи, ианаззеи, ибзыцаашыцаэ зегъы рэгъы уаотцас дыкамызт, дазпагыоушэа, дазхагоушэа, аха Камачыч уа даннеи нахыс, рапхъаза уакоуп дахънеигагыы, — урт рзы иуаышыа иаха еигъхеит, убриазы акэу, даеаказы акэу, Камачыч рыпсы далырхуамызт, илэынтцаауан, дарамоу, уи агэылару иказ зегъы луаышыа здырыз, рхи-рыпси реипш дырбон.

Уажэы зынзак иуаышыа Камачыч лзы ианирцэгъа, бзиарак шалымтцуаз акара ргэы аназоа, арт иара дзаазаз зегъы хэычгыы-дугъы уагеимшхара, псрак-зрак иакэшэаз реипш рхы рыпхъазоит, даара иаргэырфоит, аха иркузеи!

⁴⁷ Набакъиаа рыцэкамбашь — Қырттэыла Набакеви хэа изышытоу атып акынтэи акамбашь.

Зны иабаззеи Сагъаса днеин, ихэыпџа иџы, иаатыр-
къаны иауизхэахуаз, аха днакэша-аакэшо, абри ирахауа
ажэа даара гэалас ишрымоу, ишаргэаџуа ихэеит. Аха аџак
хэа еихэоз, иабаззеи иџы дыџхашьшоэа иеыџаитцеит.

Иашьцэа, иахэшьцэа, абри захауа, акгы хэрхэазом,
еицэоуи еигъуи рыздырам, избан ухэар, рашьа уи лыџцкыс
еигъу уафышьшала хыхэарала, пшрала, сахъала дшимоуа
рдыруеит, аха хэычыкгы лынхаџтыпџара ргэы еихъна-
шьуеит. Убри азы џыртуам, рыџсы заны, итэаны иџшуеит,
аџэгъагы абзиаггы акгы мхэо. Аха абри анаџсгы, хэычык
ларгы илыџэшэоит, избан акэзар зны Татластан
иаџханагълаки иареи уск ааимаркын, даараза ргэы ни-
бархеит, хэычыкгы иааикэмаџарны иныџэтцны ицеит.

Убаскъан Камачыџ илхэаз-илуз захаз, избаз Камачыџ
џхэысс уафы дидџхязарымыџт, хатџа гьџџк иеиџш акэым-
зар. Уи реимак Татластан ишитахыџ иџкалеит, акэымзар
Камачыџ уи ауаџ митэык изылхэыџыр каларын. Уи ус
еибгала длышьтуамыџт. Абри зегы ирахаит, ирбеит.

Ари аус аџы маџара акэым, лара дхэычны даагы-
леижьџеи хатџамџхэыстџасоуп дшыџкоу аџэгъараан. Аб-
жъааџны леиџш џхэыс гэыбзыџ, џхэыс бызхаа, џхэыс
гэыблџы џъара дубашамыџт.

Абарткэа зегы здыруаз ракэын изхэоз лтынхаџэа
шыџказаалакгы, убри ауаџ иџхэыс дџаижьыр, нас ихы
хъчатэыс иоур калап хэа. Аха уи иара ишџаиархэоз, аџ-
хэыс улыџэшэа хэа, ахаџэа гьџџкэа срыџэшэап хэа згэы
итамыџ ауаџы излаиархэарызыџ!

Татластан иџказшьа, иуафышьа здыруаз зегы абар-
абар иахъа, ма уатџы иџхэыси иареи еилгоит хэа акэын
ирхэоз. Камачыџ абарткэа зегы лдыруан, лус шбааџсхоз
лбон лхатџа иажэаџэа рыла, иџказшьаџэа, аха акгы зым-
боз, акгы змахауаз диеиџшны лемыџкалџон, аџак хэа ак-
гы иалхэомыџт, акы ималкуамыџт.

Лаб Алиас иашьцәеи иарей абри рахауеит, аха – Камачыч шәара шәаламцәажәан, шәажәа қалашәымтқан, анылхәа, даргыи уақа реырцсны итәоуп, имтәаргыи ирылшозей! Амала ус рзаалыцхаит лара иахъеи уатцәи хайлытдыр қалап иарей сарей, аха ахәычы изы хус шықалара сыздырам, уи ахәычы дсызто иакәым, кыр азы хус цәгъахарц иқазар, убри ахәычы ила ицәгъахоит, аха сара уи ажәак иасхәарц, имаскырц сгәи итазам, шәаргыи ак иаххәоит хәа шәеазышәымкын хәа.

Ажәлар ирхәоз, ирдыруаз арт еилытцүеит хәа акәын, даеаки уаха егърыздыруамызт.

Татластан ипцхәыс дхәаны диттәазаап мазала. Ари гәфараны илыман Камачыч, аха илырзомызт. Уажәи игәфарамкәа агәра лгеит Чагә ипцха Хьмур дхәаны дышизтәаз, Камачыч дышкеицалак, уи дааигашт. Аха ари аус рцәаргамахеит, Камачыч ирласны лқацара анықамла. Шьта абригъ ажәлар инарылафит. Ахәатәи ирымаз даеа хәатәык нацыртқан, инеихадыргылт.

Ари Камачыч лаб, лашьцәа зынзак рыпсы рыхнахит.

— Уи ауаф пхәыс дааигарц дықазар, бара уақа бзыдтәалоузей, бзықәгәыгуазей? — хәа Рафида дылзыршьтит.

Рафида днеин, Камачыч илалхәеит лнапы ианыртқаз. Камачыч уи анлаха, даахыччашәа лун:

— Ари аус ҫыц ажәлар ирылафыз саб иахар игәи шпнажәоз здыруан. Уаф дшааишьтуазгыи здыруан, аха сабгыи сашьцәагыи уақа тынч итәазааит, сара санкеицалак уахъ снейп, уаха сабацои, аха сара абрахьтә иаарласны сзымцо схәычы сара сидыруа скаландаз хәоуп. Схәычы сара сидыруа дқалар, сыда дхәартамкәа дқалар, сара дышқасимтари хәа сгәигуеит, цоуп, иаргыи ихәычы ицсеипш дибоит, уи данимбо аены иара изы мшым. Уи акы, нас, фбагыи — иара иахасабала, ионы сшықоу, ахәычы сара дсыраазаны, нас иара дигарц игәи

иҫоуп. Абриоуп уажәраанзагы ҫара мчыла ҫаидхәаланы ҫаазго, уи ус иҫамзар, ма иара шыта скеиҫахьазаарын, ма сара аоныҫа снейхьазаарын схала. Абасоуп ишыҫоу хус, абри рдырузааит, насгы анс-арс хәа ак рымхәааит. Ак стаххар, акы сазгәаҫыр, сара ирыстап адырра. Иаатәызар, иаап, иҫатәызар, иҫап, — хәа лалхәан, Рафида дхынхәын, аоныҫа дааит.

Хәычы-хәыҫла амшқәа цоит, иҫоит амчыбжьқәа, Ҫатластан уск аитҫаҫәаҫәара даҫуп, аха макьана аргама акгы иҫәом.

Зны, мышкы, ибзыҫәахәшыа Мина дтәыуо, деитҫаҫуа Камаҫыҫлҫыдааинднатәеит. Камаҫыҫлхәыҫылдырцәан, дихәапшуа дидтәалоуп ахыза иваҫыгәо, зынран, хьтан. Афырхәа днатҫьан: — Ибыхьзеи, бзыртәыуозеи? — лхәан, даалывагьежьбит, аха Мина акраамта илзымхәеит. Днеин лхы дагәзит, лгәы дагәзит, — Исахә бзыртәыуо, — лхәеит, аха акраамта илзымхәеит.

Ашытахь даацәажәан:

— Ҫахәыҫҫа, Ҫатластан сыбзааишытит: лхала дцап, схәеит, уи еипшқәа дтәсыргылт, днықәсырпшит, аха уи зхала иҫо лакәымзаап, илдырузааит лареи сареи егышаҫеилам, лыфны амҫа лдыруазар, днықәланы дца- аит абри афымшк рыфнуща, схәычы арахь сара даасыз- ныжьны хәа бзааиҫаит, — лхәеит.

Аха уи ахьылхәогы деитҫаҫуа атәыуара даҫуп, убриаҫара уи бзиа дырбон, ларамоу лаб, лан, лтаацәа зегы зхәаз иеипш, зегы бзиа дырбон, рыхәҫа иеиҫа лара илҫынтцәауан.

Камаҫыҫ, бхәычы абрахь сара дсызныжьны, бара бкнықәланы бца хәа иҫәеит хәа анлархәа, ләылзымшыт, уаҫа акгы лыгымхәеит, инеиматәаны атәыуара дала- геит. Ан бзиа абри еипш ажәа лзычҫауама? Абгәаахәа ахәычы днаигәтәс-ааигәтәсуа, иқәҫытуа, дгәызуа мчыла даалырҫыхәеит. Ахәычы, ихьыз изымдырзт, дцәарханы

ацәа даалтын, илақәа тшаша, абар иахьа-уатцәы дкыжә-быжәуа ацәажәара иалагаша, — Нан! — ихәан, даеа жәа-қәакгы нацитцеит, аха урт реилыргара уадафын, сыз-бырфьхазеи, ас быздырзомызтеи, ихәошәа. Нас иан цқба даныләапшын, дыштцәыуоз аниба, иарггы атцәыуара далагеит, иан илақаз ажәа иарггы иақазшәа. Атцәыуара далагеит, аха уафы дизақәымхуа. Арахь иан лхәычы ныжътәыс дышлоуа дырны лызхара дызихәапшуам, лызхара дызтцәыуам, уи збаз ахәычггы иан лнапы шигхо, иан лылатанпшра шимоуа идырызшәа, дырзыжьжьом. Анггы цаггы атцәыуара иафуп, лара ажәа аазгаз Минаггы атцәыуара дафуп.

Татластан, уидышпатцәыуои, уиикәыблааупатцәыуара! Дук мыртыкәа Камачыч лцынхәра тауад тыпцхак дааигоит, ачара иушт, Мырзақанггы уақа дақәиршәашт, уи ус дақәиргәыгхьейт, кәашарахашт, ччарахашт, ионарта қбафурахашт! Шьтарнахыс ауп Татластан тбаа анхара даналаго, иуа-икәла ионыка данрыцхьо.

Камачыч лхәычы дылгәыдыргәгәала дылкуп, лассы-лассы дгәйдкыло, дгәызуа, нақ-нақ игәзырта лмоур хәа дшәаны; ахәычггы иан лыкәа инапқәа тацданы лгәахәцқәа инуп, нақ-нақ уи акырта, абарта соуам хәа ихәошәа.

Арт абри аамтазы инарыхәапшлак ахахә гәы имазарггы, ишны ипжәарын, уафытәыфсак дымтцәыуакәа дызрыхәапшуамызт.

Камачыч, иахьа уажәраанза зхәапштәы зымпсахцыз, апхәызба цәа зхаз, абырлаш иафызас, иахьаенынза акәзаап ус дназарц даныказ, иахьа уи дубар, дуздыршам, иаразнакы цәгьаза иаалныцшит; иахьа уажәраанза ахатца гәы змаз апхәыс, уажәы апхәыс гәытқәыггы лымамкәа, дыгәжәажәо лхәычы дылгәыдыргәгәала дгылоуп. Уажәраанза лаби лашьцәеи адырра рылтарц зтахзамыз, уажәы цәгьа илбом урт адырра рымазар-

гы; мыцхэы лгэы цшаауеит. Иахьоуп Цагэаа, анхацэа цагыацэа, Татластан иѳацхэа акгы ишацсамыз, акгы шрылымшоз андирдыр. Иахьоуп данрылахэмар, данрыграгыла. Абри аус аѳы урт ирылшагэышьозеи! Урт егырылшом абри ауаѳ иѳы. Иаины рызгаб дыргароуп, лхэычы даалымпытцыгыгыаны. Аха уи аеныцтэќа адырра рылымсит. Знымыз, азын мыш хэычымы, дыштцэыуоз илызгэамтазакэа ихэлеит.

Ауха Камачыч лхэычы мчыла дынлырцэан, лгэы аацсахны, лара лыќазшьала Татластан дыниацэажэеит, абри еицш хэдапќара лзимуразы, лхэычы дылцэимгаразы, лыцсы тимхразы.

Татластан даацэажэан:

— Сара исхэаз схэеит, бара ибахазар, баб адырра ибтар, дааины бигап, уи схэеит хэа, бара бхала бцаргыы ќалап. Урт башыцэа апагыацэа исхарам схаратэуа срыман, Чалиаа нарылатцаны, шыта ирдырыр ќалап акгы шысхарамыз усќан, убас уажэгы, — ихэеит.

— Уара абри исоухэаз сара цќа исзеилмыргеит, «цасагы егысхарамызт, уажэгы егышысхарам шыта ирдырп» хэа иухэаз, уи иатцанакуа сара сеицш амдыр лзы даара иуадаѳуп. Аха уареи сареи цасаза ханеицыла, амѳан исоухэаз уажэеи, нас сара убри азы иуасхэаз ажэеи ухоумырштыр бзиан.

— Уи иарбан ажэоу, усќан иаххэаз сгэалашэом. Уи уажэы абра иазаауазеи? Ахэычы абра саназзеи длызныжъ. Нас бара ибтахызар, цќэынак даашытыхны бца, ма сыбзыцэахэшыа Мина дбыманы бца.

— Сара сахыцаша амѳа здыруеит, аха схэычы дсызныжьюам. Уи са сьдлапса дхэартам, дыштцэыуо, дышгэырѳо днахыпсаар ќалап, схэычы игэнаха сыќэумтцан, уаргыы иуќэумтцан, абри азы сухэоит...

— Ахэычы бара дыбхэычымы, уи са дыстэуп, ибдыруазааит. Уи изы уаха акгы сабымхэан!..

— Уара изууазеи анхао тыцха илхшаз ахэычы? — Уи сара издырп, бара бус алам, — ихэеит.

— Шьахэуп, уара ишухэо акэзааит: сара дсырааза, нас дандухалак, уара дга, уажэы убри ахэычы сара сьдлапса думшьын, уи сыда дхэартам, симбар иуам, сухэоит, убри ахэычы думшьын! Сара хэтырда аоныка сдэыкэутоит, аха уи егьоурым, сара исычхап, сынхао тыцхауп, аха паса ханеипылазтэи уажэа ухоумырштыр еигьын, уи уара кыр иузапсан иугэалашэар, ускан сара иуасхэеит «абри уажэа ухоумырштын» хэа.

— Уажэы абра амақаррагы балагар калап! Бакэытц, шыта иазхоуп! — ихэан, дынлыкэкааит.

— Иазхозар, нак-нак иаабап, — лхэан, дтэыуо дын-дэылцит.

— Дырфегьых дшымақаруа убоу! — ихэан, дынлы-цакьеит. — Бца хэа анбасхэа бца, сыоны сымабымкуа-зар. Убригь жэгэагьра шэыкоуп шэара Цагэаа! — ихэан, деитаналыцакьеит.

Ауха атых лхэычи лареи ишырхьргаз, уи уафьтэысак изхэашам, лара лацэааихьшык камтцазакэа, лхэычы лыла траа диеацшуа дтэыуон, иара ахэычгы уажэы-уажэы дытрысны, дырханы дфыхалон, ипеипшу идыруашэа.

Ацэгы аеазом, арт ртызшэа ақытан зегьы ирахэит. Ашьыжымтан Татластан иашьцэа-иахэшьцэа, насгы иара дзаазаз иабаззеи, ианаззеи, ибзыцэахэшьцэа зегьы ааит. Иабраа ари еипш аус анырба, рыхэпха ихэеит, дандэыкэуцахуа, лхэычы длытаны дышыты хэа. Иашь-цэагы иахэшьцэагы даара ихэеит, аха Татластан иа-уиухуаз, уимоу, ирласны нак дыспырцааит, акэымзар еицэоу аус халибахыр калап хэа реихэеит.

Убри аамтазы Камачыч лан, лаб, Торкан, Мац, Рафида ухэа зегьы абра иаакылсит. Урт даараза ихэеит иабаззеи ианаззеи рыла, ахэычы иан длырааза хэа, аха амалахаз-гы дхьацшны дрыхэампшит.

Нас икартцахуаз, ахэычы иани еиҕэыркэҕэаар цсы-хэа амоуит, ахэычы цас хэа иуазшэа, ила тҕраа иан длы-хэапшуа, лыкэа инапы хэычқэа нтацданы, лгэыхэпы рыгэгэаны икын, абри сцэыбымган, ихэошэа, деитцақуа дтэыуон, абарт ируа-ирхэо зегы еилкааны идыруашэа, цаса азэы даашьтихыргы, егыхэомызт, цоуп, иан цытрак димбар иуамызт, аха уажэы цаса деипшзам, иан лнапы ааикэшэарк иузом, цасхэа иуашэа.

— Еибаркыжкыжуалан, лара ухэа, абрака исшэмырбан, наҕ иқэтны ицааит! — хэа гэгэала ибжы ааиргеит Татластан.

Цоуп, усҕан ахэычы идагы иан деитцақуа атэыуара дағын, нас Камачыч лан Есма, Рафида, иара Татластан ибзыцэахэшьцэагы. Ахэсамоу, ахацэагы, абри иналапшыз, зегы рылагырзқэа рҕахэхэы игылан.

Нас аус аадырцакын, мчыла ани цей ааикэырхит, зегы еитцақуа иштэыуоз, Камачыч дрыма амҕа иныкэлит. Лхэычыитцэыуабжверсбжакиааскьяанзагы иан илахауан, аха деимырхха дыкны дыргон, уажэы-уажэы лыпсы лылшэшэо, азы налҕархэхэо.

Татластан игэы иаанагоз уи акэын: ахэычы саназзеи сабаззеи рнапы хэычык дашьцылашэа дыкоуп, иан димбар, хэычык днатэыуаргы, даарыжжыап. Цоуп, уи ахахэтэ гэы змоу уаҕын, аха убри еипш ахэычы бзиа, ипсы зыграз, иан длыцданы дишьтырц итахымызт Цагэаа рахь.

Ахэычы рнапэы дырзаамгоу, дырзымыжжэоу, уи наҕ-наҕ иаабап. Уажэазы ани цей еиҕэыркэҕэааит, иан дыргеит лтаацэа рахь, иара ахэычы Татластан иабраа дыргеит дшыхэхэоз. Абри азы ардэынакгы «кэырт» амыргеит. Абасалалынасыцатыхэтэа ааптэеит Камачыч бзиахэ, зегы идырехэоз, абри зыҕны дыҕнагылоу инасыц бзиоуп хэа ззырхэоз апхэызба, ахатампхэыс хэа хэзыс измаз.

Мышкы акара аабжыст. Камачыч лыфны дыкоуп, илфом, илжәуам, атцәууара дафуп. Лхәычы исахьа лассы-лассы лапхьа иаагылоит, ибжыы лахауа цылышьоит. Мазала уаф длышьтит ахәычы дахьрымаз ргәылара, дшыкоу еилкааны ажәабжь лзааигаразы.

Илышьтыз дааит. Ахәычы ифом, ижәуам ацсра дафуп хәа леихәеит. — Иара Татластангы уа дыкоуп, — хәагы нацитцеит.

— Дара ахәычы дызгазгы уама иакәшәаны икоуп, зегы тцәуа, еилатәоуп, ахәычы дрымпытцапсуеит. Цхәыск Камачыч лыбжы лхатцаны, убри лыма тәақәа иреипшыз лышәтцаны алашара аармачны днаиацәажәеит, крыф хәа, қашь хәычыкгы идылгалеит; зназы итцәууара даакәытцын, дынлхәапшын, идырт иан шлакәымыз, деитаналагеит атцәууара, нас дырзакәымхит, дгъазкны дырзықәуп, — ихәеит.

Ари еипш ажәа Камачыч ианлаха, зынзак ацсра далагейт. Лан, лаб ухәа, Рафида абрака илыдтәалоуп, уимоу, ахаратә рашьцәагы абрака еипхыкәкәа итәоуп, Камачыч дырзыжъжьом.

Ахымш рзы Татластан ианаззеи, ахәычы дзыртаз, уаф дылзаалышьтит Камачыч: — Бара бзықәшәаз бара беипш харгы хгәы иалоуп, уи баргы ибдыруеит, ахәычы сара дсыртеит, аха бара бцеижьтәи дахзымжъжъеит, акгы хзифамтцеит, ацсыххра дафуп. Была атацшра дазыпшызар калап, бааины была зынзатцәык дарба, хәара атахым уи шыта уеизгы дыпсуеит... — хәа.

Амш ахәларахь инеихьан. Абгәаахәа ләы акәадыр лақәтцаны, цкәын фызак даашьтыхны, лхәычы дахьыкәаз агәылара дынәыжәтцын, лхәычы дахьышьтаз аонафы дныналт. Ахәычы ацсыххра дафын. Фынтә-хынтә ракара лыбжыы никәырганы данаагәыдылкыла, лыбжыы идырзаап, ила тырхаха дынлытцапшын, — Нан! — ихәан,

инап хэыцкэа лыкэа интэитдан, ипсы неихытцт. Лылагырз аеырхэа уахь инеикэтэеит. Днеитцыхны дныкэылтдан, цкэа дааикэылкын, — Уара иумѡахаз уабгы имѡахааит, дынушьтаргалааит дук мыртцкэа! — лхэан, деитцакэуа дындэылтцын, агэылара днеин, лэы днакэтэаны, дцэыуо амѡа дныкэлеит, лѡыза даашьтыхны.

Уака итэакэаз Татластан иашьцэа, иахэшьцэа, иабраа ухэа ргэы иатцасзар калап Камачыч лажэа, уи баша ама-ла ишылымхэаз дырны, аха усқан уа акгы рзымхэеит.

XXXVII

КАМАЧЫЧ ТАТЛАСТАН ДЫЛШЫТ

Ауаѡы иакэшэашья ихатцашьоуп хэа ирхэо мыцзам, Камачыч, дагьхатцоуп, дагьцхэысуп хэа ззырхэоз, ацэгъара дакэшэар, хатцак илымшара лылшоит хэа акэын. Аха абрака убри ауаѡы иѡы егылылымшеит. Цьоукы, абри катца лаби лани, лашьцэа ухэа сара сыла баапсык иакэымшэандаз хэа лхы нылкылт, рхэоит, цьоукых уи аамтакы, маншэаларак дазыцшуп, акэымзар ас даанѡасуамызт, рхэахуеит.

«Дук мыртцкэа уабгы абас ипсышьахааит, дынушьтаргалааит» хэа лхэычы ипсы анааихшэа илхэаз ажэа, уи амала илымхэазеит. Уи иара Татластангы хэычык дархэыцзар калап, аха аихарак иашьцэеи иахэшьцэеи цэгъаза ргэы иалсит, агэалсра анаѡсгы, убриижьтеи хэычыкгы ишэоит убри апхэыс митэык изылымуааит хашья хэа. Избан ухэар, урт даара бзиа ирдыруеит, лара дазыразымкэа мчымхарыла дшааигаз. Уажэы вбак лымазамкэа ауадалыкь цхэыс лтыц аѡы днаиргылан, ианааигэацха, длытцакэаны дкеицеит, убарт зеггы рнаѡс, лхэычы лара мчыла длымкэкэааны дылцэигеит,

дахьылцэигаэ егьоурым хэа уафы иазихэазаргы, уи иаргы дихэычын, иаргы дидоуп хэа, аха ахэычы ицсра убасшэа икалеит, иара инапала, ихала цасхэа дидшыызшэа, лара лызгы дыкамзааит, сара сызгы хэа избыызшэа. Избан акэзар уи аргамма ибон ахэычы иан лыда дышхэартамыз, — Нан, нан... — хэа хаха-хымш егьымфа-егьымжэ дшытцэаауаз. Амалахазгы уи ахэычы изы гэбылрак хэа каимтцазеит ухэартэ икалеит абартцэа зегьы рэы.

Ианаамтаэ иан лхэычы дынихьзар, деикэлырхон, аха лара илыцхэеит, ускангы иара иакэым, ианаэзеи лоуп, ахэычы ицсы антшэашаз, ицсы анихытцшаз, уи ихнырхэра анзыкэамлоэ, дшыцсыз агэра лгап, рхэазшэа, ицсы анихытцшаз днеин, днеикэкны, днеитцыхны днышьтата, лыфныка дхынхэит.

Дхынхэит хэа ззумхэара икоузеи, аарлахэа лыпсы афнынза иаалгеит, рыцхарыла, мыждарыла.

Камачыц афны дтэоуп, дцэабоит, агэыларатцэкагы днеиуам. Настгы лхатца дкаижьт; зегь неицылан, лыбца пцэатцэкааны дыкоуп. Лыкэлацэа лхыччазар калап, дза-тэамыз диццан, дкаижьт хэа.

Ашэыматэа леарганы дтэоуп. Лыфара ыкам, лыжэра ыкам, илыгхан, аарлахэа дыкоуп, дубар дузымдыруа.

Дказыжьыз, лхатца Татластан, лара излалдыруала, лара данлылтцлак ашьтахь, мчыбжыкгы мыртцыкэа ихэаны изтэоу атауад Чагэ ицца дааигарц ажэа литахьан. Абар уижьтэи жэамшка цит, аха дааимгацт. Ихэычы ицсра иабзоураны афхэара хэычык инаскэеигаэар акэхап.

Камачыцилыхьыз, лхатца илзиузатэамбара гэнылгоит, арахь лхэычы ицсра анылзацла, лылахь неитцымхзакэа дхэыцуа, дыгэжэажэо афны дтэоуп, абри зегьы зымшала исыхьыз дызлахьсырхэрызеи, итцазгалари хэа дхэыцуа. Уи дарцэоомызт, дартэоомызт, уахи-эени уи ада хэыцырта лымаэамызт.

Камачыч дыбжыст, дыңеит, хатцамцхэысрамоу, баша пхэыскгы длафымсузаап, рхэо лхы калцеит. Дказыжыыз лхатцагы, уи итынхацаагы иртахыз убри акэын, избан акэзар уи иакэылкыр, хатцак илимшара лылшоит хэа лзырхэон, лхатцагы ихэомызт, аха убри хэычык дацэшэозар каларын. Уажэшьта уи дтынчхеит, «имака цыртны» дыцааит, уи лахьтэ шыта акы дацэшэо дыкам, – лызбахэ злаиахауала, уи ипсыз азэы дифызоуп шыта иара изы.

Дтэаны дышхэыцуаз, Камачыч иаалгэалашэит Татластан зны латцкьабак⁴⁸ шиауз. 25 ианвар азы асуд дышипцхэ Очамчыра. Иапцхызгы лара лоуп, аеҳэара иазхэазгы лара лоуп, иара апцхара-аора хэа акгы издырамызт.

Насгы даара бзиа илдыруан дызлацо амфала, амфаду афы дахькылсуа. Насгы уи ашара пытк шагу дцалон, ашарпазы уеизгы амфаду афы дкаларатэы, избан акэзар азын амш хэычын, ианшалак ддэыкэлар, асуд афы дахьзомызт: асуд жэ-саатк рзы дыкэтэон аусхэарта. Зны ианаамтаз адэыкэлара дацааашьан, асуд жэа маатк аштраф икэитцеит. Уиижьтеи уск анимоу, ианаамтоу дцалоит. Абри зегы абрака иаалгэалашэит еилыкка. Фажэи хэба ианваргы уатэоуп. Асы аура иафуп, асгы хэычык шытоуп, мыцхэы ихьтоуп, ахэларахь инеихоит.

Камачыч дыццакы-ццакуа лыкьарахэ арыцкьара дафуп. Лхатцаматэакэа — лкэымжэы, лкаба, лыхтарца, леимаакэа лместкэа ухэа — лоулыршэоит, илырфеиуеит, лкэадырггы аматэахэкэеи иареи цкьа днарыхэапшит, лмаҳмызкэагы уи акэадыр инавалцеит, лэы, маҳмыз зтаху акы акэым, аха уеизгы, уаф дзеипшрахо здыруада хэа. Ус илашьцеит. Абри зегы мазала икалцоит.

Лан уеизгы игэалцеит лыпцха икалцоз.

⁴⁸ Алатцкьаба — азбартахь аапцхара атэы зхэо ашэкэы иахьзуп.

— Ибузеи, нан, закәызеи иҕабтцо? Бара избо бхы табырхоит, ҳарггы хтабырхоит! — лхәан, атцәуара дна-лагеит.

— Сара уаха атцхыбжьон сцаны, схәычы дахьжу снейны, анышәынтра агәы снапы нықәшьны саауеит. Аха азәы иабымхәан ари, мап анакәха, са сакәым шәара шәзырзуа, бара боуп, — лхәеит.

Аха уеизггы лан ари лзычхауазма лхатца иалым-хәакәа.

Лабггы убас митә леихәеит, аха убриггы убас дааныл-кылт.

— Аха уеизггы бгәы итоу сахәишь? — хәа дкыдицалейт.

— Сара сгәы итоу уатцәы шыьбжьяанза иуахап, уаанза уаха исыдумцалан, насггы азәы имахароуп, — лхәеит.

— Исшәу сыматәакәа хәетрафәы инсыжьюеит. Санаа-иуа, афныҕа скыдымгылакәа, азәы симбаразы аетрафәы сеы нтакны, абарт шшәымаатәакәа нсышәтцаны, абрах афныҕа сааиуеит. Уи зшәасхәо, аетрафәы сыматәакәа ашьыжь сара саанза ижәбар, илыхъзеи, шәымхәаразоуп, — хәаггы нацылтцейт Камачыч.

— Сара сааиаанза, издыруада, агәыларахьтә акәзааит, даеацьарахьтә акәзааит, азә дааиуазар, сара дсызцаар, иахьада агәылара хәа дынтымтыцызт, абри уажәы ашьыжь цъаранза днеизар акәхап, шәхәа, сарггы агәылара иҕаз азә леипш сааиуеит, — лажәа даалгеит Камачыч.

Лани лаби ишәаны изызоит иҕалазеи, иҳахъзеи хәа, аха абри зеггы рычхароуп, иҕалаша калароуп, дара уаха акггы рылшом уи лҕны.

Лара аеырихара дафуп: акьыр иафыаз шкәакәакггы иххны азы атцатәаны иналыргылт. Абарт зеггы рбоит лани лаби, аха иалырхәаара рыздырам, шыта уахаггы илызцаауам; абар атцх агәы еифнашеит, ларггы дыцәам,

акы дафуп, даргьы шпацэоз, аха мчыла ишьталтцеит; абри ауха абри атаацэарафы шаанза алашара ыкан, имьцэазеит, измааназ хэа азэы имхэаразы.

Атцх агэы анеифонаша ашьтахь, лара хатца матэала леааилахэаны, лыкьарахэ ухэа, зегьы рыла леаалырхиан, лезыз алахь шэыга шкэакэак нахьылшын, ифашаза иаа-калтцеит. Абри еипш ифашаз аеы дара рқытан азэгьы имамызт. Харатэ уафхап абри еипш аеы иакэтэоу, рхэап дызбо.

Леы даасын, бнала, мфохэастала амфаду афы дынкылсын, Татластан дызлааша, ауардын мфа дахылапшуеит, днеиааиуа. Кыр анаабжыс, харантэ камчы шьтыбжык лахаит, Татластан дызлаашаз амфохьтэ. Лара хатца матэала деилахэоуп, ауапа лшэуп, хтырцала лхы-леы тахэхэоуп, — дхатцоуп дызбо изы.

Леы гэгэала агэаеанылтцан, ашырхэа днеипылт.

— Шьыжыбзиа! — лхэан, хатца бжык налхатцаны лыбжыы найкэлыргеит Татластан, уи шиакэыз харантэ дылдырхэан, ибзыцэашьягьы харашэа дицны дааиуан.

Иаацэылашоит.

— Бзиа убааит! — ихэан, иаргьа напы дфохеит. Ускан иуапа ааимкьан, игэы дынкыдыцшылеит.

Атыкъ-атыкъхэа игэы инарбаны фынтэы дыниеихсын, игэы ф-патрона хык нталыртэеит. Иеы днахьышьшит. Уи рхан дырхэазо, апырпырхэа итцыгьуа, афасара хыла инаст. Зла абас дгэакыз, дразкыдазтэыз, ипсы анааихьытуаз аамтазы днаифацшыр лтахын, аха иабакоу, иеы афасара данарст. Лара «Чоу!» хэа леы лмахмыз налырбан, днытцашэкэа дцеит.

Ашьыбжааира цытк шагыз, Татластан дыршьит хэа ажэлар иаарылафит.

АХҚӘА

I
Ауафы диит
5

II
«Цоу, цхау?»
7

III
«Камачың ихъззаит!»
9

IV
Есма дычмазаџеит
12

V
Есма ахәшәтәфы дылзааргеит
17

VI
Селма лыхәшәтәра налыгзоит
24

VII
Есма зызлан дылхырцоит
27

- VIII
«Мышкы иахыцо шэы-мшы иахыцоит»
35
- IX
Аускэа зегы җхэарак-җхэарак рымоуп
40
- X
Алиас дтаркит
44
- XI
Камачыҗ акамбашькэа лыхьчоит
51
- XII
Камачыҗ ашкол дтарцоит
58
- XIII
Акэака ицоит
67
- XIV
Инаҗым ашкол иаанамхэозаап!
75
- XV
Гэыргын зхам рыхшара закэан хшарамзаап!.
80
- XVI
Дырөгь Акэака
87
- XVII
Камачыҗ лгэылацэа ахэыҗкэа акино длырбоит
95

XVIII
Азы иашьыз ицсы азы итыргоит
99

XIX
Атццера
104

XX
Алиас аиашья дирхаит
115

XXI
Нахарбеи Чачба дааит
131

XXII
Ампыласра
144

XXIII
Камачыг лхэаразы арпарцэа налхьыпшуа иалагеит
152

XXIV
Алиас игэылацэа еизигеит
159

XXV
Камачыг Алхас диртоит
162

XXVI
Алхас дтаркит. Ачароура ахдырцеит
173

XXVII
Алхас дыцсит
181

XXVIII

Ивани Леуани хынхэит
185

XXIX

Абжьыуаа реизара
189

XXX

Иван алиас иахьтэ дымцар зыкамлеит
197

XXXI

Цагэааи Цалиааи аизара картцеит
200

XXXII

Камачыч Татластан диццеит
206

XXXIII

Мырзақан Чачба ахылацшы дитоуп
219

XXXIV

Уазбақь ицсхэы руеит
225

XXXV

Алиас дьчмазафхеит
231

XXXVI

Татластан Камачыч дкаижьт
237

XXXVII

Камачыч Татластан дылшыит
246

Дырмит Иосиф-ипа Гәлиа

КАМАЧЫЦ

Ароман

Дмитрий Иосифович Гулиа

КАМАЧИЧ

Роман

На абхазском языке

Аредактор *Л. Чамагәуа*
Асахьаьтыхоы *Р. Габлия*
Компиутерла еикәлыршәеит *Н. Гәынба*

Аформат 84x108 $\frac{1}{32}$. Атираж 500.
Икацә. акь. бгы. 7,875. Инькә. акь. бгы 13,23.
Аәсапқа №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2